

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KRONBORG VESTRE BIRK

HOLBO HERRED
FRA OLDTIDEN TIL VORE DAGE

AF
GUNNAR OLSEN

UDGIVET AF
KOMITEEN FOR HELSINGE TINGHUS'
100 ÅRS JUBILÆUM

ROSENKILDE OG BAGGER
KØBENHAVN 1961

KRONBORG VESTRE BIRK

KRONBORG VESTRE BIRK

HOLBO HERRED
FRA OLDTIDEN TIL VORE DAGE

AF
GUNNAR OLSEN

UDGIVET AF
KOMITEEN FOR HELSINGE TINGHUS'
100 ÅRS JUBILÆUM

ROSENKILDE OG BAGGER
KØBENHAVN 1961

Indholdsfortegnelse

Forord	7 ¹
Indledning	9

I. OLDTID OG MIDDELALDER

Oldtiden	11
Stenalderen 11. - Broncealderen 13. - Jernalderen - Tibirke 15.	
Bebyggelsen	17
Holbo herred 19.	
Herredet	26
Sognene og kirkerne	34
Holbo herred i historien	42
Rik og Eskil 42. - Esrom 45. - Biskop Absalon 50. - Æbelholt 52. - Niels Grevesøns gave 54. - Søborg 57.	
Tinget og landskabslovene	60
På Holbo herredsting 66.	
Ejendomsforholdene	72
Krongodset 74. - Kirkens gods, bispegodset 75. - Rydningen og Esrom kloster 77. - Grangierne 80. - Esrom klostres jordebog 81. - Æbelholt 82. - Kirke- og præstegodset 83. - Stormændenes ejendomme 84. - Selvejerbønder 90.	
Holbo herred i senmiddelalderen	94
De formuende bønder	97

II FRA REFORMATION TIL ENEVÆLDE

Søborgs fald og Esroms nedgang	101
Vildtbanen	106
Fiskeriet, Gilleleje	110
På herredstinget	114
St. Helene kilde	122
Sandflugten	128

Bønderne og Esrom	132
Befolkningsforhold 1645-1660	142

III. UNDER ENEVÆLDEN

Matrikuleringen	145
Fællesskabet	154
Helene kilde	156
Kommissionen 1708	160
Sandflugtens kulmination og dæmpning	164
Krigsjordebogen	171
Stavnsbånd og kvægpest	179
Retsudviklingen	182

IV. LANDBOREFORMERNES TIDSALDER

Landboreformerne	191
Fællesskabets ophævelse 191. - Den lille landbo-	
kommission 194. - Frihed og ejendom 197. - Hus-	
mændene 199. - Landskabets ændring. Søborg sø 201.	
Status 1831	204
Kulsvierne	210
Kirke og præster	216
Skolevæsenet	224
Birketingets opgaver	231

V. DEN NYE TID

Befolkningsudviklingen 1660-1950	237
Den økonomiske udvikling	246
Landbruget 246. - Andelsbevægelsen 247. - Landbo-	
og husmandsforeningen 249. - Handelen 251. - In-	
dustrien 252. - Sparekasser og banker 254. - Veje	
og jernbaner 255.	
Sociale forhold	259
Den religiøse og folkelige udvikling	269
Kronborg vestre birk	275
Adskillelsen 275. - Tinghuset 276. - Krybskytter.	
Jens Omgang 278. - Politiske sager 279.	
Holbo herred i litteraturen	287
Sommerlandet	293
De sidste årtier	298
Tidstavle	304
Henvisninger	306
Herredsfogder og birkedommere	319

Forord

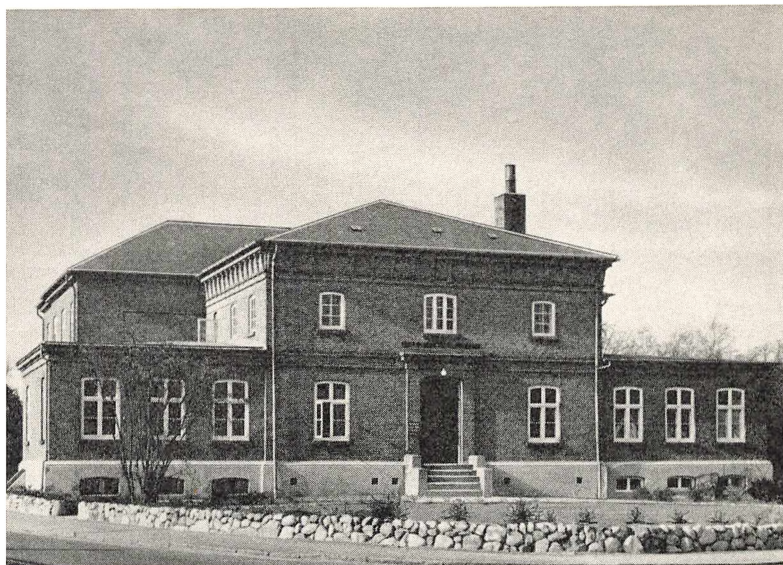
Den 13. oktober 1956 fejredes i Helsinge, Holbo herred, mindet om den danske humanist Christiern Pedersen, Saxos udgiver og bibelens oversætter, som tilbragte sine sidste leveår i Helsinge præstegård, døde hersteds den 13. oktober 1556 og blev begravet i kirken. Der blev holdt en mindegudstjeneste for ham, og den store mindemur, som var skænket af Ny Carlsbergfondet, blev afsløret.

Blandt dem, der havde stået bag mindemurens rejsning fremkom senere tanken om at markere et andet forhold med tilknytning til Helsinge, nemlig Helsinge som tingsted for Kronborg vestre birk.

Den 17. januar 1958 holdtes et møde i A/S Nordsjællands bank med deltagerne: dommer A. Egeløv, dommerfuldmægtig Hjerrild Nielsen, lrsf. Knud Zahle og bankdirektør Harald Andersen. På mødet vedtoges at nedsætte en komité til opgavens løsning, og denne kom til at bestå af Borgerforeningens formand lrsf. Knud Zahle, dommerfuldmægtig Hjerrild Nielsen, Borgerforeningens næstformand, tømrermester Arne Andersen, sognerådsformand, skomagermester Johs. Larsen, vejassistent N. C. Nielsen og bankdirektør Harald Andersen; førstnævnte blev formand, sidstnævnte kasserer.

Komitéen besluttede at fejre retskredsen på to måder, dels ved en fest på 100 årsdagen for indvielsen af Kronborg vestre birk tinghus i Helsinge, dels ved at lade udarbejde en bog om retskredsens, Holbo herreds historie.

Den planlagte fest fejredes på jubilæumsdagen den 8. juni 1958. En udstrakt kreds af jurister fra hele landet, egnens folketingsrepræsentanter, repræsentanter for lokaladministrationen og mange andre deltog. Under festen blev der givet kraftige udtryk for,

Tinghuset i Helsingør

hvor stor betydning det havde for egnen, at den udgjorde en selvstændig retskreds, og for hvor stor en vægt befolkningen lagde på, at den blev bevaret som sådan.

Hvad bogen angår, henvendte komitéen sig til rigsantikvar Johannes Brøndsted, der henviste til arkivar, dr. Gunnar Olsen. På komiteens opfordring påtog Gunnar Olsen sig at udarbejde bogen.

Til bogens udgivelse er der modtaget støtte fra en række fonds og lokale institutioner, således fra Den Hielmstjerne-Rosencrone-ske Stiftelse, Carlsen-Langes legatstiftelse, overretssagfører L. Zeuthens mindelegat, Undervisningsministeriet (tipsmidlerne) samt alle kommuner i Holbo herred og samt alle pengeinstitutter såvel banker som sparekasser i Holbo herred. For disse understøttelser bringer komiteen en ærbødig tak.

Ligeledes bringes en tak til Helsingør Elektricitetsfond og A/S Nordsjællands bank, som ydede tilskud til jubilæumsfesten, og som har støttet komitéens arbejde på anden vis.

Komiteen for Helsingør tinghus' 100 års jubilæum.

Indledning

Dette arbejde er et forsøg på at skildre Holbo herreds historie fra oldtid til nutid. En nogenlunde udtømmende redegørelse for herredets historie ville rimeligvis kræve adskillige bind. Bogen præ-tenderer da heller ikke at give en sådan, men der er forsøgt at trække nogle hovedlinier gennem herredets historie og så vidt muligt illustrere dem med konkrete træk. Det drejer sig særlig om bebyggelseshistorien, ejendomsforholdene, befolkningsudviklingen, den økonomiske og sociale udvikling, samt retsforholdene. Navnlig de sidste er søgt skildret i deres sammenhæng fra det ældste herredsting til den moderne retskreds. Desuden er nogle for Holbo herred mere specielle forhold som St. Helene kilde og sandflugten behandlet udførligere.

Mens det væsentligste af det middelalderlige kildestof er taget i brug, gælder dette ikke for de seneste århundreders vældige kildemateriale. Her er der tale om et udvalg, som jeg dog formoder har været så repræsentativt, at billedet ikke ville være blevet væsentligt anderledes, selvom udvalget havde været et andet.

Skønt bogen hovedsagelig er bygget på primært kildemateriale, står den dog i gæld til mange tidligere arbejder vedrørende herredets historie. Blandt disse kan særlig nævnes afhandlinger af Hans Olrik, Edvard Holm, K. C. Rockstroh og ikke mindst det store stof, Anders Uhrskov har samlet til belysning af Nordøstsjælland's folkeliiv i forrige århundrede. Dertil kommer talrige andre fortjenstfulde afhandlinger, dels i Fra Frederiksborg Amt, dels i Fra det gamle Gilleleje.

Carlsbergfondet, der har ydet mig understøttelse til bogens udarbejdelse, bringer jeg en ærbødig tak. Desuden takker jeg de tid-

ligere nævnte fonds og institutioner, som har bidraget til bogens trykning, og sidst, men ikke mindst, takker jeg Komitéen for Helsinges Tinghus' 100 års jubilæum, der har overdraget mig opgaven, og som på mange måder har ydet mig støtte og opmuntring til dens gennemførelse.

Gunnar Olsen.

I

Oldtid og middelalder

Oldtiden

STENALDEREN

Holbo herred blev rimeligvis første gang besøgt af mennesker, mens fyrreskovene endnu dækkede landet.

Sandsynligvis har det været omstrefjende jægere, da der kun er fundet svage spor efter dem. De har fornemmelig holdt til ved de lavvandede fjordarme, som strakte sig ind i landet. Ved Nellerupgård fandtes under gravning af kanalen til Søborg sø redskaber af ben af maglemosetype, og nær ved Fjellenstrup mose er der ligeledes fundet benredskaber, hvorimellem en stortandet harpun. Også gennem de følgende årtusinder syntes menneskene kun at have gæstet herredet lejlighedsvis. Spor af boplads er fundet langs den vestre side af Søborg sø, og ved Ålekiste bro lå en betydelig boplads, som kan dateres til ertebølletid.

Først i den yngre stenalder fik bebyggelsen større omfang. Der er dog endnu kun konstateret enkelte boplads. En af dem med en hustomt lå i Gribskov, et par andre ved Lavø mose og en ved oldtidsvejen over Ellemosen ved Tibirke. De væsentligste minder er stengravene, runddysser, langdysser og jættestuer. Mange af disse er nu ødelagte, men man mener, at omved 75 grave med sikkerhed kan henføres til stenalderen, og dertil kommer en del, som kan være fra samme tid.

Gravene vidner tydeligt nok om bebyggelse, men de fortæller ikke noget om, hvor tæt denne har været, og heller ikke med sik-

Gravhøje ved Bakkebjerg.

kerhed, hvor bopladserne har ligget. Rimeligvis har de ligget i nærheden af stengravene, men om det har været i deres umiddelbare nærhed, vides ikke.

Stenaldergravene er nogenlunde jævnt fordelt over hele herredet. Det sydlige Esbønderup sogn har dog ingen, Mårum sogn kun et par stykker, og i Græsted sogn er de også få. Blistrup, Valby, Vejby og Ramløse sogne har enkelte højgrupper, der kan tyde enten på bebyggelse af relativt stort omfang, eller som har bestået gennem længere tid. Vestligst i Valby hegn ligger således 6 store langdysser, hvoraf de tre har tre kamre; i Vejby sogn ved Højbro å har der ligeledes været en lille samling høje, og endnu en i Blistrup sogn omkring Ølshøj. Disse steder betegner i hvert fald bebyggelsen til bygder.¹⁾

De spredte fund fra marker og moser formår ikke at trække de svage omrids af herredets stenalderbebyggelse kraftigere op. En mose ved Højbjerg hegn har givet nogle smukke lerkar, mens det største fund stammer fra Gilbjerg hoved og består af 114 flintsegle, datidens høstredskaber. De lå i række ovenpå hverandre. 86

af dem var ikke hugget helt færdige. Har det været en omrejsende handelsmand, der i en farlig situation har skjult sit gods i jorden, eller en ængstet sjæl, der har bragt dette offer til guderne?²⁾

Hverken hvad bebyggelse eller fund angår kommer Holbo herred på højde med de rigeste sjællandske stenalderbygder i Ølstykke og Sømme herreder eller i Midt- og Vestsjælland, mens store dele af Østsjælland tilsyneladende har været endnu sparsommere bebygget end Holbo herred.

BRONCEALDEREN

Broncealderen bragte åbenbart en betydelig udvidelse af herredets bebyggelse. Også for denne periodes vedkommende hviler vor viden på højenes vidnesbyrd om bebyggelsen; bopladserne er endnu ikke fundet.

Højenes antal overstiger langt stenaldergravene. Alene i Ramløse sogn har der været ca. 60. Bakkelandet mellem Esrom kanal og Søborg har haft o. 55. Omkring Gilbjerg har der været 21. Vest for Smidstrup lå engang ialt 19, mellem Hesselbjerg og Bakkebjerg en bred stribe af høje, som talte 38. Tisvilde hegn har rester af 59 høje. I Vejby og Annisse sogne og i det sydlige af Esbønderup findes også nogle; Gribskov har en halv snes høje. Vilhelm la Cour betragter disse koncentrationer af gravhøje som tegn på en række småbygder: Annissebygden, Ramløsebygden, Tisvildebygden, Hesselbjergbygden, Smidstrupbygden, Gilbjergbygden og Hesbjergbygden.³⁾

Der er dog ikke tale om en udvidelse af bebyggelsen over det ganske herred. Til fortættelsen langs Arresøs og Kattegats kyster svarer en tilsyneladende mindskelse af bosættelserne i dele af indlandssognene, den lille stenalderbygd mellem Helsingø og Valby synes helt forladt, ligesom Mårup og Græsted sogne åbenbart kun har været svagt befolkede i Broncealderen.

Dette træk kendes fra andre sjællandske egne; adskillige ting tyder på, at befolkningen i Broncealderen fornemmelig foretrak kystegnene for indlandet. Flere af Sjællands indlandsbygder, der trådte tydeligt frem i Stenalderen, synes, omend ikke helt, så dog

Gravhøje ved Heatherbill.

delvis rømmede i Bronzealderen, mens der til gengæld udviklede sig en række kraftige kystbygder, særlig på halvøerne: Hornsherred, Odsherred, Refsnæs og Asnæs, og desuden ved Korsør Nor, i det sydvestligste Sjælland, på Stevns kyster og ved Øresund fra Skodsborg til Nivå.

Forklaringen på denne udvikling volder vanskeligheder. Man hælder til den hypotese, at skibsfart og handel nu spillede en større rolle end i den yngre stenalder, og at denne derfor har trukket bebyggelsen ud mod kysterne.

Nogle enkelte fund supplerer højenes vidnesbyrd. Her og der i små moser, ved Villingerød, ved Ammindrup og Lavø bro og ved Ølshøj er fremdraget offerfund, det sidste sted bestod offeret i to lurur og et hængekar. Fra en mose i Ramløse sogn blev en svær guldring draget frem, og i en langdysse i Græsted sogn lå også en guldring.

JERNALDEREN - TIBIRKE

Fra Jernalderen, den lange periode fra o. 400 f. v. t. til ca. 1000 efter, svigter fundene i Holbo herred næsten ganske. Ingen bopladser er fundet, ingen grave, kun få enkelte fund. Skulle man slutte fra det arkæologiske materiale, måtte man komme til det resultat, at det hele herred havde ligget så godt som øde gennem næsten de halvandet årtusinde. Denne slutning ville være forkert. Formentlig er samtlige arkæologiske muligheder endnu ikke udtømte. I Jylland er der mange steder i nutidens heder konstateret store agersystemer, først og fremmest fra den ældre jernalder, keltisk jernalder, så vel som fra den følgende periode; de sjællandske skove synes for en del at gemme spor af gamle agre, men undersøgelserne af disse er endnu ikke skredet så langt frem, at der kan siges noget sikkert om det. Imidlertid findes der andre muligheder for at få kundskab om bebyggelsen end dem, arkæologien giver. Før vi går over til dem, skal nogle enkelte levn fra jernalderen omtales.

Under tørvegravning i Ellemosen mellem Tibirke og bakkedraget nord for Ramløse stødte man i sommeren 1943 på en stenlægning. En påfølgende undersøgelse afslørede en ca. 150 m lang stensat vej, der førte over mosens smalleste sted mellem Horsebakken på ramløsesiden og en lille holm på tibirkesiden. Vejen består af en brolægning af dels store, flade sten, dels af mindre og undertiden af helt små. Brolægningen er omtrent 3 m bred, den er omgivet af store randsten. En halv snes meter syd for vejen og omtrent parallelt med den lå en sti, der består af ca. 70 store trædesten.

En bronzefibula, der blev fundet mellem vejens sten, stammer fra keltisk jernalder; vejen synes således at have været i brug o. 400 f. v. t.

Mens vejens konstruktion er klar nok, synes dens formål mere dunkelt. Er den bygget blot for at man kunne komme over mosen, og i så fald, hvorfor da både den brede vej og trædestenene?⁴⁾

Ejnar Dyggve har fremsat en hypotese, der gør vejen til et led i en kultisk sammenhæng. Stednavnene Tibirke og Tisvilde er tolket som minder om dyrkelse af himmelguden Tyr. Der er gode grunde til at antage, at navnene har haft tilknytning til en helligdom af en eller anden form. Dyggve antager, at denne helligdom har ligget, hvor Tibirke kirke nu ligger. Nær den ligger en kilde, Toftekilden; traditionerne beretter, at denne kilde har været dyrket som helligkilde. To jordvolde, fyldt med mindre sten, danner en trekant, der tolkes som en pendant til Jellingeviet; de kan have hegnet helligdommen. Oldtidsvejen har retning mod Tibirke kirke, hvor det gamle kultsted antages at have ligget; den må derfor opfattes som en helligvej, hvorover folk skulle vandre til helligdommen.⁵⁾

Denne teori har dog endnu ikke fundet almindelig anerkendelse. Navnlig er man skeptisk med hensyn til de to jordvolde, som et led i helligdommen. Fremtidige arkæologiske undersøgelser kan måske kaste nyt lys over problemerne.

Bebyggelsen

Stenalderens og bronzealderens bebyggelser ses i vage omrids gennem de arkæologiske vidnesbyrd, først og fremmest gennem stengrave og høje, men for jernalderens vedkommende svigter arkæologien fuldstændig. Skulle vi dømme fra det, den beretter, måtte slutningen blive et så godt som ubeboet herred. Denne slutning ville imidlertid være forkert. Tværtimod er det sandsynligt, at bebyggelsen i jernalderen tog fastere former, end den hidtil havde haft; det var i denne tid, at i hvert fald en del af de nuværende landsbyer opstod.

Den danske landsby er ældre end jernalderen. Fra stenalderen er ved Troldebjerg på Langeland og i Barkær på Djursland fundet så koncentrerede bebyggelser, at de må betegnes som landsbyer. Fra bronzealderen er sådanne endnu ikke konstateret, men i den tidlige jernalder synes de at dukke op i større antal. I Jylland har man fundet en hel række, bl. a. Ginderup i Thy, Skørping og Østerbølle i Himmerland og Fjand ved Nissum fjord, og i den følgende tid må landsbygrundlæggelsen være blevet almindelig. Det er sandsynligt, at der ved vikingetidens begyndelse henimod år 800 har været mellem 1500-2000 landsbyer i det nuværende Danmark.

Om disse landsbyers grundlæggelse og første udvikling vides kun lidt. Vi kender stedet, hvor landsbyen blev grundlagt, vi kender dens navn, uden dog at kunne være sikre på, at det er den oprindelige, og vi kender dens størrelse på et langt senere tidspunkt. Men hvem der anlagde landsbyen, tidspunktet for dens anlæggelse og de nærmere omstændigheder ved denne ved vi intet om.

Vore slutninger om landsbyernes alder og tidligste udvikling må

stort set drages ud fra det, deres beliggenhed i terrænet og deres opnåede størrelse beretter, samt fra deres navne.

Stednavnene har hidtil været den kilde, der er blevet flittigst udnyttet i den danske bebyggelsehistorie. En væsentlig del af disse navne lader sig inddele i særlige grupper efter deres endelser. Ved forskellige metoder har man forsøgt at finde disse gruppers relative alder. På nuværende tidspunkt regner man med, at grupperne med endelserne -inge, -um og -løse er de ældste, rimeligvis fra de første århundreder efter vor tidsregning, muligvis lidt ældre.

Efter disse kommer i alder grupperne med endelserne -lev og -sted. Disse dateres almindeligvis til folkevandringstid 400-750. I tredje række kommer grupperne -by og -toft, som sandsynligvis begyndte at gøre sig gældende i folkevandringstiden, men som fortsatte at være produktive i vikingetiden o. 750 - o. 1050.

I vikingetiden kommer desuden den største af samtlige grupper, byerne med endelsen -torp (rup, drup, strup); disse navne blev dog også brugt i den ældre middelalder. Yngst, fra ældre og yngre middelalder, er byer med navne, der ender på -bølle, -rød og -holt.

En del landsbyers alder lader sig end ikke bestemme med denne grove datering. Dette gælder en række navne sammensatte med f. eks. -bjærg og -høj og andre naturnavne. Adskillige af disse synes at være meget gamle, mens andre utvivlsomt er ret unge.

Meget gamle navne træffer man blandt de usammensatte stednavne, kaldet kortnavnene; bl. a. træffer man her ord, som ellers er uddøde i det danske sprog.

I Jyske lov I 47 tales om adelbyer i modsætning til torper. Ved torper forstås her udflytterbyer, som er anlagt på adelbyernes marker af udflyttere fra adelbyerne. Adelbyerne var således de gamle byer, hovedbyerne, mens torperne var sekundære bebyggelser.

Et virkeligt omfattende overblik over hele den danske bebyggelse får vi først, da Chr. d. 5's matrikel blev udarbejdet i 1680'erne. Da blev over hele landet - Bornholm, Sønderjylland og købstæderne dog undtaget - hver bebyggelse optegnet og dens størrelse fastslået.

Matriklen viser, at Danmark på daværende tidspunkt bestod

dels af landsbyer, som dengang lå tæt sammenbyggede, dels af enkeltgårde, der lå ensomt, omgivet af deres egne marker. Måske bør man hertil regne en tredje gruppe, dobbeltgårde, da to gårde, der lå sammen, måske ikke kan opfattes som en landsby, selvom det ofte dengang blev regnet for at være det.

Matriklen viser, at der indenfor dens område fandtes ca. 58000 gårde over 1 tønde hartkorn. Af disse var ca. 5300 eller knap 10 pct. enegårde, resten lå som dobbeltgårde eller landsbyer.

Jylland havde de fleste enegårde, idet disse udgjorde 15,3 pct. af samtlige jyske gårde, mens enegårdsprocenten på øerne kun var 3,1. Der var dog væsentlige forskelle såvel mellem Jyllands som mellem Sjællands forskellige egne. Mange sjællandske herreder havde så godt som ingen enegårde, men i Hørsholm birk, en del af Lyng-Kronborg herred, var enegårdsprocenten 8,5, og i Kronborg birk (resten af Lyng-Kronborg herred) samt Holbo herred var den 7,3. Disse herreders bebyggelsesform skilte sig altså tydeligt ud fra det øvrige Sjællands.

Dobbeltgårdenes antal lå omkring 700, mens landsbyerne udgjorde lidt over 5000.

Disses størrelse var stærkt varierende - fra 3 til 100 gårde. Det sidste var dog et afgjort særtilfælde. Faktisk var landsbyer med mere end 30 gårde undtagelser, idet de tilsammen udgjorde knap 2 pct. af samtlige.

De små landsbyer fra 3-7 gårde var de fleste, med ca. 45 pct., de mellemstore, 8-17 gårde, ca. 42 pct., mens de store landsbyer på 18 eller flere gårde talte ca. 13 pct. af samtlige. Anderledes forholdt det sig med gårde, der lå i de forskellige størrelsestyper. I småbyerne lå ca. 21 pct. af samtlige landsbygårde, i de mellemstore byer ca. 48 pct., mens ca. 31 pct. af gårdene lå i de store landsbyer.

Holbo herred.

Hvorledes var bebyggelsen nu i Holbo herred på dette tidspunkt? Begynder vi mod sydvest, møder vi Annisse, et sogn med to bebyggelser: Annisse, en stor landsby med 18 gårde, og Huseby med 6. Annisse er utvivlsomt en gammel by, ældre end vikinge-

tiden, Huseby må efter navnet at dømme senest være fra vikingetiden; sognet synes altså at være tidligt bebygget, der er intet til hinder for, at bebyggelsen kan have været kontinuerlig fra stenalder over bronzealder og jernalder til middelalderen.

Ramløse giver et lidt andet billede. Hovedbyen Ramløse er med sine 29 gårde herredets største by; den er tillige den største, hvad hartkornstilliggende og dyrket areal angår, men den er omgivet af tre torper, Aagerup med 6 gårde, Tågerup med 3 og Skjærød med 7. Her træffes altså et eksempel på sognet med en hovedby og flere torper, muligvis udflytterbyer fra hovedbyen. Også her synes kontinuiteten fra bronzealderens begyndelse til Ramløse by sandsynlig.

Tibirke sogn har to byer, Tibirke og Tisvilde. Begge har 10 gårde, men Tisvilde har langt det største hartkorn og dyrkede areal, hvad dog åbenbart skyldes, at sandflugten havde ødelagt en del af Tibirkes jorder. Begge byer har gamle navne, torper findes ikke i sognet, dette skyldes dog også en nyere udvikling; tidligere havde det haft to, nemlig Torup og Asserbo, der begge var blevet ødelagt af sandflugten.

Vejby sogn havde 5 byer. Af disse er Holløse utvivlsomt gammel. Mønge, nu Valby sogn, er muligvis en gammel -inge by, i hvert fald er der intet, der tyder på, at navnet er af nyere dato. Vejby og Ørby kan være ældre end vikingetid, deres henholdsvis 18 og 13 gårde tyder på det. Til disse fire rimeligvis gamle byer kommer den lille torp Unnerup og en forsvundet by, Raage, nu mindet i Rågeleje; denne kaldes allerede øde i 1211, navnet siger intet om dens alder. Her har vi altså et sogn, hvor størstedelen af bebyggelsen kan være ældre end vikingetid, og kontinuiteten tilbage til bronzealderens bebyggelse er sandsynlig.

Helsing sogn havde 6 byer. De to -inge byer, Helsing og Nejlinge, må utvivlsomt være af høj alder - ingen af dem var dog blevet store byer, de havde hver kun nået 10 gårde. Lavø - navnet går tilbage til et tidligere Laghøj - og Højbjergs alder er ubestemmelige, men Lavøs størrelse, 14 gårde, kunne tyde på en vis alder. Kæderup og Ammendrup er torpbyer; om de er fra vikingetid eller fra tidlig middelalder kan ikke afgøres. Som tidligere anført var

der spor af stenalderbebyggelse i Helsinge sogn, men i bronzealderen synes denne bebyggelse opgivet; her må altså være tale om en ny bebyggelse med de to -inge byer, sandsynligvis på et tidligt tidspunkt i jernalderen. I Valby sogn møder vi en bebyggelse domineret af en stor by, Valby, med 18 gårde, omgivet af 3 små torper, Sletelte - i middelalderen Sletteholte - med 4 gårde, Hemmingstrup og Aggebo med hver 3, og tillige for første gang enegårde, nemlig Bannebjerggård og Boessegård.

I Valby fandtes tydelige spor af en stenalderbygd, mens sporene af bebyggelse i bronzealderen var meget svage. Sognet synes således at have ligget uden bebyggelse gennem bronzealderen og ældre jernalder, indtil Valby, vel tidligst o. 700, er blevet anlagt.

For disse 6 sogne gælder, at de alle har byer med gamle navne som hovedbyer. Torper forekommer, men spiller en afgjort underordnet rolle i bebyggelsen. Enegårde forekommer kun i et enkelt sogn og betyder faktisk intet. Opdyrkningen er ført langt frem. I Ramløse, Vejby og Tibirke sogne er skovene næsten helt forsvundet - i Tibirke giver sandflugtsområdet ganske vist særlige problemer. Annisse har endnu lidt skov, Helsinge og Valby en del, men det er dog det dyrkede land, der dominerer. Vi står tydeligt nok overfor en gammel bygd.

Noget anderledes tegner billedet sig for Blistrup sogn. Her fandtes 8 bebyggelser. Udsholt var den største med 13 gårde, Koldsbæk havde 8, Højelt - i middelalderen Højholt - og Smidstrup 6, Bakkebjerg 5, Hesselbjerg 4, Ludshøj 3, Blistrup 2. Her fandtes således 4 byer med yngre navne og 4 med navne af uvis alder, men af disse 4 var de 3 ganske små. Sognets største by var efter navnet af sen oprindelse. Som helhed bærer sognet præg af torpbebyggelse. Selv om en eller flere af byerne med naturnavne skulle gå længere tilbage end vikingetid, har de ikke formået at udvikle sig til større byer. Derimod var opdyrkningen gennemført fuldt ud, skovene var forsvundet. Sognet var åbenbart tæt bebygget i bronzealderen; her foreligger således mulighed for, at bebyggelsens kontinuitet har været afbrudt gennem en væsentlig del af den ældre jernalder.

Endnu stærkere præg af torpbebyggelse havde Søborg (med Gilleleje sogn). Sognet havde 17 bebyggelser med gårde, og hertil kom-

mer sandsynligvis 3 forsvundne bebyggelser: Åstofte, nævnt 1157-82, Urmesmed 1157-82 og Bolskegård 1588-89 - desuden fiskerlejet Gilleleje og Gilleleje mølle. Mellem disse var én stor landsby, Søborg, men for denne gjaldt det særlige, at den var en tidligere købstad. Efter den kom Dragstrup med 8 små gårde, Fjellenstrup med 6, to byer med 3 gårde hver, alle meget små, 8 par dobbeltgårde og 4 enegårde. Navne på -strup, -rup og -rød er dominerende. Hesbjerg, Firhøj og Rødkilde er dobbeltgårde ligesom Ferle. Landsbynavnene såvel som størrelserne tyder på ung bebyggelse, et enkelt, Munkerup, kan sandsynligvis dateres til en tid, der ligger efter klostergrundlæggelsen. Selvom det kan være tilfældigt, må det også anføres, at adskillige af bebyggelserne først nævnes så sent som i sidste halvdel af det 16. århundrede.

Også i Søborg sogn er opdyrkningen gennemført, skovene er forsvundet.

Da sognet tilsyneladende havde en tæt bebyggelse i bronzealderen, og da landsbybebyggelsen næppe går længere tilbage end til vikingetid, synes der også her at have været et betydeligt brud i bebyggelsens kontinuitet.

Et næsten tilsvarende billede byder Græsted (i middelalderen Græsholte). Sognet havde dog én gammel by, Alume (i middelalderen Alheme), med anelig størrelse (16 gårde), men ivoerigt kun torpbebyggelse, hvoraf Græsted har 7 gårde, Pårup og Hågendrup 5, Strand-Esbønderup, Tulstrup og Holt 3, Dønnevælde 2, og 3 enegårde, altså en udpræget torpbebyggelse.

I Græsted sogn er rydningen ikke gennemført. Græsted og Aggebo hegn var endnu tilbage af storskoven. Sognet havde i bronzealderen kun bebyggelse længst mod nord. Alume har antagelig været et nybrud i jernalderens første halvdel, mens bebyggelsen ivoerigt stammer fra vikingetid og (eller) ældre middelalder.

Blistrup, Søborg og Græsted sognes bebyggelse frembød således en række fælles træk. Store landsbyer med gamle navne forekom kun undtagelsesvis, små bebyggelser med yngre navne, hvorimellem en del enegårde, var dominerende. Men opdyrkningen var med undtagelse af egnen længst mod sydvest helt gennemført, skovene var forsvundet, agerlandet var fremherskende.

I Mårum (i middelalderen Martheme) sogn er bebyggelsen i visse henseender som i Græsted. Her findes en by med et gammelt navn, der dog kun havde 6 gårde, dertil 3 torper, en dobbeltgård og 3 enegårde, - hvortil kommer en forsvunden enegård, Spinvedgård, - alle med yngre navne, men i en meget væsentlig henseende er forholdene ganske anderledes. Her er vi i en udpræget skovbygd. Alle landsbyer og gårde ligger i skovrydninger. Endnu på Videnskaberne Selskabs kort fra 1768 ses dette tydeligt. Af markbøgerne og af de senere matrikelkort fremgår det, at en del af markerne lå som smårydninger inde i storskoven, mens der til gengæld endnu fandtes større og mindre trægrupper selv på marker, som lå nærmest byerne og gårdene.

Sognet viser altså en rydningsbygd, hvor rydningen langt fra er gennemført.

Et tilsvarende skovryd dannede Nødebo sogn, der bestod af en landsby med 9 ganske små gårde, dertil en dobbeltgård og nogle små enkeltgårde, alle isolerede af tæt skov og Esrom sø. Sognet bærer umiskendeligt præg af en sen rydning. Ikke desto mindre er Nødebo den første bebyggelse fra Holbo herred, der dukker op i de skriftlige kilder. Den omtales under omstændigheder, der viser, at den må have eksisteret før 1146.

Størstedelen af Esbønderup, herredets største sogn, svarede nøje til Mårum og Nødebo, men den nordøstlige del af det langstrakte sogn var dog ryddet for skov. I den centrale del bestod bebyggelsen i små torper og enkeltgårde, som næsten alle lå i rydninger i Gribskov, 14 af sognets 43 gårde var enkeltgårde. Ingen stednavne tyder på gammel bebyggelse. Esrom er ingen -heim eller -um by, men tolkes som den ryddede plads ved Esse sø. Sognets største by var Villingerød med 9 ganske vist store gårde, men dennes størrelse havde sine særlige årsager. Kirkebyen Esbønderup havde kun 7 gårde af beskeden størrelse, overhovedet var de fleste gårdes dyrkede arealer af ringe omfang, mange af enegårdene havde mindre end 20 tønder land. Foruden de i 1682 eksisterende 19 bebyggelser havde sognet tidligere haft adskilligt flere. 1613 hedder det, at gårdene Sørup, Siggerup og Hjørnerup var nedlagt, og i middelalderen nævnes adskillige torper og enegårde, som rimeligvis lå indenfor

sognets grænse, og hvoraf en del blev nedlagt før eller o. 1200. Nedlæggelserne kan for en del skyldes, at Gribskov ikke bød rydningsgårde de bedste betingelser, men i de fleste tilfælde er der tale om bevidste gård- og landsbynedlæggelser.

I Gribskov findes enkelte spor af bebyggelse fra sten- og bronzealderen, men om nogen udbredt bebyggelse over længere tidsrum i disse skovsogne er der næppe tale. Rydningen er rimeligvis begyndt i vikingetid og fortsat middelalderen igennem.

Holbo herreds bebyggelse i 1682 viser således tre forskellige typer. Et område i vest med større, omend ikke helt store, landsbyer, hvor skovene for størstedelen er ryddet, et andet i nord med små landsbyer og enegårde, hvor skoven ligeledes er så godt som forsvundet, og et tredje mod syd og øst, ligeledes med små landsbyer og talrige enegårde, men i modsætning til det nordlige område, en udpræget skovbygd. Stednavnene i de tre områder tyder afgjort på, at bebyggelsen er ældst i det vestlige område, mens navnestoffet alene ikke tillader at drage nogen tidsmæssig grænse mellem det nordlige og det sydøstlige område.

Herredet

Holbo herred kendes som selvstændigt herred først fra o. 1280. Før den tid udgjorde det ét herred sammen med Strø herred, og det bar navnet Strø herred.

Herredernes oprindelse og første udvikling går længere tilbage end de skriftlige kilder rækker. Vi ved ikke, hvornår det skete, eller hvilke kræfter der stod bag denne udvikling, kun på enkelte punkter kan vi slutte et og andet tilbage fra det, som kendes.

Saxo omtaler enkelte gange herreder i forbigående, første gang o. 1030, da han beretter, at Knud den Store gav sin søster Estrid to herreder i mandebød for drabet på Ulf Jarl; Estrid skænkede dem senere til Trefoldigheds Kirke i Roskilde. Selvom Saxo næppe i almindelighed havde større kendskab til de danske samfundsforhold på Knud den Stores tid, er der sandsynlighed for, at han havde et specielt kendskab til Roskildeskirkens historie, så denne beretning kan være rigtig. Senere fortæller han, at Roskildeskirken får skænket det halve Støvnæs (Sokkelund) herred af Svend Estridsen.

På helt sikker grund med hensyn til herredernes eksistens kommer vi med Knud den Helliges gavebrev til Lund domkirke af 1085. I dette nævnes en række skånske og sjællandske herreder; de sjællandske er Ramsø herred, Tune herred, Sømme herred, Horns herred, Lyngø herred og Hjørnlunde herred. I Kong Valdemars jordebog fra 1231 nævnes samtlige sjællandske herreder, der findes dog kun ét Flakkebjerg herred og ét Lyngø herred, mens Strø herred som nævnt også omfatter Holbo herred. Til gengæld udgør en del af det nuværende Smørum herred et eget herred, Lille herred. Disse herreder nævnes atter i den noget senere plovtalesliste. Ende-

lig får vi i Roskildebispens jordebog fra o. 1370 oplysninger om, hvilke sogne der hører til de enkelte sjællandske herreder, således at deres grænser og størrelse så nogenlunde kan fastslås på denne tid. 1231 havde Sjælland 27 herreder. Om deres beliggenhed gælder, at de 24 af disse grænsede til hav eller fjord; indlandsherrederne var kun 3: Ringsted, Alsted og Tybjerg. Dette træk virker ikke særlig mærkeligt i det indskårne Sjælland, men de samme bestræbelser for, at herrederne skal have fri adgang til hav eller fjord, møder vi i Skåne og Jylland. Dette leder tanken hen på en eventuel forbindelse mellem herred og søleding. De sjællandske herreder har for en del naturlige grænser, i første række af åerne. Særlig tydeligt kommer dette frem for Tybjerg herreds vedkommende, der næsten helt omsluttes af Susåen. Stevns herred afgrænses fra Bjeverskov og Fakse herreder af Tryggevælde å. Halleby å danner grænse mellem Arts og Løve herred, Værebros å mellem Hjærlunde og Sømme, Lejre å mellem Sømme og Voldborg, Elverdams å mellem Voldborg og Merløse. Dernæst udgør 3 af Sjællands større halvøer hver sit herred: Stevns herred, Hornsherred og Ods herred.

De sjællandske herreders størrelse var vidt forskellig, såvel med hensyn til areal, som til sognetal, og rimeligvis tilsvarende med hensyn til bebyggelse (gårdtal) og befolkning. Denne forskel er senere blevet udjævnet en del ved deling af Strø og Lynges herreder og ved omlægning af visse herredsgrænser.

Listen i Roskildebispens jordebog fra o. 1370 viser, at antallet af sogne i de sjællandske herreder var som anført i den følgende tabel. Købstadsognene (med undtagelse af Søborg og Skibby) er dog ikke medregnet. Tabellen angiver desuden plovtaleslisten opgivelser.

To herreder, Lille og Skippinge, skiller sig ud som særlig små, idet de hver i 1370 kun har 4 sogne, mens andre: Flakkebjerg, Merløse, Ringsted, Lynges, og i plovtaleslisten Strø, herreder er særlig store. Størstedelen af herrederne omfatter imidlertid 10-14 sogne. I plovtaleslisten er forskellen i plovenes antal større, men halvdelen af herrederne ligger dog på tal mellem 200 og 300 plove.

Disse forskelle synes delvis, men tilsyneladende næppe overalt,

	Plovtal 1260	Sognetal 1370
Holbo	} 556	11
Strø		12
Hjørlande	201 ¹ / ₂	10
Lynge	54 ¹ / ₂	18
Smørum	228	12
Støvnæs	244 ¹ / ₂	8
Tune	214	12
Lille	140	4
Sømme	291 ¹ / ₂	12
Ramsø	248	13
Bjæverskov	228	12
Stevns	307	11
Faxe	264	9
Bårse	330	12
Hammer	285	14
Tybjerg	280	14
Flakkebjerg	615	33
Alsted	225	11
Ringsted	450	20
Slagelse	366	14
Løve	366	15
Arts	411	14
Skipinge	121	4
Tuse	243	12
Merløse	505	23
Ods	351	11
Voldborg	288	13
Horns	249	10

at finde deres forklaring i opdyrkningen. Særlig tydeligt træder dette frem for Strø og Lynge herreders vedkommende. For Strø (Holbo) herred har vi set, at den østlige del af herredet var sent opdyrket. Før denne opdyrkning fandt sted, har Strø herred rimeligvis været af nogenlunde normal størrelse, hvad bebyggelse og befolkning angår. Omkring 1270 var nyopdyrkningen imidlertid skredet så langt frem, at herredet følte for stort, og man foretog så delingen i Strø og Holbo herred.

Endnu tydeligere træder dette forhold frem for Lynge herreds vedkommende. Her har tyngdepunktet for bebyggelsen afgjort ligget mod vest i det nuværende Lynge-Frederiksborg herred. I

vikingetid og tidlig middelalder er den østlige del af herredet blevet så vidt bebygget, at herredet o. 1250 er blevet væsentlig større, end herrederne gennemgående var, men først i 1562 blev herredet delt i to jurisdiktioner.

Opdyrkningen synes også at have spillet en væsentlig rolle i Arts herred, der i forhold til sit sognetal har et stort plovstal. Selv om kun 3 af herredets sogne har torpnavne, udgør torperne i så godt som alle sogne en betydelig del af bebyggelsen. Et lignende forhold gælder for Odsherred. For Mørløse herreds vedkommende var grænserne i 1370 anderledes end senere, idet Bromme, Munkebjergby og Stenmagle sogne hørte til herredet; også her synes opdyrkningen at have spillet ind, 8 af herredets sogne har torpnavne, og torperne udgjorde en overvejende del af bebyggelsen i mange af de andre sogne.

For det største af samtlige herreder, Flakkebjerg med 33 sogne, hvorimellem Skelskør, og med et plovstal på 615, synes opdyrkningen ikke at være tilstrækkelig forklaring for størrelsen. Torperne spiller vel en betydelig rolle, 8 af sognene har torpnavne, og adskillige torper forekommer i de andre sogne, men selv om disse fraregnes, kommer herredet dog i størrelse til at ligge væsentlig over gennemsnittet. Det samme gælder tilsyneladende for Ringsted herred. Derimod har Fakse herred, hvor torpbebyggelsen også spiller en stor rolle, hverken nået et stort plov- eller sognetal, og det samme gælder, omend mindre udpræget for Bjeverskov herred.

De sjællandske herreders navne har forskellig oprindelse. Størstedelen af de 27 sjællandske herreder, der kendes fra middelalderen, har navn efter en landsby eller købstad i herredet; otte har andre navne, nemlig: Lille, Holbo, Sømme, Støvnæs, Horns, Ods og Arts.

Lille hentyder til herredets ringe størrelse. Holbo har navn efter herredets indbyggere, holmboerne, det benævnes undertiden Holmbo herred. Sømme og Stevns herred gemmer åbenbart gamle bygde- navne, Sømme går tilbage til et ældre Søheimr, og har vel betydet Hav-bygden omkring Roskilde fjord, og det samme er tilfældet med Stevns, der i middelalderen blev skrevet Stethium, og oprindeligt har betydet Stevnsboernes bygd. Horns og Ods er navne

efter deres form, halvøer; det samme var rimeligvis tilfældet med Støvnæs. Arts menes opkaldt efter et gammelt navn på Kalundborg fjord, Arf, og må vel i så fald betyde bygden omkring fjorden.

Mellem herredsbyernes navne er et på -inge, Skippinge, et på -heim, Smørum, to på -løse, Merløse og Slagelse (Slauløsæ), to på -sted, Ringsted og Alsted, og to på -bjerg, Tybjerg og Flakkebjerg, et på -sø, Ramsø, og et på -lunde, Hjørlande. Af de øvrige navne er et på -skov, Bjæverskov, af nogle tolket til at hentyde til naturforhold, Strø til strøm, vandløb, Lyng til en lyngbegroet jordbund, Løve til en sump, Hammer til en bakke. Tuse menes at stå i forbindelse med et gammelt navn på Holbæk fjord, Tuzi, og Tune til tun, indhegning, Fakse muligvis til en skovbevoksning. Disse tolkninger kan dog næppe betragtes som helt sikre. Bårse, endelig, går tilbage til et middelalderligt Burghus, der må betyde borg eller fæstning. Det er sandsynligt, at Bårse i middelalderen har haft en stor gård, men af en egentlig borg eller fæstning er der ikke fundet spor ved byen.

Kun enkelte af disse bynavne synes at tyde på, at byen har haft en særstilling, der gjorde det rimeligt, at den blev centrum for et herred. Ringsted tolkes almindeligvis som sammensat med mandnavnet Hringr, men den mulighed er antydet, at hring kan hentyde til en stenring, et gammelt tingsted; den kendsgerning, at Ringsted tidligt blev Sjællands centrale tingsted, styrker denne antagelse.

I Tybjerg har vi rimeligvis et navn med relation til gamle samfundsforhold. Forleddet er tolket som »thiuth«, »folk«. Tybjerg skulle være stedet, hvor folk samledes, et ældgammelt tingsted, eller pladsen, hvor tingalmuen samledes. Hjørlande er tolket dels som det gamle ord for vildsvin »iur« (Brøndum-Nielsen), men også som et gammelt ord for høvding, jofurr, hvorefter byen skulle have været et høvdingsæde.¹⁾

Ud fra disse kendsgerninger har man forsøgt at drage slutninger om herredernes oprindelse og funktioner i tiden, der gik forud.

Der er enighed om, at selve navnet kommer af et hari-raidu, hærskare eller hærfølge, eller måske endnu ældre, et skarefølge, og at herredet oprindeligt mere var en personlig end en territorial

inddeling. Hovedproblemet er, om herredet er en selvgroet lokal institution, der er skabt omkring gamle rets- og kultcentre, eller om det er skabt ved en centralmagts - kongemagts - indgreb til militære formål.

Det sidste er navnlig hævdet af Svend Aakjær, der mener, at herredet i sin tid er skabt som en landmilitær inddeling, muligvis i den tid, ca. 450-500, da Skjoldungerne ved erobring skabte Daneriget.²⁾

Dette begrundes først og fremmest med visse talforhold. I gamle germanske love ser man hyppigt, at herred er betegnelsen for en krigerskare på 42 mand, i de angelsaksiske love på 36 mand. Disse tal, navnlig 40 - 42 - 44, møder man ikke sjældent i forbindelse med de danske herreder. I en række jyske herreder var der således 42 havnebønder pr. herred, og der var 42 havne i et skiben. I skatter og afgifter går disse tal eller nogle, der ligger dem nær, atter og atter igen. Aakjær mener derfor, at denne gamle inddeling ligger bagved både skiben og herred.³⁾

Herimod hævdede Poul Johs. Jørgensen, at herrederne gør et selvgroet indtryk, da de for en stor del falder sammen med selvgroede bygder, områder, hvor der tidligt var en kerne af sammenhængende bebyggelse; de har, mener han, rimeligvis dannet sig lidt efter lidt og uden nogen bevidst indgriben af statsmagten. Enkelte herreder kan måske endog være identiske med gamle stammeområder, men flertallet har snarere dannet sig som underafdelinger af stamme- eller bygdeområder, fordi der har været trang til midtpunkter for bygderne, hvor befolkningen kunne samle sig for bestemte formåls skyld. Trods navnet behøver herrederne ikke nødvendigvis at have stået i forbindelse med hærvesenet.⁴⁾

Andre har peget på sammenhængen mellem herred og kult. Ting og helligdom var nær knyttet til hinanden. Vilhelm la Cour har vist, at man ved en lang række danske herreder finder, at der i nærheden af de gamle tingsteder findes stednavne, der kan tydes som navne på hedenske helligdomme.⁵⁾

For de skånske herreders vedkommende mener Ingvar Andersson, navnlig på grundlag af stednavneforskeren Jöran Sahlgrens

studier over herredsnavnene, at der er foregået en udvikling fra ældre bygder eller andre ældre inddelingsformer til en nyere herredsinddeling, som synes opstået samtidig, muligvis på centralmagtens initiativ. Denne må være sket, efter at de ældre byer var opstået og før sidste halvdel af 1000-tallet.⁶⁾

De sjællandske herreder synes ikke for nærværende at kunne yde væsentlige bidrag til løsning af problemerne omkring herredernes opståen og udvikling.

Enkelte herredsnavne, Sømme og Stevns, peger hen på gamle bygder, ligesom Holbo, men dette navn blev i hvert fald som herredsnavn brugt på et sent tidspunkt. Stevns byder jo også på et naturligt afgrænset område, det samme er tilfældet med Horns og Odsherred, men dette behøver ikke at være ensbetydende med en ældre organisation.

For Sjællands sydlige halvø gælder det, at de naturlige grænser er sprængt, idet den på det nærmeste er delt på langs mellem Bårse og Hammer herred. Ejendommeligt nok falder denne grænse temmelig nøje sammen med grænsen mellem den i bronzealderen tæt bebyggede østlige del af halvøen og den tilsyneladende næsten ubebyggede vestlige del.

For Tybjerg herreds vedkommende har vi derimod en tydelig, i geografisk forstand, naturlig bygd, et landområde helt omslynget af Susåen, der må have dannet en væsentlig hindring for færdselen.

Selvom hverken herredsnavnene eller herredsinddelingen peger tilbage mod mange særlig udprægede naturlige bygder, udelukker dette ikke, at der tilbage i oldtiden har været visse former for lokale organisationer. Når en egn havde nået en vis grad af bebyggelse, måtte der nødvendigvis melde sig problemer, hvis løsning krævede en eller anden form for samarbejde, en organisation. Det kunne være forsvar mod ydre fjender, opretholdelse af indre fred eller fælles kult, og det måtte da være rimeligt, at folk kom sammen et eller andet sted for at drøfte problemerne.

Fra vikingetiden finder vi i runeindskrifterne glimt af kultiske organisationer. På Sjælland hører vi på Snoldelevstenen fra o. 800 om Gunvald, thul på Salhøj (Sallev), fra Fyn på Flemløsestenen, ligeledes fra ca. 800, om Roulf, der havde været norenes

Gode, og o. 900 beretter den fynske Glavendrupsten om Alle Salve, der var Gode og tillige viets og hærens thegn. Her og andetsteds står vi utvivlsomt overfor høvdinge, der havde stillinger dels af kultisk, dels af militær art. Og det er ikke sandsynligt, at disse skulle have været undtagelser.

Men selv om adskillige forhold taler til gunst for herredernes opståen som selvgroede institutioner, der har udviklet sig i naturlige bygder, udelukker dette ikke, at en centralmagt, rimeligvis en konge eller eventuelt et erobrerfolk, på et eller andet tidspunkt har foretaget en regulering af dette selvgroede system.

For de sjællandske herreders vedkommende bemærker man en slående forskel mellem herrederne i et centralt område, egnen mellem Roskilde, Køge og København, og herrederne i øens udkanter. Selvom navnet tyder på, at Sømme herred skulle gå tilbage til en gammel bygd, er det afgjort, at der ikke er tale om udprægede naturlige grænser mellem herrederne indenfor dette område: Ramsø, Tune, Voldborg, Sømme, Lille, Smørum og Støvnæs. De ligger hinanden nogenlunde nær i størrelse. Betragter man deres plovtaal, ser man, når bortses fra Lille herred, også en vis overensstemmelse: Ramsø 248, Tune 214, Smørum 228, Støvnæs $244\frac{1}{2}$, Sømme $291\frac{1}{2}$. Nogenlunde tilsvarende plovtaal træffer man i de herreder, der grænser umiddelbart op til dem: Hjørlande $201\frac{1}{2}$, Horns 249, Voldborg 258 og Bjæverskov 228.

Nu er herrederne selvfølgelig ikke inddelt efter plovtaal, der er en ret sen vurdering, men bag denne ensartethed synes man at spore en inddeling, hvor en vis regulering var tilstræbt.

Når netop denne egn har de mere regelmæssige herreder, kan det skyldes mangelen på skarpe naturlige grænser, men det kan måske også hænge sammen med, at disse herreder lå umiddelbart omkring centralmagtens sæde, enten dette så har været Lejre eller Roskilde.

Sognene og kirkerne

Soggenes oprindelse er lige så dunkel som herredernes. Mens Holbo herred først på et sent tidspunkt blev udskilt fra Strø, er sognene i herredet af betydelig ældre oprindelse. Adskillige af dem nævnes før 1200, andre kort efter. Mellem 1171 og 1178 skænkede biskop Absalon kirketienderne af Annisse og Helsinges sogne til Æbelholt kloster, og 1178 forlyder det, at Esrom kloster har fået trediedelen af Esbønderup sogns tiende.¹⁾ Mellem 1208 og 1214 nævnes Vejby, Blistrup og Tibirke sogne, idet bisp Peder af Roskilde overgiver bispetienderne af disse sogne til Æbelholt kloster mod at få Kagerup.²⁾

Herredets øvrige sogne nævnes først senere, men har rimeligvis også eksisteret på denne tid. Af det anførte ses, at sognene på denne tid - rimeligvis - er rent kirkelige organisationer. Et sogn bestod af mennesker, der søgte til den samme kirke.

Soggenes oprindelse taber sig som herredernes i fortidens mørke. Da de er knyttet til kirkerne, ligger det nær at antage, at de er opstået samtidigt med disse. Enkelte ting kunne dog tyde på, at de er ældre end kristendommen og kirkerne. Svend Aakjær har således peget på, at der i Danelagen i England fandtes en klasse af fribønder, som i Domesdaybook og andetsteds kaldes sokemen. Disse sokemen synes at være af dansk oprindelse, da de kun forekommer i distrikter, hvor der har været dansk bebyggelse. I Danelagen træffes desuden distrikter under en særlig jurisdiktion, og disse benævnes socnæ. Denne institution kan være det danske sogn, der er ført til England af danske indvandrere i vikingetiden, før kristendommen havde fået fast fodfæste i Danmark. Holder denne teori stik, må det danske sogn være af førkristelig oprindelse.

Sokemen findes dog ikke alene i Danelagen, men også i Kent, hvor den danske indvandring i vikingetiden ikke nåede ned. Her må de, mener Aakjær, være kommet med den jyske invasion o. 450. Det danske sogn skulle i så fald gå tilbage i hvert til folkevandringstidens begyndelse.

Aakjær konkluderer sine undersøgelser i, at det danske sogn i hedensk tid vel må have været en lokal retskreds, et tingsogn (jurisdictio) og et borgsogn (castellatura), en art godsbirk, før det er blevet et gejstligt »kirkesogn« (parrochia).³⁾

Den hidtidige forskning på hjemlig grund har imidlertid ikke ført til resultater, der beviser sådanne sognes eksistens, men som tidligere anført forekommer det ret sandsynligt, at der har eksisteret visse former for gejstlige og verdslige organisationer i førkristelig tid.

Når disse hidtil ikke er konstateret - udover enkelte godedømmer, nævnt på runestene - skyldes det måske, at kirkebygningen og organisationen af kirkesognet endnu byder på næsten lutter uløste problemer.

I visse henseender er vi dog her på fastere grund. Selvom en del kirker er nedlagt i tidens løb, eksisterer hovedparten af de middelalderlige sogne dog den dag i dag, og trods nogle reguleringer har de stort set samme tilliggender som i middelalderen. Vi kender dermed deres størrelse, og vi kender kirkens plads i sognet, men dermed hører vor sikre viden også op.

Vi ved kun i enkelte tilfælde, hvornår kirkerne er blevet bygget; næsten lige så få er de tilfælde, hvor vi ved, hvem der har bygget kirken. Ej heller ved vi, hvad der har været bestemmende for kirkesognenes tilliggender eller for kirkens placering i sognet.

Om det sidste kan det dog iagttages, at de fleste kirker ligger i de gamle byer, hvis navne peger mod en oprindelse før vikingetiden. Man træffer vel byer med -torp og -rød navne som kirkebyer, men de er i afgjort mindretal. Desuden kan man konstatere, at kirkebyen i reglen, når der er mere end én by i sognet, er den største.

Det har hidtil været en almindelig antagelse, at mange kirker var bygget på hedenske kultsteders plads. Talrige undersøgelser af

kirkernes undergrund i de senere år har ikke bekræftet denne antagelse; man er ikke hidtil stødt på sikre spor af hov eller vier, under de nu eksisterende kirker. Derimod er der intet til hinder for, at kirkerne kan være anlagt i nærheden af gamle kultsteder, hvilken form de nu end har haft. I nogle tilfælde ligger kirkerne nær en kilde, som i hvert fald i en senere tid ansås for at være hel- lig, og i temmelig mange tilfælde - ca. 70 - er kirkerne lagt umid- delbart ved en gravhøj, men at føre helt sikre beviser for den nære forbindelse mellem hedensk helligdom og kristen kirke synes at være vanskeligt. Som tidligere nævnt er der ting, som tyder på en sammenhæng mellem et hedensk kultsted ved Tibirke og Tibirke kirke. Kirkehistorikeren Ludvig Helweg fremsatte en hypotese om, at der skulle findes en sammenhæng mellem de ret hyppigt fore- kommende hovgårde og kirkerne.⁴⁾ Hovgårdene skulle have væ- ret hedenske kultsteder, og senere skulle de have givet plads for kirkerne. Svend Aakjær har siden udbygget teorien og påvist, at navneforbindelser med hov- findes i talrige marknavne, under- tiden ved marker, der var kirke- eller præstegods.⁵⁾

En vanskelighed er det, at navnet hovgård først forekommer ret sent i overleveringerne. Undertiden er det dog sandsynligt, at går- de, der kaldes hovgårde, har eksisteret som storgårde langt til- bage i tiden.

I Holbo herred fandtes to hovgårde, Ramløse hovgård og An- nisse hovgård, og der er spor af en tredie, idet der i Valby by findes en hovgårdsager, hvad der kunne tyde på, at også Valby har haft en hovgård.

Hovgårdsnavnet kendes ikke for de to gårdes vedkommende fra middelalderen, men begge gårde er gamle. Annissegården eksiste- rede rimeligvis som hovedgård i 13. århundrede, da der bor adelige i byen, og den store hovedgård i Ramløse nævnes i Roskildebispens jordebog som anført i den gamle Træbok fra 1290. Rimeligvis er den identisk med den gård i Ramløse, roskildebispens Rik boede på i 1139. Her finder vi således sandsynlighed for en hovgård, hvis eksistens går langt tilbage mod den tid, da Ramløse kirke blev bygget, og som fra første gang, vi møder den, er kirkelig ejendom.

Om kirkernes bygherrer ved vi, at der blev bygget kirker af

konger, bisper og stormænd, undertiden af gejstlige og verdslige i forening. Der forlyder ikke noget om, at jævne bønder i fællesskab byggede kirker, men den sjællandske og skånske kirkeret tyder på, at bønderne i almindelighed havde så stor indflydelse på kirkernes og præsternes forhold, at det må antages, de ejede kirkerne i stor udstrækning og sagtens derfor også i stort omfang har deltaget i kirkebyggeriet.⁶⁾

Med Holbo herreds kirker og sogne er det som med de sjællandske kirker og sogne i almindelighed; vi kan ikke afgøre, hvornår de første kirker er blevet bygget, ej heller hvad der har været bestemmende for sognenes afgrænsning og udvikling eller for valget af kirkebyen.

Kun for Gilleleje sogn og kirke foreligger der nogenlunde bestemte data; den hører sammen med fiskerlejets udvikling. 1559 forlyder det, at bønderne i Gilleleje for over 20 år siden, altså ved eller umiddelbart efter reformationen, har antaget egen kapellan, og nogen tid efter er der tale om et kapel ved Gilleleje; dette er rimeligvis bygget samtidig med, at bønderne antog kapellanen, sandsynligvis i årene 1536-39.⁷⁾

Om Søborg sogn gælder det, at kirken formentlig er bygget i tiden 1180-1200, da der er visse lighedspunkter mellem den og den fløj af Søborg slot, som menes opført i Knud d. 6.'s tid 1182-1202. Den har næppe haft nogen forgænger i Søborg, mens Søborg slot havde et kapel. Søborg sogn har således rimeligvis ikke eksisteret før ca. 1200. Som det vil erindres, tyder stednavne og byernes størrelse i dette sogn på en ung bebyggelse.

Herredets øvrige kirker dateres til den romanske byggeperiode, hvis tidsmæssige grænser ikke kan fastlægges bestemt, men vel strækker sig fra o. 1050 til ca. 1250.

To af kirkerne, Vejby og Valby, skiller sig tydeligt ud fra de øvrige, såvel med hensyn til byggemateriale som til byggestil.

Materialet er gulgrå sandsten, der må være hentet i Skåne, sandsynligvis fra Helsingborgegnen, og stilen er engelsk-normannisk. Denne er mest udtalt og rigest udformet i Vejby, men Valby har så mange lighedspunkter med denne, at man antager, at de to kirker har haft samme bygmester. Enkelte detaljer i stilen kan date-

res ret nøje; de kom fra England efter den normanniske erobring 1066 og gik af brug o. 1125. De to kirker stammer formodentlig fra denne tid, selvom de kan være yngre.

I Vejby kirke er der spor af en herskabstribune, og dette i forbindelse med stilen og med byggematerialet, der er blevet hentet med stort besvær og store omkostninger, tyder ifølge C. G. Schultz afgjort på, at vi står overfor en kirke, der er bygget af en stormand. Bønderne ville næppe finde på at hente bygmester fra England og byggemateriale fra Skåne.

Men hverken for Vejby eller Valby's vedkommende kan man gå ud fra, at disse stenkirker er de oprindelige. Der kan have været trækirker tidligere, og sognedannelsen kan således have været af ældre dato.

Som tidligere anført kan der for Tibirke, Ramløse og Annisse kirker være tale om forbindelse med hedenske kultsteder, selvom vidnesbyrdene derom, i hvert fald for de to sidste, er ret svage. Da bebyggelsen og byerne her vestpå i herredet er tydeligt ældre end mod øst, ville det også være rimeligt, om de ældste kirker og de ældste sogne fandtes her.

I Ramløse og Annisse er det tydeligt, at kirken er lagt i sognets største by, måske var denne den eneste, da kirken blev bygget, således at sognet er vokset med torpanlæggene.

Før 1178 bliver kirketienden af Annisse sogn skænket til Æbelholt kloster. Denne må være givet af kirkens ejer, og man kan næppe antage, at det er bønderne, der har givet denne gave, hvad der peger i retning af stormandskirke.

I Tibirke sogn er Tibirke og Tisvilde senere hen jævnt store byer; her har det vel været det gamle kultsted, som har været bestemmende for kirkens placering. Vejby sogn har fire landsbyer, der er, eller i hvert fald kan være ældre end vikingetid. Vejby er senere den største blandt dem; om dette eller eventuelt en stormands vilje har været bestemmende for kirkens placering, kan ikke afgøres.

For Mårums vedkommende er der ingen tvivl om, at den ældste og formodentlig dengang største by har taget kirken. Mere tvivlsomt er forholdet i Helsingø sogn. Helsingø og Nejlunge var

Helsinge kirke.

senere lige store, men Lavø var større; denne by er imidlertid i 1555 delt mellem Valby og Helsinge sogne, så her synes særlige forhold at have gjort sig gældende.

For Helsinge gælder det, som for Annisse, at trediedelen af kirketienden for 1178 blev givet til Æbelholt kloster. Enkelte ting peger på, at biskop Absalon stod bag denne gave; om det er sket i egenskab af roskildebisp eller som privatmand, kan ikke afgøres.

I Nødebo sogn har Nødebo næppe haft konkurrenter til kirken, og i Esbønderup har den største og måske en af de ældste torper taget initiativet. Når Villingerød senere blev sognets største by, har det sine særlige grunde.

I Blistrup sogn bærer bebyggelsen som tidligere omtalt afgjort et yngre præg. Nogle stednavne kan være ældre end vikingetid, men behøver ikke at være det. Her ligger kirken i sognets mindste by, eller rettere, den ligger slet ikke i en by. 1682 havde Blistrup to gårde, men markernes beliggenhed tyder stærkt på, at det tidligere har været én gård, og 1555 anføres da også kun én gård. 1567 anføres dog en præstegård i byen. Her er kirken tilsyneladende lagt ved en enegård, og det ligger nær at slutte, at det

oprindelig er en stormand, der har bygget sin egen kirke ved sin egen gård, og at sognet har dannet sig om kirken, ved at bønderne har søgt til den.

Adskillige ting taler for denne antagelse. Blistrup nævnes første gang 1158, da Jacob af Blistrup på Esrom kloster er vidne til en ejendomsoverdragelse, og det var rimeligvis egnens mest fremragende mænd, der blev benyttet som vidner.⁹⁾

Men det stærkeste vidnesbyrd om, at slægten i Blistrup var fremstående og velhavende, og at den stod i et særligt forhold til Blistrup kirke, giver Niels Attesens testamente af 12. maj 1300.

Testamentet oplyser for det første, at Niels Attesen er sognepræst i Blistrup, og at han tænker at lade sig optage i broderskabet (munkesamfundet) i Esrom, da han altid har næret hengivne følelser for klostret »efter alle mine forfædres eksempel, hvis leger er lagt til hvile der.«

Han testamenterer derfor alt sit gods til klosteret, og blandt dette nævnes: »hvad jeg har i kreaturer, stod (heste) og forskellige andre rørlige ting på min kirkes grund, hvor jeg har haft bopæl.« Senere hedder det, at han overdrager »til min ovennævnte kirke i Blistrup 10 mark penge til dens istandsættelse«, og til slut hedder det, at det er forhandlet på min ovennævnte kirkes grund.¹⁰⁾

Her taler en præst om *sin* kirke. Spørgsmålet er, om han har været dens ejer, eller han blot kalder den for sin, fordi han har været dens præst. For det sidste taler, at han ikke i testamentet disponerer over kirken og dens grund, men kun over besætning og løsøre på kirkens ejendom, og at han giver kirken en særlig sum til dens istandsættelse.

På den anden side kan det næppe være tilfældigt, at en mand af åbenbart velhavende slægt i Blistrup, hvis kirkelige interesser fremgår af den nære tilknytning til Esrom kloster, besætter sognekaldet.

Man kan måske antage, at slægten i Blistrup oprindelig har bygget kirken eller i hvert fald bidraget så væsentligt til dens bygning, at den har kunnet bestemme dens beliggenhed og sidenhen haft så stor indflydelse på den, at den bl. a. har kunnet sætte medlemmer af slægten som præster ved den.

Tilbage er Græsted. Også her kan kirkens beliggenhed i den lille og relativt unge by Græsted, fremfor i den større og ældre Alume, tyde på, at demokratiske principper ikke har været bestemmende for kirkens placering. Denne antagelse synes at blive bekræftet af Jacob Herbjørnsens testamente af 13. juni 1299.

Den iøvrigt ukendte Jacob Herbjørnsen, der havde jordejendomme i Græsted, giver i dette testamente gaver til adskillige klostre, hospitaler og kirker, samt til en række enkeltpersoner, så meget, at han må have været en efter den tids forhold velstående mand. I testamentet hedder det bl. a., at Jacob Herbjørnsen giver: »til min egen kirke en grå hest, til præsten sammesteds en mark, til degnen sammesteds en halv mark af salget af ovennævnte hest.«¹¹⁾

Her er der altså ikke, som i Blistrup, tale om en præst, og det kan ikke være i egenskab af præst, han taler om »min egen kirke«. Udtrykket beviser vel ikke fuldtud, at Jacob Herbjørnsen var enejer af kirken, men det synes dog at sandsynliggøre, at han stod i et særligt forhold til den, og det er nærliggende at slutte, at man også her står overfor en kirke, hvor stormænd har haft en betydelig indflydelse på dens opførelse og øvrige forhold i dens første eksistenstid. Sidenhen besiddes Græsted kirke af kronen.

Mens det således ikke er muligt at konstatere, hvem der har taget initiativ til og bekostet opførelsen af de første kirker i Holbo herred, ser det senere hen ud til, at stormænd har haft en vis indflydelse på nogle af kirkerne, og dette peger i retning af, at stormænd også har været aktive ved deres bygning.

Om patronatsrettigheder til herredets kirker i middelalderen hører vi iøvrigt kun i et enkelt tilfælde. Den 10. oktober 1331 overdrager hertuginde Ingeborg af Halland, der på dette tidspunkt også sad inde med Søborg, patronatsretten til Esbønderup kirke til Esrom kloster. Hvorledes hertuginde Ingeborg har erhvervet denne patronatsret, oplyses ikke. Det er sandsynligt, at hun har den som besidder af Søborg, således at retten egentlig er kronens.¹²⁾

Holbo herred i historien

RIK OG ESKIL

Først henimod midten af 1100'årene træder Holbo herred ind i historien, som man siger, idet det begynder at omtales i de overleverede skriftlige kilder.

Dette sker i forbindelse med de heftige borgerkrige, som hærgede Danmark fra 1131 til 1157, og som begyndte med, at Magnus Nielsen myrdede Knud Lavard i Haraldsted skov d. 6. januar 1131, og endte med slaget på Grathe hede i efteråret 1157, da Svend Eriksen, siden kaldet Grathe, blev slået og dræbt, så Valdemar den Store blev enekonge i Danmark.

Under disse borgerkrige var Nordsjælland gang på gang begunhedernes centrum. Grunden var, at det kongsemne, som ville tage magten på Sjælland, nødvendigvis måtte prøve på at erobre Roskilde, der såvel i økonomisk som i kirkelig henseende var Sjællands betydeligste by.

Vejen til Roskilde gik gennem Isefjord, og erobrerne, der med deres flåde kom enten fra Jylland eller Skåne, stod så ned gennem indløbet ved Isøre for at trænge ned i Roskilde fjord; men denne kunne imidlertid spærres. Man har nylig ved Skullelev fundet en sådan spærring af sænkede skibe og sten. Angriberne har så måttet gå i land og forsøge at nå Roskilde landvejs. I 1132 lykkedes det oprøreren Erik Emune at nå frem til Roskilde, erobre byen og fordrive broderen Harald Kesja fra Haraldsborg. 1133 blev han imidlertid slået afgørende ved Værebros af kong Niels og Magnus under forsøg på at spærre dem vejen til Roskilde.

I kampene mellem Svend, Knud og Valdemar gentager det sig.

1147 slår Svend Grathe Knud ved Slingerup. Året efter havde Knud held til at erobre Roskilde, hvor han nu blev angrebet af Svend, som slog ham ved Tåstrup; denne gang er Svend dog vel nok gået i land ved Havn. 1153 stod Knud og Valdemar endnu engang med deres jyske flåde ned gennem Isefjorden; de mødte Svend ved Sundby (Frederikssund). For en gangs skyld kom det dog ikke til kamp, det lykkedes dem at forhandle sig til rette.

Disse kampe har rimeligvis berørt Holbo herred; såvel besejrede som sejrende er måske draget gennem det, og mænd fra herredet har sandsynligvis også deltaget i slagene, men der fortælles intet om det. Derimod kommer herredet ind i billedet i kampene mellem Erik Lam og Harald Kesjas søn, Olaf, der i nogle år hævdede sig som konge i Skåne. I 1139 forsøgte Olaf et togt til Sjælland. Han blev mødt af Sjællands biskop, Rik, der ifølge Saxo havde samlet landsfolket, sagtens egnens befolkning, og som slog ham ved Bydinge å, der må være åen, som dengang løb fra Arresø til Isefjord. Da bispen havde sin gård i Ramløse, er det sandsynligt, at Holbo herreds mænd i stort tal har taget del i denne kamp.

Kort tid efter kom Olaf atter til Sjælland, gik i land og hørte af bønderne, at biskop Rik opholdt sig i Ramløse by. En tidlig morgen, d. 18. oktober 1139, trængte han ind i byen og angreb bispegården »bispens herberge«. Bispens svende forsøgte at standse ham, men blev hugget ned ved indgangen; Rik selv forsvarede sig imidlertid bravt, og hans klerke hjalp ham ved at spærre døren med dyner. Da Olaf ikke formåede at trænge ind i huset, lod han det stikke i brand. Bispen bad så om lejde for at tale med Olaf; han fik det, men så snart han kom ud af huset, blev han hugget ned. Olaf fik således hævn over bispen, men iøvrigt opnåede han intet; han søgte til stranden og indskibede sig med sine folk, da han frygtede kongen, som opholdt sig i nabolaget, fortæller Saxo.

Saxo's fortælling viser, at roskildebispen allerede dengang havde besiddelser i herredet, og at der må have ligget en betydelig gård i Ramløse, eftersom bispen og hans folk kunne bo der; men iøvrigt ved vi ikke, om biskop Rik har haft anden betydning for herredet.

Derimod fik Riks forgænger som roskildebisp, Eskil, afgørende indflydelse på Holbo herred, ikke alene for sin egen tid, men for

en lang fremtid, for det var ham, der oprettede Esrom kloster og udbyggede Søborg til en stærk fæstning.

Erkebisp Eskil er med rette betegnet som en af danmarkshistoriens største skikkelser. Han fik afgørende betydning for den danske kirkes udvikling og spillede gennem mange år en fremtrædende rolle i dansk politik overhovedet. Han nåede vel også større europæisk ry end nogen anden dansk kirkemand. En samtidig fransk forfatter taler om »den mægtige mand, som i det danske ørige i åndelige som i verdslige ting havde en magt som ingen anden«, og han priser ham som en på engang ydmyg og ophøjet mand, der blev draget af begær efter visdom, af troens iver og af den fuldstændige hengivenhed.

Her skal dog kun tales om hans indsats i Holbo herred. Eskil var søn af den jyske høvding Kristian Svendsen, der spillede en fremtrædende rolle i borgerkrigens første år; hans farbroder var ærkebisen Asser Svendsen. Eskil studerede i sin ungdom i Tyskland, bl. a. i Hildesheim, men han søgte også tidligt til Frankrig, hvor han kom i forbindelse med de førende indenfor kirken, bl. a. med Bernhard af Clairvaux.

Eskils fader og farbroderen, ærkebisp Asser, stod i borgerkrigenes første fase på Eriks side. Slaget ved Fotevig 1134, hvor de øvrige bisper deltog på kongens side, gjorde fem bispedømmer ledige, bl. a. Roskilde, og dette blev besat med den unge Eskil.

Hvorvidt Eskil selv har været blandt Erik Emunes tilhængere, får stå hen; i så fald har forbindelsen ikke varet længe. 1136 rejser Eskil i forbindelse med den sjællandske stormand, Peder Bodilsen, oprør mod Erik; han har åbenbart held i første omgang, men bliver så forjaget; imidlertid bliver Erik Emune dræbt i 1137, og 1138 vælges Eskild til erkebisp i Lund, takket være Peder Bodilsens støtte.

Eskil havde allerede i sin tid som roskildebisp vist, at han ville tage kraftigt del i den danske politik, og det gjorde han fortsat. Som det vil ses af Fotevigslaget, benyttede bisperne ikke dengang åndens våben alene, de tog også del i de militære begivenheder; det gjaldt derfor for dem om at have militære magtmidler. Eskil forsøgte heller ikke denne side af sagen, og det er rimeligvis bag-

grunden for, at han udbyggede Søborg til en stærk fæstning. Saxo fortæller herom, at Eskil havde bygget en borg på en holm i Ledresø »urbs in solido Lethrica paludes«, og med denne kan der kun være ment Søborg.

Eskils borg er af C. M. Smidt dateret til o. 1150. Den blev bemærkelsesværdigt nok opført af teglsten. C. M. Smidt mener, at Eskil er den første, som har anvendt teglstenen, den brændte mursten, i Danmark. Borgens hovedbestanddele var et porttårn, to stærke hjørnetårne, hvoraf det ene rimeligvis har tjent som kapel, en stærk ringmur og nogle beboelsesbygninger indenfor murene.¹⁾

Imidlertid var Eskil ikke den første, der byggede på holmen i søen. Udgravningerne har vist, at der her før Eskils tid har stået et svært ottekantet fæstningstårn, der formodentlig er opført tidligt i 1100'årene. Hvem der har bygget dette tårn, vides ikke, man ved heller ikke, hvem der ejede det før Eskil.

ESROM

Samtidig med eller måske lidt tidligere end Søborgs udbygning oprettede Eskil Esrom kloster. I årene omkring 1150 blev en lang række af de store danske klostre grundlagt, og Eskil var den, der ivrigst arbejdede for klostrenes oprettelse. Esrom synes at være grundlagt som et Benediktinerkloster, eftersom det i pavebrev af 1228 siges, at klostret, før det antog cisterciensernes regler, havde ejendommene Nødebo, Nybo, Herlev og »Jemnarof«. Man ved end ikke med bestemthed, om dette første kloster har ligget i Esrom.²⁾ Men i Erik Lams tid, 1137-1146, erhvervede Eskil byen Esrom, som tidligere havde hørt til kongelevet, af Erik Lam, og gav den til brug for de brødre, der tjente Gud der. Samtidig gav han brødrene byen Villingerød, som han for penge havde erhvervet af bisp Herman, byen Aueholm og en gård, Saunte.³⁾ Svend Grathe bekræftede kort efter, muligvis 1148, gaven, og han gav desuden klostrets fæstebønder frihed for alle kongelige byrder.

Benediktinerklostret har rimeligvis haft vanskeligheder i starten, i hvert fald ønskede Eskil snart at give det til en anden orden, cistercienserne.

Esrom kloster i dag.

Cistercienserordenen var netop på denne tid i udvikling. Den var stiftet af en abbed Robert, som i 1098 havde oprettet et kloster i Citeaux. Ideen bag den var, at brødre fornemmelig skulle leve af landbrug, de skulle selv lede driften af klostrenes godser, lægbrødre skulle dog udføre det grovere arbejde. Cistercienserne fik en kraftig leder i Bernhard, der i 1115 stiftede et kloster i Clairvaux. Hundreder af cistercienserklostre blev i de følgende århundreder oprettet over hele Vesteuropa. Eskil blev grebet af den nye idé. Allerede i 1144 stiftede han det første danske cister-

cienserkloster i Herrisvad i Skåne; før 1150 synes han at have overført ordenen til Esrom; en vis Folmar, åbenbart en dansk mand, var den første abbed. Men Eskil fandt det dog nødvendigt at hente munke fra selve Clairvaux til sit nye kloster.

Eskils rejse til Clairvaux må være foregået 1150-51. De nye munke under ledelse af Guillelmo synes at have nået Esrom så betids på året 1151, at en meddelelse om det nåede pave Eugenius den 3. i Rom, idet denne den 29. december 1151 tager klostret under sin beskyttelse; pavebrevet fortæller, at klostret og dets kirke er viet til jomfru Marie, og det bekræfter klostrets ejendomme. Af disse nævnes Villingerød, Aueholm, og hvad det havde af Tange og Davidstorp. Alle disse ejendomme var skænket til det af Eskil selv.⁴⁾ For alle herreklostre var jordegods nødvendigt til grundlag for klostrets såvel som munkenes eksistens. For cistercienserne var det endnu mere nødvendigt end for andre munkeordener, fordi det netop var godsdrift, de i første omgang skulle give sig af med. Esroms fremtid afhang derfor af, om det kunne få jordegods i tilstrækkeligt omfang. Det lykkedes. Gennem gaver, ved mageskifter og undertiden ved køb voksede klostergodset støt i de følgende årtier.

Det nye kloster viste sig snart i besiddelse af stor livskraft, det blev nemlig moderkloster for en række andre klostre. Da Valdemar den Store i 1157 havde sejret på Grathe hede, besluttede han at oprette et cistercienserkloster til tak for sejren. Det blev Vitskøl, vita scolæ, i Himmerland. Valdemar gav godset til klostret, men munkene blev hentet fra Esrom; Vitskøl blev således Esroms datterkloster. Ligeledes sendte Esrom munke til Sorø. Her havde der en tid været et benediktinerkloster, men forholdene i dette havde ikke været synderlig gode. Efter indpodningen fra Esrom blomstrede Sorøklostret og blev et af Danmarks betydeligste. Esroms tredie datterkloster var Ryd i Slesvig, og senere kom hertil klostrene i Colbatz og Dargunt i Pommern. Cistercienserklostrene blev et fast bindeled til Europa og den europæiske kultur, fordi abbederne hvert år skulle samles til møde i Frankrig for at drøfte ordenens problemer. Desuden skulle moderklostrenes abbeder stadig inspicere datterklostrene. Også udenfor klostrenes

snævre kredse indså man betydningen af disse rejser. Valdemar Sejr sikrede de rejsende abbeder frit underhold hos kongens fogder og fritagelse for told og havneafgifter.

Der er heller ikke tvivl om, at Esrom kloster har haft stor indflydelse på sine nærmeste omgivelser i Nordsjælland, såvel i åndelig som i økonomisk henseende. Hvad det har betydet for landbrugets udvikling, kan ikke fastslås i enkeltheder. Men de indførte i hvert fald en driftsform, der utvivlsomt betød noget nyt, nemlig den planmæssige stordrift. Overalt, hvor det lod sig gøre, oprettedes ladegårde, de såkaldte grangier, der lededes af en bestyrer, mens arbejdet på dem blev udført dels af fæstebønder, dels af en art husmænd, rimeligvis dem, som senere fik betegnelsen gårdsæder. For at få disse grangier oprettet gik munkene hårdt frem mod de landsbyer, de erhvervede. De nedlagde dem simpelthen, d. v. s. de tog jorden fra bønderne og lagde den under grangien, og det er sandsynligvis de tidligere bønder, der er blevet gårdsæder, (inquilini) lejere. (Se s. 80.)

Om munkene på disse grangier har vist nye landbrugsmetoder, som Holbo herreds bønder kunne lære af, vides ikke, men det er ikke usandsynligt, at munkene f. eks. har fremmet trevangsbruget, som vi første gang hører om i tiden efter 1200.

På ét område synes deres indflydelse uomtvistelig, nemlig med hensyn til frugtavl. Munkene var store havedyrkere, og vi hører i 1200'årene, at der var frugthaver ved bøndergårde i Nordsjælland.

Man regner også med, at Esrom kloster i arkitektonisk henseende har haft en betydelig indflydelse i Nordsjælland, først og fremmest på kirkerne; men da der ikke er bevaret noget af klostrets ældste bygninger, lader dette sig ikke konstatere i enkeltheder.

Om klostrets åndelige indflydelse kan man heller ikke sige meget, men at det efterhånden kom til at betyde en del, ser man af, at mange herremænd og bønder i Holbo herred i tidens løb skænker gods til det for deres sjæles frelses skyld.

Eskil fulgte stadig Esroms skæbne med stor interesse. I et brev fra 1158 fortæller han således, at han havde været der på klostret for at indvie et alter, og på denne dag og dette sted stadfæstede

bønderne Sven og hans søn Rane en gave, som en grev Niels forhen havde skænket Esrom. Adskillige af Holbo herreds mænd var tilstede på klostret ved denne lejlighed.⁶⁾

Stiftelsen af Esrom kloster var ikke nok for Eskil. Han havde også planer om at oprette et kloster længst vestpå i herredet, nemlig i Asserbo. Denne bebyggelse skænkede Eskil til Esrom, efter at han dels havde købt den for sine egne penge, dels havde mageskiftet sig til den fra dens besiddere for andet jordegods. Han nåede dog ikke at få oprettet det planlagte kloster, da han forinden måtte drage i landflygtighed, men han vedblev at virke for dets oprettelse og hjalp senere Absalon med at skaffe munke fra Frankrig til det nye kloster.

Eskil vågede nidkært over kirkens rettigheder. Det havde tidligere ført til stridigheder med Erik Emune og Svend Grathe, ja, endog med den tyske kejser Frederik Barbarossa, der en tid lang havde holdt ham i fangenskab i Tyskland. Han kom da også i strid med Valdemar den Store. I 1161 sendte han Valdemar et så skarpt budskab, at denne erklærede, at Eskil havde haft for skik at drikke de tidligere kongers blod og nu også tørstede efter hans. Abbed Gerhard fra Esrom havde hørt kongens vredesudbrud og blev sendt til Eskil for at overbringe ham denne hilsen. Dette fik, ifølge Saxo, Eskils vrede til at slå over i angst, han flygtede til Sverige, mens Valdemar den Store besluttede at ramme ham ved at tage Søborg fra ham.

Saxo giver en ret indgående skildring af belejringen. Borgen var ikke let at erobre, da den var stærk og vel forsynet med levnedsmidler. Men forsvarerne var ikke interesseret i at kæmpe mod kongen. De indledte forhandlinger, idet de lovede at sende bud til Eskil om at få lov til at overgive borgen. Til sikkerhed for løftets opfyldelse gav de kongen en af Eskils dattersønner til gidsel.

Eskil skal imidlertid have svaret, at borgen lå ham mere på sinde end børnebørnene, og han gav forsvarerne ordre til at kæmpe til det yderste. Valdemar måtte derefter tage alvorligere fat; han lod opføre en skanse overfor borgen, fra hvilken man bedre skulle kunne beskyde den, sagtens med blider. Det synes dog ikke at have nyttet stort, så belejrerne måtte sætte deres lid til vinteren,

når søen frøs til. Imidlertid blev borgen erobret ved en list. En ung mand kom en dag til Esrom med et brev, der var forseglet med Eskils segl, og han bad om at få brevet bragt ind på borgen. Abbed Gerhard skaffede det derind. Brevets indhold var, at borgen skulle overgive sig, for at gidslets liv kunne blive skånet. Den tidligere ordre var givet i uoverlagt harme, hed det i brevet. Brevet fik forsvarerne til at tænke på overgivelse. Man havde kong Valdemar mistænkt for at stå bag det falske brev, hvad der er meget sandsynligt, da han åbenbart kendte dets indhold. For at gøre yderligere indtryk på borgens mandskab lod han indenfor dets synsvidde rejse en høj galge og lod forkynde, at gidslet skulle hænges i denne. Dette kom også abbed Gerhard for øre, og han drog derfor i spidsen for alle Esroms munke ud til kongen og bad om tilladelse til at komme ind på borgen for at formå besætningen til kapitulation. Han fik selvfølgelig tilladelsen, og det lykkedes ham at udvirke overgivelsen, mod at mandskabet fik fri afmarch med alle deres ejendele.

Saxo slutter beretningen med, at Eskil aldrig havde taget sig nogen sag så nær, som denne. Kirken havde dermed mistet sit militære støttepunkt i Holbo herred.

BISKOP ABSALON

Biskop Absalon var den næste stormand, der kom til at præge Holbo herred. Absalon står ved siden af Eskil blandt de største skikkelser i Danmarks middelalder. Ligesom Eskil var han først Sjællands biskop, og han blev derefter Eskils afløser som ærkebisp. Men hans indsats blev en anden. Mens Eskil navnlig bestræbte sig for at hævde kirkens magt og selvstændighed overfor kronen, gennemførte Absalon samarbejdet mellem kronen og kirken, så Danmark fik kræfter til at vende sig udad, først og fremmest mod venderne.

Men de storpolitiske opgaver fik ikke Absalon til at glemme de hjemlige affærer. Han arbejdede utrætteligt for at skaffe kirken, især bispestolen og klostrene, gods og rigdomme.

Hans stærkeste interesser lå i Midtsjælland, og Sorø var hans

Asserbo slotsruiner.

yndlingskloster; men hans virke sporedes også kraftigt i Nordsjælland. Esrom kom således til at nyde godt af hans virksomhed. Absalon havde tidligt fået nogle af torperne i Ørwithskoven i sin besiddelse. Bl. a. havde han købt Langholm af en mand ved navn Bjørn, andet gods havde han måske fået af kong Valdemar som tak for hans støtte i 1157. Dette gods, Davidstorp, Langholm og Eskildsholm gav han Esrom, mod til gengæld at få gods i Torup og Tjæreby samt Asserbo.

Absalon tog derefter Eskils idé om at oprette et kloster i As-

serbo op. Eskil, som nu opholdt sig i Frankrig, var ham som nævnt behjælpelig og bevirkede, at nogle kartheusermunke med en broder Rogert i spidsen rejste fra et kloster i Reims til Asserbo. Han lovede dem, at de skulle få en god arbejdsmark deroppe. Kartheuserordenen stammede fra klosteret Chartreuse, og den gjorde sig bemærket ved at have de strengeste munkeregler af alle; således måtte munkene aldrig spise kød, og de måtte ikke tale sammen indbyrdes.

Selvom munkene således skulle ventes at være nøjsomme, kunne de dog ikke klare opgaven i Asserbo. Efter nogen tids forløb rejste de hjem til Frankrig igen, idet de erklærede, at stedet ikke passede dem. Absalon opgav da klosterdannelsen og overdrog ved et mageskifte med Ondløse Asserbo til Sorø kloster. Sorømunke lod indrette en grangie (ladegård) på stedet, og den tilhørte Sorø gennem flere hundrede år.⁷⁾

Senere overdrog Absalon byen Thulistorp i Tikøb sogn til Esrom, og han hjalp klostret, da det havde vanskeligheder med sine besiddelser i Halland.⁸⁾

ÆBELHOLT

Størst betydning fik Absalon dog rimeligvis for Holbo herred ved at indkalde abbed Vilhelm og i forbindelse med ham grundlægge Æbelholt kloster. Dette kloster lå ganske vist i Strø herred, men det fik efterhånden meget gods i Holbo herred og havde også på anden måde betydning for herredet.

Oprindelsen til Æbelholt kloster var et lille kloster på Eskilsø i Roskilde fjord. Da forholdene her ikke var tilfredsstillende, indkaldte Absalon nogle munke fra Frankrig til at forny det, og mellem disse var en kannik, Vilhelm. Han blev abbed på Eskilsø, men heller ikke han var tilfreds med vilkårene, og o. 1175 blev klostret flyttet til Æbelholt i Tjæreby sogn.

Her viste Vilhelm sig som en fremragende klosterleder. Han fik samlet det nødvendige gods. Navnlig måtte Absalon gang på gang hjælpe ham. Bl. a. måtte han give Æbelholt kirketjenderne af Annisse og Helsinges sogne, og da man o. 1176 var begyndt at bygge

stenkirken ved Æbelholt, pålagde Absalon bønderne i Helsinge at køre sten til den. Senere fik Æbelholt bispetierenderne i Tibirke, Blistrup og Vejby sogne, ligesom det fik meget jordegods i herredet (se s. 82).

Allerede i levende live tillagde man abbed Vilhelm evne til at gøre underværker, og efter hans død blev miraklerne talrige. Navnlig virkede en af hans tænder kraftigt. Som følge heraf blev Vilhelm i 1224 erklæret for helgen af paven. Han blev således Nordøstsjællands specielle helgen.

Der foreligger efterretninger om en del af Vilhelms jærtegn. Man må jo lade disse beretninger gælde for det de er, men beretningerne viser tydeligt nok, at syge fra nær og fjern søgte til Æbelholt for at finde helbredelse, og de seneste års udgravninger bekræfter i høj grad Æbelholts rolle som hospital i middelalderen. Der er næppe heller tvivl om, at munkene efterhånden fik så store lægelige erfaringer, at deres resultater ofte har fået et mirakuløst skær over sig med hensyn til en mængde sygdomme, og at de blev i stand til om ikke fuldt at helbrede, så dog at lindre disse.

Blandt folk fra Holbo herred, som blev hjulpet af abbed Vilhelm, nævnes en mand fra Annisse, der var lam i lemmerne og næsten sindssyg. Han besøgte Vilhelms grav, og efter 5 dages forløb hørte han en røst, der forkyndte, at han skulle få sit helbred igen, når han vendte hjem, men kun for en kort tid. Han tog hjem, blev rask og gik så i skoven for at fælde træer, men et egetræ styrtede ned over ham og knuste ham. Engang kom en dreng, der boede ved møllen ved Asserbo, til skade med møllehjulet. Man troede ham død, men da man lovede, at han skulle komme til abbed Vilhelm, vågnede han op og blev helbredt.

Jærtegnberetningerne giver ofte billeder fra livet i landsbyerne, der utvivlsomt er ægte nok, hvordan det så end forholder sig med jærtegnene selv. I Frerslev var en kvinde således blevet besat af en ond ånd, der ytrede sig ved, at hun sagde ubehagelige sandheder om folk. Da degnen engang ville uddrive ånden, fortalte kvinden, at han havde stjålet en høne fra en fattig kone. Degnen gik bedrøvet bort, for det var sandt, hvad hun havde sagt. Omsider fik hun

noget af det vand, Vilhelms tand var vasket i, at drikke, og såvel hun som byen blev befriet for plagen.

En anden gang fortælles, at en kvinde i Melløse havde forspist sig i roer fra sin have; derved var en ond ånd faret i hende, så hun ville dræbe sig selv og sine børn. Byens folk havde derfor bundet hende, pisket hende med ris og truet hende med svøber, men det havde blot gjort ondt værre. En klosterbroder gav hende så det undergørende vand at drikke, og det fik den onde ånd til at fare ud af hende. Kort efter kom samme klosterbroder til samme by; han gik til hendes hus for at se til hende og fandt hende da sund og ved fuld fornuft.⁹⁾

NIELS GREVESØNS GAVE

Esrom kloster stod åbenbart i denne tid noget i skygge af Æbelholt. Det manglede en dynamisk personlighed som abbed Vilhelm, der såvel i levende live som efter sin død var i stand til at skabe opmærksomhed om klostret og øge dets ry viden om.

Selvom folk ikke søgte til Esrom i så stort tal som til Æbelholt, havde klostret dog gode år, dets ejendomme voksede, og ærkebisp og konger tog det beredvilligt under deres beskyttelse.

Adskillige privatmænd øgede dets gods ved store gaver, blandt disse er der navnlig grund til at fæste sig ved Niels Grevesøn.

Niels Grevesøn var en dansk stormand, rig på gods. Engang først i 1200-årene, rimeligvis i tiden 1211-1214, besluttede han at foretage en pilgrimsfærd til Jerusalem for at sone, hvad han havde begået, hedder det. Hvad dette var, fortælles der intet om, men sandsynligvis drejer det sig om en eller anden bestemt brøde, muligvis et drab; der siges nemlig, at rejsen sker med kongens råd og tilladelse og på Niels Grevesøns moders og andre slægtninges tilskyndelse.

Imidlertid manglede Niels Grevesøn de fornødne rede penge til denne lange og besværlige færd, »fordi der var så mange udgifter til forskellige fornødenheder.« Han ville ikke optage lån, for at det ikke skulle blive til byrde for hans venner, og derfor besluttede han at afhænde noget af sit jordegods. På et møde i Vordingborg gav han, i overværelse af kong Valdemar og mange velbyrdige

mænd og landets stormænd samt af hans moder, sin fædrearv til Esrom kloster.

Det hedder i brevet, at denne arv havde været ham kær fremfor noget andet, og at den var blevet efterladt ham fra bedstefædre og oldefædre.

Arven bestod i Huseby og Skærød i Holbo herred med alle deres tilliggender.

Arven var dog ikke en ren og skær gave. Esrom skulle til gengæld for den give Niels Grevesøn en pengesum på 20 mark guld. - Hvor meget dette skal omsættes til i vore dages penge er vanskeligt at sige, men det har efter den tids forhold drejet sig om en meget stor sum. - Hvis Niels Grevesøn kom hjem fra pilgrimsfærden, kunne han få godset tilbage mod at betale, hvad klostret havde givet ham.

Der gøres nøje rede for, hvad de 20 mark guld skulle bruges til. De 9 mark skulle bruges til rejseudstyr og til rejsepenge. 4 mark skulle tilfalde hans elskede brud, hvis der kom melding om, at han var død på rejsen, hvis hun var død i mellemtiden, skulle hendes arvinger have dem. 2 mark skulle deles mellem en række sjællandske klostre og kirker og 1 mellem præster og fattige, hvis der kom bud om hans død. Da de 4 sidste skulle tilfalde Esrom kloster, de 3 til løsning af hans hovedlod, hvad der kunne tyde på, at hans fader havde skænket en hovedlod til klostret, og den sidste skulle bruges til udsmykning af St. Niels' alter i Esrom kloster, fordi St. Niels var Niels Grevesøns værnehelgen.

Yderligere gav Niels Grevesøn sine huse, klæder og kvæg til Esrom kloster. Til gengæld skulle der i klosterkirken rejses altre for apostlen Jakob, for biskop Niels, for kong Olaf og for jomfruerne Gertrud og Juliana. Desuden skulle munkene i Esrom én gang om året bespises så godt som muligt med hvedebrød og mjød.

Da disse bestemmelser var truffet, har Niels Grevesøn begivet sig ud på sin lange rejse. Han vendte ikke tilbage, så Huseby og Skærød blev klostrets ejendom. Om denne gaves videre skæbne, vil der senere blive fortalt.

Blandt Esroms senere velgørere var den berømte Jon Litle, en dattersøn af den mægtige Sune Ebbesøn til Knardrup. Allerede i

1248 fik klostret ved mageskifte med ham gods i Lille Værløse. Mange år senere, i 1305, gav han kort før sin død hele Uvelse i Lynge herred til klostret. Til gaven var som sædvanligt knyttet en række betingelser, som alle tog sigte på Jon Litles og hans slægtnings evige vel.

Af Uvelses indtægter skulle der således udtages så meget som svarede til én dags rigelige måltider for munkene. Munkene skulle denne dag bispises med hvedebrød, godt dansk og tysk øl og veltilberedte og krydrede mælke- og fiskeretter. På samme dag skulle så alle klostrets præster afholde en messe for Jon Litle, hans forældre, hans hustru Ingefred og deres børn.

De øvrige indtægter fra Uvelse skulle ubeskåret tilfalde klostret, som skulle have rug og hvede til brød, byg til øl, havre til grød og mælk til smør.

Til gengæld skulle der i klostret opføres to altre, ved det ene skulle der daglig holdes messe for Jon Litles og hans slægtnings frelse og ved det andet messer for alle dem, af hvem Jon Litle havde fået gods eller andet, og som måske ikke havde fået passende godtgørelse for det.

En stor gave fik klostret i året 1300 fra sognepræsten i Blistrup, Niels Attesen. Han overdrog klostret næsten alt sit gods, mod at han skulle have ophold i klostret i den tid, han havde tilbage, fordi han altid, ligesom sine forfædre, der var jordet i klostret, havde næret hengivne følelser overfor det. Niels Attesens gods bestod af ejendomme i Ludshøj (2 gårde), Unnerup, Dønnevælde, Ørby, samt i Blistrup selv. Desuden gav Niels Attesen 10 mark penge til sin kirke i Blistrup og til lillepigen Bodil, som tjente ham, en stor dyne, 2 puder, 2 lagner og en middelstor kobberkedel.

I de følgende år, 1301 og 1304, gav Niels Attesens broder, Atte, der var præst i Tibirke, yderligere to gårde i Ludshøj, den østlige og den nordlige til Esrom sammen med et gårdsæde. Om den første gård hører vi, at dens besætning var 2 heste, 2 stude, 2 køer og 10 får, dens avl var 10 læs byg, 6 læs rug og 4 læs havre. Til den sidste gård hørte en vindmølle.¹²⁾

SØBORG

Da kongen havde taget Søborg fra ærkebisen, blev dens befæstning forstærket - det skete dog måske først henimod år 1200, den fik nye ringmure både mod nord og mod syd, og den blev forsynet med endnu et tårn.

Utvivlsomt har man anset den for at være Danmarks stærkeste befæstning, idet den blev brugt som fængsel for de vigtigste statsfanger. Blandt dem, der måtte sidde her, var prins Buris - navnlig kendt fra folkevisen - og prins Magnus, Erik Lams søn. Senere i Knud den Sjettes og Valdemar Sejrs tid kom den til at huse bisp Valdemar af Slesvig, en søn af kong Knud Magnussen. Han måtte sidde der i hele 14 år fra 1192 til 1206, formodentlig har hans fængsel ikke været særlig strengt, for da han kom ud, havde han stadig samme utæmmelige trang til at vinde magt, som før han blev fængslet.

I Erik Glippings tid kom atter et par berømte fanger, hertug Valdemar af Slesvig og hans drost Tyge Abildgård.

Kongerne kom ofte til Søborg og boede der en tid, sagtens mest for jagtens skyld. Blandt dem, der hyppigst besøgte det, var Erik Menved, som har udstedt mange breve herfra.

Under Erik Menved husede Søborg sin berømteste fange, ærkebisp Jens Grand, der undslap fra borgen ved en drastisk flugt. Om fængselsopholdet og flugten er fortalt i en samtidig krønike, der giver et levende, men ikke just hyggeligt, billede af Søborg som statsfængsel.

Jens Grand, som havde lagt sig ud med kongen, blev fanget i Lund og på en brutal måde ført til Søborg. Her blev han først anbragt i en tårnkælder, hvor han lænkedes i to svære lænker, så han hverken kunne rejse sig eller vende sig. Hans føde var gammelt, sort, muldent rugbrød fuldt af avner, samt klid- og kålsuppe og vandvælling på fastedagene. Mange dage blev øl nægtet ham, og vand turde han ikke drikke, da han havde koldsyge. Siden fik han kun vand at drikke. Mad og drikke var fulde af fluer, myg og små orme.

Ofte spildtes der øl og mad på ham, når den blev hejset ned til

ham, hedder det, fængslet var altså et af dem, der ikke havde anden indgang end et hul i loftet. Varme eller lys havde han ikke.

I længden kunne han ikke udholde den hårde behandling, han blev syg og blev derfor flyttet op i det øverste kammer i tårnet, hvor forholdene vel har været noget bedre i de fleste henseender, men i én henseende værre, idet det regnede og sneede ned på ham gennem det utætte tag.

Julen 1294 fejrede Erik Menved på Søborg; formodentlig har tanken om den fornemme fange, der var blevet behandlet så barbarisk, vakt noget ubehag hos kongen og hans følge, og man gav da bispem tilbud om at slippe løs, mod at han indgik på forlig med kongen; bispem nægtede det, og måtte derfor blive i fængslet. Siden fik han et nyt forligstilbud, og han gav da sit berømte svar, at han hellere ville lade kongen skære led på led af ham end slutte forlig. Bispem af Ribe, der havde fremført forligstilbudet, gik grædende bort, hedder det, men kongen blev forbitret og erklærede, at han aldrig ville slippe ærkebispem fri, før han gik ind på alle de betingelser, der stilledes ham.

Imidlertid greb en lille mand ind i historiens gang. Det var en kok på Søborg, vi kender ikke engang hans navn. Han kom i forbindelse med Jens Grand efter at have drukket vogterne fulde. Han skaffede ærkebispem pen og blæk, så han kunne skrive til sine folk, og desuden en fil, med hvilken han kunne file sine lænker over. Kokken besørgede et brev sendt til Hammershus, der var Jens Grands fæstning, og herfra sendte man en lille skude, som lagde sig uden for kysten ved Nakkehoved.

Erik Menved var imidlertid igen på Søborg, så kokken kunne ikke få lejlighed til at fuldbyrde befrielsen; men omsider red kongen med alle sine folk til jagt i Tikøb.

De få mænd, der blev tilbage på Søborg, fejrede kongens afrejse med nogle ordentlige drikkelag, og mens vogterne drak, handlede kokken.

Han kom ind i fængslet til Jens Grand, som imidlertid havde fået lænkerne filet over. Ved hjælp af en rebstige kom de ned ad tårnet, og videre over ringmuren, ud på den tilfrosne slotsgrav. Ærkebispem var så afkræftet af sit fængselsophold, at han ikke

kunne gå, men kokken slæbte ham over graven og søen til staldene, stjal to heste og red ned til stranden, hvor skuden ventede dem, og på den slap Jens Grand til Hammershus. Da han kom hertil, så hans folk, at han var vansmægtig og syg, sort og blå i sit ansigt og på sine hænder og nærmere død end levende, hedder det.

Kong Erik blev alt andet end begejstret, da han hørte om Jens Grands flugt. Han lod lede efter ham i skov, moser og kær, siges der, og han straffede dem hårdt, som skulle have passet på ham.

Om blodige begivenheder under rigets opløsning findes en efterretning gående ud på, at en flok bønder i 1342 havde søgt tilflugt i Helsing kirke. Holstenerne satte ild på kirken, så bønderne måtte flygte ud af den. Nogle af dem blev nedhugget, andre fanget og lemlæstet, nogle af dem brændte inde i kirken.

Man kan dog ikke være helt sikker på, at der er tale om Helsing i Holbo herred, idet der jo også ligger et Helsing i Løve herred, der er dog én ting, som taler for, at det skulle være førstnævnte, idet kirken er ombygget på denne tid, hvad Kirkehelsing kirke ikke er.

Tinget og landskabslovene

Tinget har været det samlede midtpunkt for Holbo herred og tidligere for Strø-Holbo herred. Det har utvivlsomt haft stor betydning for befolkningen, men spørger vi om, hvad der i tiden op til 1300 egentlig skete på tinget, bliver kilderne os ganske svar skyldige. Vi ved intet om det.

Derimod kender vi noget til det, der foregik på de sjællandske herredsting i almindelighed. De gamle landskabslove fortæller os derom.

Danmark var i middelalderen og videre frem, indtil Christian V's Danske Lov blev udstedt i 1683, delt i tre områder: Skåne med Bornholm, Sjælland med Lolland-Falster og Jylland med Fyn-Langeland, som hver havde sin egen lov. Disse love går tilbage til gamle mundtlige retsregler, men o. 1200 blev disse retsregler nedskrevet og rimeligvis samtidig gjort til genstand for en vis bearbejdelse; det synes i hvert fald at være sket med Jyske lov, der blev vedtaget på et rigsmøde i Vordingborg 1241.

De sjællandske retsregler blev nedfældet i to love, der senere er blevet kaldt Valdemars sjællandske og Eriks sjællandske lov.

Begge love fortæller en hel del om tingenes virksomhed, mest Eriks, hvis 2. bogs 48. kapitel handler: Om lovlige ting.

Det skal man vide, hedder det, at der kræves tre betingelser for et ting: stedet, tiden og folket.

Om stedet hedder det videre, at det sted er det rette, som kongen har fastsat, og alle, der er i herredet, har givet deres samtykke til; tinget må ikke flyttes et andet sted hen uden med herredsmændenes vilje og kongens samtykke.

I almindelighed lå tingstedet nogenlunde centralt, så alle herredsmændene uden besvær kunne komme til det.

Tinget blev i middelalderen og langt frem i tiden holdt under åben himmel, da der skulle være fri adgang for alle. Ikke sjældent var stedet ved en høj, der var vidt synlig, undertiden ved en langdysse.¹⁾ I middelalderlige kilder nævnes undertiden tingstokkene. En nøjere beskrivelse af tingstederne får vi dog først så sent som i 1747 af den jyske herredsfoged Kristen Sørensen Thestrup, hos hvem det hedder: Tingstederne var indrettede på marken med fire tingstokke, som i en firkant lå på stene, hvorpå sad fogden og skriveren med flere, som administrerede retten, så og de 8 mænd, som af disse tingstokke kaldes stokkemænd, hvilke ord endnu bruges, ligesom og stokkenævn i de gamle love heraf havde sit navn. Midt på denne plads imellem de 4 stokke lå en stor sten, som endnu på tingstederne er tilsyne, på denne sten skulle tyvene sidde, når de skulle dømmes, hvilke stene endnu desårsag kaldes tyvstene på denne dag.²⁾

På tingstedet skulle herske en særlig fred, dels fordi tinghandlingen ikke kunne foregå uden ro og orden, dels for at hindre de stridende parter i at gå over til håndgribeligheder. E sj. L II 17 siger herom, at hvis en mand slår, puffer eller sårer en anden på tinget, skal han bøde 40 mark - den største bøde, der overhovedet blev givet - til den, det gik ud over, og 40 mark til kongen. Og at være på tinget var i denne forbindelse at være kommet derhen på grund af tinget og kommet ind på tinget, eller så nær ved tinget, at man kan se derhen fra tinget. Desuden var der lyst særlig fred over tingvejen, fra det øjeblik en mand rider hjemmefra, bort fra sin egen rette vej til tinget, og ligeledes fra tinget og hjem til sin egen rette vej.³⁾

Om tiden siger E sj. L, at det er deres lovlige tingdag, som de har haft fra Arilds tid, og at tinget skal holdes fra midt om morgenen og ikke længere end til midt om aften. En dom, der er afsagt før midt om morgenen, har ikke gyldighed. Herredstingene synes for Sjællands vedkommende på landskabslovenes tid at være holdt hver ottende dag. I E sj. L II 51 tales om herreder, hvor tinget holdes om tors-

dagen, men samtidig tales om herreder, hvor der ikke er torsdags-ting.

Tingene blev imidlertid ikke holdt regelmæssigt hele året. I visse perioder, de såkaldte helgtider, julehelg, fastehelg, påskehelg, pinsehelg, høsthelg og ledingshelg, skulle der ikke holdes regelmæssige ting, og da høsthelgen strakte sig over 7 uger, julehelgen over 6 uger, fastehelgen over 9 uger, mens ledingshelg, der indtrådte, når der var udbudt ledingstogt, varede lige så længe som ledingen, var det en væsentlig del af året, der udgik. Der kunne dog indkaldes til ting i helgtiden i tyvesager og i visse andre sager, således om pløjning i fastehelgen. Til disse ting blev dog rimeligvis kun en mindre del af herredets beboere indkaldt, og der måtte ikke finde tinglysninger sted »for det skal være Allemandsting, man skal lyse på«.⁴)

Tingfolket måtte iflg. E sj. L 48 ikke være færre end 12 mand. Det fremgår ikke helt klart, hvem der havde ret til at møde på tinget, men der tales om bosiddende herredsmænd og lovfaste mænd, om gode mænd og om de bedste mænd i bygden.⁵) Med disse menes åbenbart først og fremmest bønder i al almindelighed, medens man såvel i Skånske Lov som i Jyske Lov synes at regne med, at det hovedsagelig var selvejerbønder, der mødte på tingene, og medens fæstebønder der kun kunne blive nævninge, når der ikke fandtes det fornødne antal af selvejerbønder.

Der synes ikke at have været så skarpe skel mellem selvejere og fæstere på Sjælland, hvad der menes at være et udtryk for, at selvejendommen ikke var så udbredt på Sjælland, som i de andre landsdele.⁶)

I Eriks og Valdemars love tales der ikke om stormænd i forbindelse med tingene. De nævner heller intet om kvinders adgang til tinget. Undertiden kunne de dog komme der, f. eks. ved skødning af ejendomme, og folkevisen: Jomfruen på Tinge, kunne tyde på, at de undtagelsesvis kunne føre deres sag på tinget.

Tinget var det officielle samlingssted for herredets befolkning. Hvad der var forkyndt offentligt på tinge blev anset for at være kendt af alle rette vedkommende, og derved fik det en særlig retskraft; det var tinglyst.

Disse tinglysninger kunne angå familieforhold. Ville en mand anerkende en slegfredsøn (en uægte søn) som sit barn og give ham arveret, »da skal han drage til tinget og lyse ham der som sin søn, og har han jord, skal han skøde den til ham der«.7)

Formues- og arvesager kunne ligeledes lyses på tinget. Om fællig (ejendomsfællesskab) i en ejendom skulle en indgået aftale lyses på tinge; i dette tilfælde skulle begge parter møde op på tinget og her give deres samtykke. »For det kan ikke blive fuldkommen lyst på tinge, uden at den, som han tager i fællig med, giver sit samtykke dertil på tinget«.8)

En mand kunne få erklæret en slægtning sindssyg på tinget, ved at tage de bedste mænd i bygden, som kendte den syges tilstand, med til tinget og lyse der, at den anden ikke havde sin fulde forstand, så denne sidenhen ikke kunne afhænde sine ejendomme eller indgå forpligtende aftaler. Blev det nødvendigt at tage manden i forvaring, skulle dette også lyses på tinget; tinget skulle dog have sikkerhed for, at dette skridt var nødvendigt, idet det skulle udtage mænd til at syne den, der var taget i forvaring.9)

Ligeledes kunne arveafgørelser lyses på tinge; hvis en arv var lyst på tinge, kunne modtageren ikke nægte at have modtaget det.10)

Var der tale om særlige arvedispositioner, kunne det bekræftes på tinge. »Giver han sin halve hovedlod og foretager skødning på tinge, da skal altid det stå fast, som der er tingsvidne på, hvad enten han giver det til Guds hus eller til andre«. Men havde han givet noget udenfor tinget, kunne arvingerne nægte at anerkende gaven.11)

Handel med og anden omsætning af jord kunne foregå på tinget, men behøvede ikke at gøre det. Der var heri den forskel, at de aftaler, der var truffet på tinget, stod fast, mens andre aftaler kunne nægtes ved mededsmænd. Havde en mand købt jord udenfor tinget, fik han samme ret til at godtgøre sin adkomst til den, som hvis det var sket ved tinglysning, når han havde besiddet den i tre år.12)

»Det vil vi også, at I skal vide, at hvis en mand sælger sin jord bort og skøder den på tinge og senere vil nægte, at han skødede og

solgte den, da nytter det ham ikke overfor tinget,« hedder det.¹³⁾

Tinget skulle således være den offentlige garant for, at private aftaler blev overholdt. Det skulle desuden være den offentlige hukommelse, der huskede, hvad der var sket, et forhold, der var af overordentlig betydning i en tid, hvor skriftlige vidnesbyrd var sjældne. At denne hukommelse undertiden kunne svigte påpeges: »Men sætter en mand sin jord i pant og pantskøder den på tinget, da skal det stå fast, som er gjort på tinget, men siger den, der har jorden i sin besiddelse, senere, at den var skødet til evigt eje, og erindrer tingmændene ikke, om den var skødet til pant eller evigt eje, men de dog erindrer, at den blev skødet, da er den altid nærmere til at føre bevis, som siger, at den var skødet til evigt eje.¹⁴⁾

På tinge kunne folk efterlyse forsvundne kreaturer, ligesåvel som de skulle lyse om optagne kreaturer og fundne sager.

Mellem tingets opgaver var også at stille trætter mellem folk om markeskel, om veje, om jorder, man ikke kendte ejere til, og om arbejdet i landsbyen. Det var da sædvane, at der på tinget blev udtaget mænd, som skulle undersøge sagen og træffe afgørelse om den.

Hvis en mand således ville drille sine naboer ved at lade sit korn stå på marken, så kreaturerne ikke kunne slippe fri på ævret, kunne tinget fastsætte en dag, inden hvilken han skulle have indhøstet.¹⁵⁾ Når der var uenighed om ejendomsretten til et øde torp, skulle tinget udtage 12 mænd, der skulle søge og opspørge om ejendomsforholdet og derefter træffe afgørelsen.¹⁶⁾

Ved uenighed om veje kunne tinget ligeledes udtage 12 mænd, der skulle afgøre, hvor vejen skulle gå.¹⁷⁾

Tinget havde også opgaver i forbindelse med straffesager. Det var dog i almindelighed ikke tingets sag at rejse tiltale i straffesager; dette tilkom først og fremmest den skadelidte. Derimod skulle tinget afgøre, om den anklagede på lovformelig vis kunne frigøre sig for anklagen; kunne han ikke det, blev han dømt. Det måtte i almindelighed være anklagerens sag at få dommen eksekveret.

De sædvanligste straffesager synes efter landskabslovene at dømme at være sager om tilføjede sår. Var en mand blevet såret,

og ønskede han oprejsning, kunne han møde op på tinget, fremvise sine sår og angive den, der havde forvoldt dem. Denne måtte så give møde og enten vedtage at betale bøder for såret eller nægte at have forvoldt det. Nægtelsen skulle ske ved mededsmænd eller ved jernbyrd, der dog blev afskaffet, rimeligvis 1216.¹⁸) Bestod han jernbyrden, eller skaffede han de fornødne mededsmænd, var sagen afgjort, han var fri for anklagen. Hvis det ikke lykkedes ham at fri sig, skulle han betale bøderne. Gjorde han ikke det, mistede han sin mandhelg, d.v.s. sagsøgeren fik ret til ustraffet at tage sig selv til rette overfor ham, dog med visse indskrænkninger: »Den der har taget hans mandhelg, må ikke slå eller såre ham på tinget og ikke i kirken og ikke på kirkegården og ikke på torvet og ikke, hvis han er i ledingsfærd,«¹⁹) hedder det.

I tilfælde af drab måtte slægtninge rejse sagen, og fremgangsmåden var så iøvrigt den samme. Dog kommer kongens ombudsmand her ind i billedet, idet han på kongens vegne krævede 9 mark + 3 mark i blodbøde og 6 mark i fredkøb. Kunne den tiltalte enten ikke betale de 6 mark eller nåede han ikke til enighed med ombudsmanden om en nedsættelse af bøden, skulle han være fredløs, indtil han havde betalt bøden.

Af loven fremgår det imidlertid, at de skadelidte ikke i alle tilfælde søgte til tinget for at få oprejsning, men tog hævn i egen hånd - eller eventuelt slet ikke vovede at prøve på at få oprejsning. Det hedder, at hvis den, der har fået sår, ikke vil tinglyse det, men selv hævne, da kan ombudsmanden ikke tvinge ham til at søge tinget.²⁰) Heri ligger i hvert fald en anerkendelse af, at selv-tægt blev brugt.

Noget anderledes er forholdet med hensyn til den alvorlige hærværksforbrydelse, der omfattede indbrud af flere mænd i anden mands hus med efterfølgende vold mod ejendom eller personer, en forbrydelse, som skulle straffes med 40 marks bøder. Om denne hedder det, at kongens ombudsmand ikke skal rejse sag mod gerningsmanden »medmindre den skadelidte er så mægtig, at han ikke vil rejse sag, men vil tage hævn derfor, eller han er så ringe, at han intet formår og hverken er i stand til at hævne eller sagsøge«. ²¹)

I disse tilfælde, og hvis ombudsmanden havde tingsvidne på, at

gerningen var gjort, og herredet og bygden vidste, at den var gjort, så kunne han kræve kongens ret.

Heraf fremgår det tydeligt, at der var to grupper, som ikke altid søgte tingets bistand, nemlig den lille mand, der ikke vovede at sætte sig op mod nogen, og den mægtige, som evnede at skaffe sig selv ret ved hjælp af sin magt.

Der er næppe tvivl om, at tingene, lovgivningen og kongemagten på denne tid bekæmpede dette forhold. Der ligger åbenbart visse bitre erfaringer bag ordene i Jyske Lovs fortale: »Var der ikke lov i landet, da havde den mest, som kunne tilegne sig mest«, og at loven skulle være, »så retsindige, fredsommelige og sagesløse kan nyde deres fred«.

En særlig begivenhed var det, når en tyv blev ført til tinget. Var han grebet på fersk gerning, kunne processen være kort. Man kunne da binde ham, - og der fandtes efter landskabslovene intet mere fornedrende for en mand end at blive bundet - og føre ham til tinget, og hvis det stjalne var over en vis værdi, skulle tingmændene dømme ham enten til hængning, til at være træl i kongens gård eller i hvert fald til hudstrygning. Af hensyn til tyvene havde man altid en galgebakke nær tingstedet, hvor hængningen kunne foregå.

Ved anklage for tyveri måtte man derimod fare varsomt frem, da, som det hedder i tyveretten, »de ikke alle er tyve, som bliver anklaget for tyveri«. I så fald skulle der udtages 16 jordejende mænd af klageren, den anklagede kunne udskyde de tre af dem, og han ville være rensat for anklagen, hvis 10 af de 13 anså ham for at være uskyldig. Blev han kendt skyldig, fik han en dag og en nats frist til at søge tilflugt i skov og mose, hvorpå han på det følgende landsting skulle gøres fredløs.²²⁾

PÅ HOLBO HERREDSTING

I det foregående er der gjort rede for, hvad der i almindelighed foregik på herredstingene. Hvor meget af dette, som skete på Holbo herredsting, kendes ikke.

Det første, vi hører om tingets funktioner, vedrører tinglysning-

ger af ejendomsoverdragelser. Den ældste af de tinglysninger, vi kender fra Holbo herredsting, drejer sig om jord i Ørby, og den skete i 1285. Selve skødningen foregik ikke på Holbo, men på Sømme herredsting; imidlertid hedder det, at sælgeren, Ingerd, Barvid Andersens enke, giver sin befuldmægtigede, Jens Ødgersen, gyldig fuldmagt til at gentage skødningen på Holbo herredsting. Af brevet får vi et glimt af, hvorledes en skødning på herredstingene foregik, idet der siges, at Ingerd selv var tilstede, opfordrede til det og holdt køberens kappe. I denne kappe blev der så, som et symbol på overdragelsen, lagt en håndfuld jord.²³⁾

Såvel køber og sælger har dog tvivlet på tinglysningens tilstrækkelighed til at sikre købet, idet der siges, at brevet blev beseglet af gode mænd: For at ikke uenighed og svig om allerede nævnte salg og skødning for fremtiden skal kunne opstå.

1301 overdrog præsten i Tibirke, Atte Attesen, en gård i Ludshøj til Esrom kloster. Brevet blev udstedt på Esrom kloster, men det hedder, at gården skal overlades klostret med ejendoms- og besiddelsesret gennem skødning og overdragelse efter landets skik til fornævnte klostres brødre af Atte eller hans arvinger til fornævnte Mikkelsdag på Holbo herredsting.²⁴⁾

Et tingsvidne fra Holbo herredsting omtales første gang i 1339, da præsterne Jacob af Annisse, Peder af Græsholt og Niels af Mårum samt væbnerne Johannes Amundsen og Laurentius Jonsen bekræfter, at Svend Degn, ridder Peder Mogensens tjener, på Holbo herredsting i overensstemmelse med Sjællands almindelige love har skødet Peder Mogensens gods i Vejby til Esrom kloster. Og de bevidnede yderligere, at på samme ting havde herredsbønderne Andreas Svendsen, Andreas Pedersen, Johannes, kaldet Skofte, og Jacob Øpesen, der var tinghørere, tillige påtaget sig at fremskaffe et vidnesbyrd om, at klostret havde modtaget nævnte ejendom.²⁵⁾

En række andre tingsvidner kendes fra det 14. århundrede fra Holbo herredsting. De drejer sig alle om skødning af ejendomme, de fleste til Esrom kloster, enkelte til kronen. Udover selve skødningen beretter de kun lidt om, hvad der foregik på tinget. Men et enkelt nyt træk kommer dog frem, nemlig, at der som ovenfor nævnt forekom tinghørere.

Disse synes at have fungeret som officielle vidner til det, der foregik på tinget. I et tingsvidne fra 1359 hedder det, at skødnin-gen var lovligt foretaget på Holbo herredsting i tinghørernes nær-værelse.²⁶⁾

Tingsvidnerne fortæller også noget om de mænd, der besøgte tinget, selvom vi ikke kan være sikre på, at de kom der, undtagen når særlig vigtige tingsvidner skulle udstedes.

Det er utvivlsomt herredets mest fremragende mænd, vi hører om. I 1354 findes høvedsmanden på Søborg blandt vidnerne. 1339 forekommer som omtalt en Jacob Øpesen, der benævnes som bonde. Det er formodentlig den samme Jacob Øpesen, der er vidne 1355 (10. august og 7. september), 1356 og 1357. 1357 benævnes han af Asserbo, hvad der formodentlig må forstås således, at han var be-styrer af Sorømunkenes store gård der. 1353 skænker han gods i Tisvilde til Esrom kloster. En Niels Øpesen er vidne i 1356 og igen 1376; han kaldes af (de) Hågendrup, hvad rimeligvis har betydet, at han var væbner. Andreas Bosen, Jacob Øpesens ven, forekommer i 1356 og 1357.

1376 og 1400, da der er tale om ejendomsoverdragelser til kon-gen, forekommer en række navne, alle knyttet til herredets byer. 1376 således foruden Niels Øpesen de Hågendrup, Hencillus Jo-hansen af Blistrup, Johannes Bondesen de Vejby, Hakon Petri af Græsholte, Johannes Madsen af Valby, Peder Madsen af Kåttorp. Johannes Bondesen og Johannes Madsen nævnes atter år 1400.

Mellem vidnerne findes også præster. Ascerus i Helsinge, som 1355 kaldes fuldmægtig for dekanen i København, er nævnt i alle tingsvidner fra 1350'erne, desuden forekommer Johannes Torbern i Valby to gange, Michael af Søborg og Niels af Tikøb hver én gang.

Fra det 15. århundrede er der bevaret færre breve fra Holbo herredsting end fra det 14. I disse træffer vi herredsfogden; første gang i 1446, da Niels Jensen, Lavø, er herredsfoged; 1449 træffes han igen, nu kaldes han tingfoged, et andet udtryk for samme be-stilling. Et tingsvidne fra 1470 omtaler ikke nogen herredsfoged; i spidsen for vidnerne står Lasche Palm, tinghører.

Den 2. februar 1493 udstedes to tingsvidner fra Holbo herreds-

ting. I begge breve nævnes som første mand Ole Andersen, tingfoged på Holbo herredsting, og som næste Christen, der i det ene kaldes ridefoged, i det andet herredsfoged.²⁷⁾ Dette er det eneste eksempel i det nuværende Danmark på, at der forekommer såvel en tingfoged som en herredsfoged på samme ting. I Skåne er forholdet imidlertid sædvanligt, og her var herredets ridefoged, som altså også benævnes herredsfoged, utvivlsomt en mand, der var udnævnt af lensmanden for at oppebære kongens indtægter i det pågældende herred.²⁸⁾

Mellem brevudstederne er enkelte præster. Per eller Peder Boesen, Helsing, nævnes således 1446, 1449 og 1485, Claus i Blistrup 1446, Anders i Græsted 1485 og Arfast Pedersen i Vejby 1493, Niels i Søborg 1470. Abbeden Per i Esrom forekommer 1470, væbneren Mogens Clausen, Tibirke, nævnes 1446, Per Luy i 1470, Søborgs borgmester, Jep Tov, underskriver i 1493, og i 1449 forekommer en Rolf von Leveren i Fredebo. Resten af underskriverne er utvivlsomt bønder. En enkelt af disse, Per Andersen i Blistrup, forekommer både i 1446 og 1449.

De fleste breve handler om ejendomsoverdragelser. De to breve fra 1493 drejer sig om et udmeldt tingsvidne, der skulle vidne om en skov vest for Helsing, kaldet Præstekoven, som lå til Helsing præstegård. Vidnet skulle erklære sig om, hvorvidt skoven var så stor, og om den var holdt således ved magt, at hr. Mikkell eller nogen af hans efterkommere kunne få ildebrand, tømmer til husbygning og olden til svin, som andre dannemænd i præstegården havde fået.

Efter denne begæring, hedder det, gik 16 mænd inden for de 4 stokketræer, både af Helsing sognemænd og af herredsmændene, og vidnede, at de havde gået omkring og gransket fornævnte skov, og de havde set, at det var en gildskov med eg, bøg, hesle, elle og tjørne, både til ildebrand, husbygning og oldenskov, og ydermere, at skoven var så stor og holden således ved hævd, at når Gud gav nåde til, at skoven bar frugt, da kunne hr. Mikkell have så mange svin på den, som han kunne tillægge, og som de gode mænd i præstegården før havde nydt. Desuden havde hr. Mikkell del i Hel-

singe fællesskov efter sin ejendom, og deraf kunne han have hjælp til sine svin, når der var olden.

De samme mænd vidnede, at en mølle, hr. Mikkel havde ladet bygge på Helsingemark, ikke kunne gøre nogen skade, da den havde dam og dambånd (dæmning) på sit eget, og da dammen havde været der i mere end 60 år.²⁹⁾

Det er just ikke meget, disse breve fortæller om det, der hændte på herredstinget, egentlig kun, at bønder, præster, væbnere og andre søgte til tinget, når de havde brug for det ved ejendomsoverdragelser eller andet. Flere sider af tingets virksomhed, f. eks. som domstol, hører vi overhovedet intet om.

Et enkelt vidnesbyrd om, at det kunne gå mere drastisk til, end brevene tyder på, giver en dom af den kongelige domstol, rettertinget, fra 1492. Sagen er rejst af Povl Laxmand mod Oluf Oxen for dennes overfald på Povl Laxmands gård, Asserbo. Desuden gik anklagen ud på »at hr. Oluf Oxen med sine tjenere gjorde vor herredsfoged i Holbo herred Christiern (Christen?) et fuld tingfred, skød til ham og vædelig drev ham fra tinget - (så han ikke) kunne blive - - - og hjælpe hver dannemands lov og ret på vore vegne«. På denne anklage svarede Oluf Oxen »at han skød til en karl, han havde sag med, og ej til herredsfogden, men tog det så åbenbart, at han ej kunne komme til eudh (ed) derfor, med flere ord, de sammen havde.«

Rettertinget tog alvorligt på sagen, i dommen hedder det: »Og for den tingfred, hr. Oluf og hans tjenere gjorde på vor foged, som skulle holde ting og sidde i vor sted, derfor har hr. Oluf forbrudt sin hovedlod, alt løsøre til os, og står til os (kongen), om vi vil ham derudi benåde hans liv, og hvad vor foged derudi sket er på hans person, det følge til landsting efter loven, som han det begyndt har.«³⁰⁾

Efter dommen stod sagen altså til kongens nåde og unåde; det blev til nåde, Oluf Oxen kom ikke til at bøde med livet, og hvor meget han kom til at bøde til herredsfogden er uvist.

Hvor blev herredstinget holdt i middelalderen? Om dette findes kun en enkelt efterretning. I brevet af 9. august 1400 hedder det, at det er givet på Holmbo herredsting i Valby. I markbogen

fra 1682 nævnes i Valbys³¹) søndervang en Galgebakkeås. Imidlertid findes der mellem Lavøs marknavne i Bavnevang en Tingbjergs ås og umiddelbart ved denne en Galgeager. Da Valbys og Lavøs marker støder sammen; må det antages, at tingstedet har ligget heromkring.

Imidlertid var Holbo herredsting ikke herredets eneste jurisdiktion i middelalderen.

Købstaden Søborg havde sit eget byting, ligesom den havde borgmestre, rådmænd og et rådhus. Vi hører dog ikke meget om bytingets virksomhed. Kun enkelte breve og tingsvidner er bevarede. Den 13. februar 1405 vidnede de to borgmestre Oluf Jensen og Morten Jepsen, alle rådmændene og den menige almue, at Peder Løøch og hans søster Thyre Jeps på Slangerup byting havde skødet en gård, kaldet Gyde Løøchs gård i Søborg, der lå vest for rådhuset, til Esrom kloster.³²)

Nogle år senere, 1423, skødede Jens Laurensen Smed på bytinget sin jord, som han fik med sin hustru og arvede efter sit barn, til Esrom kloster.³³) Et mageskifte mellem en Villiam af Høgholt og Esrom kloster fandt sted på Søborg byting i 1485.³⁴) En byfoged i Søborg, Lasse Smed, nævnes 1490.³⁵)

1499 fik herredet en ny retskreds, idet Esrom kloster fik sit eget birk. Kong Hans gav det retten hertil, for at gudstjenesten i klostret ydermere skulle opholdes og forøges. Det hedder videre, at Esrom kloster må have og holde et frit birketing og birkeret med al kongelig ret, som det bruges og holdes i andre birker i Danmark, dog således, at hver mand, fattige og ringe, som kommer til tinget, vederfares, hvad der er lov og ret.

Herved fik klostret egen jurisdiktion over sine ejendomme, dog ikke over dem alle. I en fortegnelse over godset, som skulle ligge under birketinget, mangler en væsentlig del af besiddelserne i Holbo herred. Af godset her nævnes Villingerød, Nødebo, Krogedal, Hاللندrup, Sibberup og Kirke Esbønderup.³⁶)

Endelig fik abbed Jens i 1526 fri gårdsret over sine egne svende og tjenere i klostret, så frit som Danmarks riges råd har.³⁷)

Ejendomsforholdene

Hvem ejede Holbo herreds jord i middelalderen? Spørgsmålet kan kun besvares ufuldstændigt; kilderne svigter, som på så mange andre områder, men ikke helt; navnlig hvad tiden før 1250 angår, giver de flere oplysninger om ejendomsforholdene her i herredet, end der findes fra størstedelen af de øvrige sjællandske herreder, kun fra Alsted ved vi, takket være Sorø klosters gavebog, lige så meget.

Dette skyldes først og fremmest de bevarede brevbøger fra Esrom og Æbelholt klostre, Esrombogen og Æbelholtbogen, men også Kong Valdemars jordebog indeholder oplysninger af værdi.

Om ejendomsforholdene i middelalderens Danmark har der gennem lange tider hersket uenighed mellem historikerne. Det står fast, at der fandtes fire store ejergrupper, nemlig kongen og kronen, kirken, d.v.s. klostre, bispedømmer, domkapitler og enkelte kirker, stormændene, senere adelen, og bønderne. Ligeledes er det en kendsgerning, at kirken øgede sit gods middelalderen igennem, omend ikke i samme tempo hele tiden. Man regner også med, at det samme gjaldt for stormændene, adelen. Her forløber tingene dog ikke helt jævnt, idet der utvivlsomt var tider, da adelens gods mindskedes. Krongodsets skæbne er langt fra klarlagt, men der er næppe tvivl om, at det var underkastet svingninger. I visse perioder blev det stærkt reduceret. I andre - således under Valdemar Atterdag og dronning Margrethe - blev en del af det tabte vundet tilbage.

For bøndergodsets vedkommende anses en stærk tilbagegang for sandsynlig. Det store spørgsmål er, hvornår denne tilbagegang satte ind. Tyge Rothe fremsatte i 1781 i »Nordens Statsforfat-

ning i Lenstiden« en teori om, at Danmarks jord oprindeligt havde været ejet af frie bønder, men i middelalderen havde adelen bemægtiget sig størstedelen af deres jord og gjort de tidligere selvejere til fæstere. Denne teori blev angrebet af N. M. Petersen, der i afhandlingen »Bonde, Bryde og Adel« fra 1847 hævdede, at en væsentlig del af landet allerede i den ældre middelalder, sagtens også i vikingetiden, var i kronens og stormændenes besiddelse.¹⁾ Kristian Erslev vendte sig igen mod N. M. Petersen; han gik med til, at kronen havde noget gods i den ældre middelalder, og at der fandtes jordrige stormænd, men fandt det sandsynligt, at selvejerbønderne ejede langt det meste.²⁾ Denne anskuelse fandt kraftig støtte hos Erik Arup: Først da egentlig fødselsadel udvikledes efter o. 1250, fandt den store overgang fra selvejergods til fæstegods sted.³⁾

Herimod opponerede Poul Nørlund, som i 1927 påviste, at størstedelen af Alsted herreds jord - i det mindste 64 pct. - i 1100-årene ejedes af stormændene, og desuden at i hvert fald nogle af Hvideslægtens medlemmer, først og fremmest Sune Ebbesen til Knardrup, var ejere af et særdeles stort jordegods.⁴⁾ Også svenskeren Erik Schalling, der har beskæftiget sig med ejendomsforholdene i Danmarks middelalder, har vendt sig mod Erslev og Arup. Bøndernes ejendomsret var ikke før 1250 så omfattende, som disse havde antaget.⁵⁾

Middelalderen igennem forekommer adskillige betegnelser for landejendomme og deres brugere. Ældst er brydegården, en ejendom, der blev bestyret af en bryde. Man antager, at bryden oprindeligt var en træl, som førte tilsyn med andre trælle, men på landskabslovenes tid er de frie mænd. Brydegårdene ejedes af kronen (kongen), af bisper eller klostre eller af stormænd (jarler). Bestyrerne af kongsgårdene, kongsbryderne, fik efterhånden en særstilling, idet de i mange tilfælde blev kongedømmets lokale repræsentanter og tilsynsmænd for krongodset. Navnet brydegård bevarede for mange gårde langt frem i tiden; disse gårde synes i reglen at have været større end de øvrige gårde i de landsbyer, hvor de var beliggende.

De egentlige fæstegårde kaldtes landbogårde, og fæsterne land-

boer (coloni); disse havde brugsret til jorden mod at svare afgifter til ejeren. Kort efter 1250 dukker en ny betegnelse op: gård-sæderne (inquilini), som synes nærmest at svare til det senere husmandsbegreb; det var daglejere med et lille jordbrug, der undertiden var oprettet på en større gårds jord.

Klostrenes avlsgårde, der blev drevet af forvaltere, kaldtes grangier, og senere møder man udtrykket curia principalis for hovedgård eller herregård.

KRONGODSET

Kongens gods, kongelevet, i Holbo herred findes kortelig opregnet i kongelevlisten fra 1231 i Kong Valdemars jordebog. Det omfattede: Ørwith med byerne, der var opstået deraf, Søborg med sit tilliggende, som kronen havde fået i stedet for Ringsted, Alume og Alumeore, Mårum med sin skov og Gribskov. Ørwith var navnet på en skov, der har ligget omkring Villingerød og måske strakt sig fra Søborg sø til henimod Gurre sø.⁶⁾

Jordebogens oplysninger med hensyn til Ørwith er ikke ganske pålidelige, som vi senere skal se, men det er givet, at kongen har haft store besiddelser i herredets østlige del, i skoveggen; senere forlyder det, at såvel Saltrup som Esbønderup hørte til krongodset. Vi har enkelte ældre oplysninger om krongodset i denne del af herredet, men disse vil blive behandlet i anden forbindelse.

Fra herredets vestlige del foreligger ingen vidnesbyrd om krongods før 1355, da Stig Andersen Hvide overdrager gods i Tibirke til Valdemar Atterdag; denne øger yderligere krongodset i 1366, da Niels Ågesen skøder alle sine ejendomme på Sjælland, nemlig hovedgården i Annisse, hele Annisse by og Annisse fang med møllen, 1 gård i Højbjerg og hele Valby by samt gods på Halsnæs til kronen. I skødet hedder det, at Niels Ågesen sælger godset af fri vilje, en passus, der kunne synes uforholden, hvis den var sand. Rimeligvis står vi overfor et tvangssalg, i hvert fald lykkedes det slægten at få godset i sin besiddelse påny, men kun en kort stund, idet Niels Ågesens søn, Peder Nielsen, og datteren Ingeborg, gift med Bertold van der Osten, måtte overgive det hele til dronning

Margrete. Ved denne lejlighed oplyses der, at der til Annisse hovedgård lå 2 bol jord, til byen selv 2 bol, til Valby 4 bol og til gården i Højbjerg 1 øre skyldjord.⁷⁾

Endnu en erhvervelse opnåede Valdemar Atterdag i herredet, idet han af ridder Åge Ingvarsen fik alle dennes ejendomme i Højbjerg, Lavø og Mønge. Skødet blev dog først udstedt efter Valdemars død 1376.⁸⁾

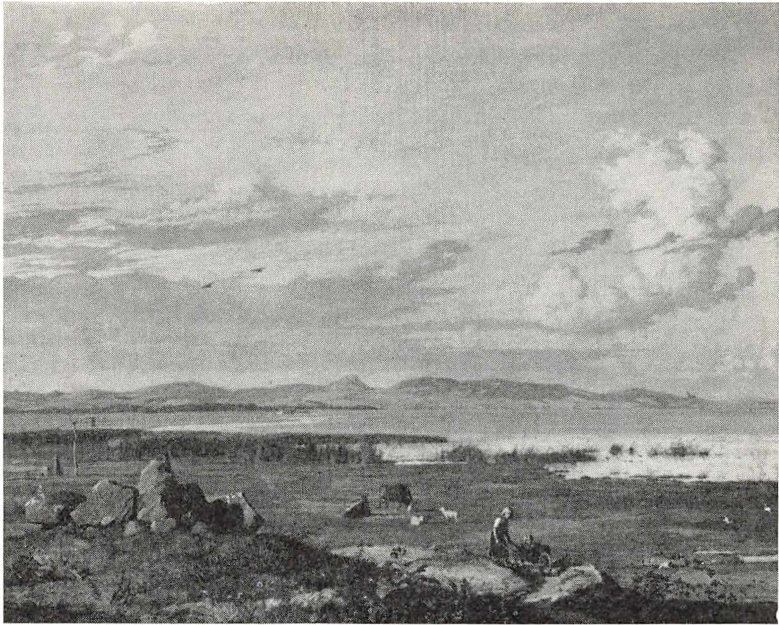
Ved et trekantmageskifte i 1497 med Poul Laxmand og Esrom kloster afstod kronen til Esrom kloster 6 gårde i Esbønderup, - sandsynligvis hele byen med undtagelse af præstegården, - 2 gårde i Saltrup, 1 i Hallendrup og 1 i Sipperup, formodentlig gods, kronen har været i besiddelse af fra gammel tid.⁹⁾

Efter mordet på Poul Laxmand inddrog kronen alle hans ejendomme og følgelig også Asserbo med dens tilliggende i Holbo herred; efter mange anstrengelser fik Poul Laxmands arvinger dommen omstødt, og 1526 får datteren, Else Laxmand, Asserbo tilbage.¹⁰⁾

Endvidere havde kronen gods i Helsinge. 1526 får Hans Petersen, tolder i Helsingør, livsbrev på 4 gårde i denne by, nemlig brydegården, Torbjørnsgård, gamle Lars Pedersens gård og Hans Bentsens gård. 1529 hedder det videre, at Peder Hansen får livsbrev på kronens gods i Helsinge, som hans oldefader, Peder Hansen, og hans far, Hans Pedersen, havde haft i forlening før ham.¹¹⁾

KIRKENS GODS, BISPEGODSET

Roskildebispens gods omtales i Roskildebispens jordebog fra o. 1370. Denne oplyser, at ifølge den ældre jordebog, den såkaldte træbog, der skal være udarbejdet o. 1290, ejede bispen i Holbo herred Ramløse len, der bestod af en hovedgård i Ramløse med 20 fæstegårde samt nogle gårdsæder i samme by. Hovedgården og fæsternes jord havde tilsammen 8 bol jord. I Agerup (Akethorp) havde bispen desuden 2 bol jord, og i Tågerup (Tokethorp) 6 øre jord, dertil kom en mølle i Højbjerg, og desuden nævnes, at der gives en afgift fra Børstrup (Byornstorp), om det er Skov- eller Strandbørstrup, oplyses ikke.¹²⁾

J. Th. Lundbye: Landskab ved Arresøen med udsigt til flyvesandsbakkerne ved Tisvilde, 1838. Thorvaldsens Museum.

Hvornår bispem har fået dette gods, vides ikke, men da Roskildebispem Rik o. 1139 havde en gård i Ramløse, er det sandsynligt, at Ramløse og måske hele godset allerede dengang lå under bispem.

Roskildebispem har muligvis også haft en anden besiddelse i herredet, nemlig Søborg. Denne omtales imidlertid kun i forbindelse med Eskil, der var bisp i Roskilde 1134-39, og derefter blev ærkebisp. Saxo beretter, som før nævnt, at Eskil havde bygget en borg på en holm i Ledresø, men at denne blev erobret af Valdemar d. Store under dennes strid med Eskil o. 1160; Saxo omtaler den senere som Ledraborg, men der er ingen tvivl om, at det drejer sig om Søborg.¹³⁾ Udgravninger tyder på, at Eskils borg er bygget o. 1150, men på holmen fandtes ruiner af et tårn, som formenes at stamme fra første fjerdedel af 1100-årene. Eskil fik ikke senere

Søborg tilbage; måske var borgen mellem det gods, han ifølge Saxo måtte afstå, da han sluttede forlig med kronen.

I kongelevlisten berettes som foran meldt, at Ringsted var givet for Søborg.

Hvordan det end forholder sig hermed, er det givet, at bispegodset i Holbo aldrig blev af større omfang, bisperne synes ikke at have været interesseret i udvidelser af besiddelserne her.

RYDNINGEN OG ESROM KLOSTER

Som nævnt under krongodset hedder det i kongelevlisten, at kronen ejede skoven Ørwith og byerne, som var oprettet heraf. Det samme siges ved adskillige andre skove, således Stenswith i det sydligste Sjælland og ved nogle skånske skove og almindinger. Man har ud fra dette draget den slutning, at kronen ejede de store skove og almindinger, som ingen andre ejede, og at de rydninger, som blev foretaget i de pågældende skove, blev kronens ejendomme.

Denne opfattelse styrkes af andre forhold fra Halland og Skåne.¹⁴⁾

Det ældste ejendomsdokument, der er bevaret fra Holbo herred, drejer sig netop om Ørwith. Brevet beretter, at Erik Lam skænker bisp Herman af Slesvig noget gods, og mellem dette var ejendommen Villingerød i skoven Ørwith.¹⁵⁾ Dette styrker teorien. Villingerød er, som navnet siger, en rydning i skoven, og den tilhører, som man kunne vente, kronen. Hvornår Villingerød er opstået, kan man ikke sige noget om, udover at den må være ældre end Erik Lams tid 1137-46. Ørwith eksisterede endnu som skov i 1231, og rydningen er sandsynligvis fortsat i den mellemliggende tid. Der er således grund til at antage, at en række af de mange små torper i området mellem Esrom sø i syd, Søborg sø i vest, Kattegat i nord og Gurre sø i øst stammer fra denne tid eller i hvert fald er vokset ved rydninger i denne periode.

Tilhørte de ryddede byer så kronen? Spørgsmålet kan ikke besvares fuldtud, men det kan konstateres, at enkelte af byerne heroppe lå eller havde ligget under kongelevet.

Kort efter Villingerøds overdragelse til Rik kommer Esrom klo-

ster ind i billedet heroppe. Ærkebisp Eskil grundlægger det i landsbyen Esrom, der tidligere har hørt til kongelevet, men som Eskil havde erhvervet af Erik Lam. Eskil gav desuden Esrom Villingerød, som han havde købt af bisp Herman,¹⁶⁾ og allerede 1151 har Esrom besiddelser i torperne Tange og Davidstorp; også disse var skænket af Eskil, men der forlyder ikke noget om, hvorledes han havde erhvervet dem.¹⁷⁾ Om Tange hedder det sidenhen, at Sjællands bisp Asser (død 1158) giver den (formentlig den resterende del af byen) til Esrom i mageskifte for Smeholm.¹⁸⁾ Endelig ser det ud til, at Eskil efter 1151 har givet Esrom en gård i Saunte, Tikøb sogn. Knud Magnussen og Valdemar d. Store skænkede klostret 6 landsbyer, sandsynligvis i årene 1155-56, da de to sad med magten i Danmark. Landsbyernes navne nævnes ikke, der er grund til at antage, at de har ligget i nærheden af klostret.¹⁹⁾

Vi hører også om endnu et par erhvervelser, som Esrom får fra kongelevet. Det drejer sig først om landsbyen Saunte i Tikøb sogn; halvdelen af denne skænkede Valdemar d. Store Esrom i sit første regeringsår, 1157, og det hedder om den, at den forhen havde ligget i kongelevet, men en tid var gået fra den ene ejer til den anden og nu i nogen tid med fuld ret havde tilhørt Peder Lage; denne havde imidlertid nu skødet besiddelsen til Valdemar. En Peder Scalle, Niels' søn, synes ligeledes at have haft andel i Saunte, idet han nogle år efter bestrider klostrets ret til den, men kongen får ham til at opgive sine krav.²⁰⁾ Lidt senere overdrog kong Valdemar endvidere Stenholt by i Nødebo sogn til Esrom.²¹⁾ Vi hører om endnu et par besiddere i dette område. Den ene er bisp Absalon. Blandt Eskils mange gaver til Esrom var også Asserbo længst vest på i herredet; det hedder sig, at han erhvervede denne ejendom dels for gods, dels for penge.²²⁾ Esrom mageskiftede den til bisp Absalon for jord i skoven Ørwith, som ligger nær ved Esrom kloster.²³⁾ Ved et andet mageskifte overdrager Absalon klostret hele Eskilsholm, Davidstorp og det halve af Langholm. Om Langholm oplyses i denne forbindelse, at den ligger mellem Kirkeholm og Villingerød, og om Eskilsholm oplyses senere, at den er gået op i grangien Villingerød; begge disse torper må således have ligget i nærheden af Villingerød, det samme gælder formentlig for Davidstorps

vedkommende.²⁴⁾ Hvorledes Absalon har fået fat i dette gods, meddeles kun for Langholms vedkommende, som han har tilbyttet sig af Bjørn, og denne Bjørn er sandsynligvis identisk med Bjørn af Langholm, der nævnes som vidne på et brev 1162.²⁵⁾ Endelig hører vi om et tredie mageskifte, hvorved Absalon overdrager Esrom byen og skoven Tumestorp ved Tikøb, som Absalon dels har fået, dels købt af kong Valdemar og andre.²⁶⁾

Endelig kan der i denne forbindelse være grund til at nævne, at en af Eskils slægtninge, Niels Greve, blandt andet gods gav Esrom en ejendom i Vexebo, Asminderød sogn. Denne ejendom havde Niels Greve erhvervet af en bonde ved navn Svend og hans søn Rane. Disse gjorde imidlertid efter Niels Greves død krav på ejendommen, og i 1158 måtte selve Eskil gribe ind. De to bønder blev kaldt til klostret, og her skødede de i manges overværelse nævnte ejendom til klostret, for at dette fremtidig kunne besidde det ukrænket.²⁷⁾

Disse ejendomstransaktioner i det nordsjællandske rydningsområde giver visse forestillinger om de forhold, der må have hersket her, før rydningen endnu var helt afsluttet.

I en række tilfælde træffer vi kongerne som ejere af godset, undertiden siges, at det har hørt til kongelevet, hvad der kunne tyde på, at kronen var den oprindelige ejer af i hvert fald en del af de ved rydningen oprettede ejendomme. På den anden side ser vi, at kronen på ingen måde våger nidkært over kongelevet eller andet krongods. Den giver ikke alene af det til Esrom kloster, men overdrager det også til bisperne Herman, Eskil og Absalon og ligeledes til andre mænd, som tilfældet var med godset i Saunte. Når bisperne Eskil og Absalon er så ivrige efter at få gods heroppe, er det vel med den smukke tanke at overdrage det til Esrom; de får det i nogle, men ikke i alle tilfælde af kronen, men vi træffer også verdslige ejendomsbesiddere heroppe, nemlig Bjørn af Langholm. Endelig viser eksemplet fra Veksebo, at bønder også var mellem ejendomsbesidderne i rydningsområdet.

En del af ejendomsoverdragelserne fandt sted ved mageskifter, men køb af jord for penge omtales også adskillige gange. Under-

tiden kunne det være vanskeligt at få gjort ejendomsoverdragelserne helt sikre, idet der flere gange rejses strid om dem sidenhen.

GRANGIERNE

Esrom klostres godserhvervelser skal ikke følges i detaljer, så meget mere som de for en stor del foregik udenfor Holbo herred, først og fremmest i Tikøb og Asminderød sogne, men der skal dog siges et par ord om munkenes administration af deres gods. Det er givet, at munkene overtog et stort antal bebyggelser i rydningsområdet; i pave Alexander III's privilegium af 2. november 1178 nævnes ikke mindre end 32.²⁸⁾ Disse har åbenbart været små, undertiden vel kun på 1 gård, næppe nogensinde mere end 5-6 gårde. Munkene brød sig ikke om denne form for gods, de begyndte snart på store omlægninger. En række landsbyer blev nedlagt, og i deres sted blev oprettet ladegårde, de såkaldte grangier. I 1178 kaldes Saunte grangie, og i pave Lucius III's privilegiebrev af 13. november 1184 synes der at foreligge en fortegnelse over de daværende grangier, nemlig Villingerød, Havreholm, Birgersholm (Borsholm), Saunte og Tumestorp,²⁹⁾ 1189 er de åbenbart forøget med Stenholt, 1193 er yderligere Holløse kommet til.³⁰⁾ Her var klostret altså kommet i besiddelse af en gammel adelsby, åbenbart helt og holdent; desværre forlyder der ikke noget om, hvem det havde fået den fra eller om andre omstændigheder i forbindelse med dens erhvervelse.

I et brev fra 1211 hører vi om en del af de nedlagte landsbyer; der tales om stedet, hvor der engang var en landsby, som kaldtes Tange, Villingerød, hvor der engang var de mindre landsbyer Eskilsholm og Langholm, Havreholm med den jord, hvor landsbyen Ålholm engang lå, og de jorder, hvor Roka (Råge) og Bove-torp lå. Desuden nævnes en lang række landsbyer, der senere er forsvundet, som Tumestorp, Karlstorp, Hjorteholm, Arnbjørnkøb, Saxoltorp, Sibbetorp, Stenholt og Meineholt.³¹⁾ Enkelte af dem nævnes senere i middelalderen, de fleste af dem hører vi ikke mere om.

ESROM KLOSTERS JORDEBOG

Fra senmiddelalderen er der bevaret enkelte kilder, som giver oplysninger om de vilkår, bønderne i Holbo herred levede under.

En af disse er Esrom klostres jordebog fra 1497. Den oplyser, hvor klostrets gods lå. I mange tilfælde giver den de enkelte fæstebønders navne, den anfører deres landgilde og andre afgifter og giver tillige besked om, hvor meget hoveri de måtte yde til klostret.

Jordebogen viser, at Esrom efterhånden var blevet et af Sjællands rigeste klostre, kun Sorø og Antvorskov overgik det med hensyn til gods. På jordebogens tid omfattede godset over 300 bøndergårde, enkelte af dem betegnes som øde, d.v.s. uden beboere. Mesteparten af godset lå i Lynge herred. Holbo herred var no. 2 med o. 80 bøndergårde. Munkene var nu gået bort fra grangiesystemet, kun ved selve klostret havde man beholdt en stor ladegård.

Vejby var med 13 gårde den største by i Holbo herred, der var i klostrets besiddelse. Huseby og Skærød havde hver 7 gårde, den nylig erhvervede Esbønderup ligeledes 7. Tibirke og den gamle besiddelse Holløse var derimod afhændet. I Huseby og Skærød var alle bøndernes gårde lige store, og alle betalte samme afgifter, hvad der tyder på, at der har fundet udstykning og regulering sted.

Vejby havde 3 brydegårde, der gav særlig store afgifter; en af dem er utvivlsomt den tidligere nævnte hovedgård; ligeledes nævnes 1 brydegård i Esbønderup, men iøvrigt skelner jordebogen ikke mellem bryde-, landbo- og gårdsædegårde.

Landgilden bestod først og fremmest af korn: rug, byg og havre, dernæst smør, undertiden penge; adskillige gav den såkaldte småredsel: lam, gæs og høns. De regulerede gårde i Huseby og Skærød gav således 1 pund (20 skpr.) rug, 1 pund (24 skpr.) byg og 2 skilling grot.

En af bryderne i Vejby, Per Jørgensen, gav 2 pd. (40 skpr.) rug, 2 pund (48 skpr.) byg, 3 tønder smør og 1 skilling grot. 4 af bønderne i Esbønderup gav hver $22\frac{1}{2}$ skpr. rug, 27 skpr. byg, 7 skpr. havre, 1 lam, 1 gås og 4 høns.

Enkelte andre afgifter omtales. Nogle byer må yde sommerskat og vinterskat, der gives af hele byen i fællesskab. Krogedal må således give 1 kar smør i sommerskat og 1 fed oxer i vinterskat; andre skal føde 1 plovoxer om vinteren. Vejby bønder skal hver give 1 ol æg til påske. Esbønderup fæstere skal tilsammen hvert år give en fed galt og et fedt får.

Hoveriet blev ydet af de fæstere, der boede nærmest ved klostret. Esbønderups fæstere skulle således hver slå hø i 2 dage og skære korn (sagtens med segl) i 4 dage; desuden skulle de pløje 3 dage og køre 20 læs ved til klostret. Oluf Jensen i Sørup skulle yde 3 pløje- og harvedage, slå hø en dag i hver vang og køre hø og korn ind, når han blev tilsagt til det. Enkelte andre skulle ligeledes harve og køre korn og hø ind efter tilsigelse, men i almindelighed var hoveriet begrænset til et fast og ringe antal dage, og mange var helt fri eller slap med at køre nogle læs ved. Om bønderne fra Sletelte hedder det, at de hver skal age 10 læs teglved, formodentlig brænde til en teglovn.³²⁾

ÆBELHOLT

Holbo herred fik som nævnt et nyt kloster i Asserbo, men det fik kun en kort eksistens. Derefter havde Absalon ikke længere interesse for denne besiddelse, han mageskiftede den med Sorø kloster, som her indrettede en grangie; landsbyen Torup hørte muligvis til denne, senere fik klostret gods i Tibirke og Vejby.³³⁾

Omkring 1175 flyttede abbed Vilhelm med sine munke fra Eskilsø til Tjæreby sogn og grundlagde Æbelholt. Dette fik efterhånden en del ejendomme i Holbo herred, men godserhvervelserne gik dog ikke så rask som for Esrom. Først 1185 hører vi, at Grimulf Ulfson skænker klostret sin gård i Mønge.³⁴⁾ 1193 har klostret en gård i Helsing, og 1222 gav Trumme Laurensen, der enten var præst ved eller kirkeværge for Helsing kirke, 1 gård i Helsing med 7 små gårde liggende i nærheden eller længere væk til klostret; det kunne her synes at dreje sig om en hovedgård med et lille gods.³⁵⁾

Kagerup i Mårup sogn overlod Lars Sunesen, der faldt i slaget

ved Lena 1208, til Æbelholt, som nogle år senere byttede det bort til Peder Sunesen for bispetienden af Tibirke, Blistrup og Valby kirker.³⁶⁾

Ved denne tid, i hvert fald efter 1203, fik Æbelholt også en lille gård i Nøjlinge; den blev skænket af Gunhild Bosdatter med samtykke af hendes brødre Peder Bosen og Agge Bosen.³⁷⁾ Gunni Jonsen skænkede 1241 Æbelholt en gård med dens tilliggende i Ammendrup for sin og sin afdøde hustrus sjæles skyld.³⁸⁾ Samme år konfirmerede pave Gregorius klostrets besiddelser, og mellem disse nævnes Valby med skove og tilliggender. Godset i³⁹⁾ Mønge blev øget 1261, da Peder Hvid skænkede klostret den gård, han boede i, med eng, ager og en frugthave, for sin og sin elskede hustrus sjæls og saligheds skyld og til husværelse for sine forfædre i skærsilden.⁴⁰⁾

Som før nævnt skødede Ingerd Barvid Andersens 7^{1/2} ørtug skattejord i Ørby til Æbelholt.⁴¹⁾

KIRKE- OG PRÆSTEGODSET

Fra middelalderen foreligger der ikke mange oplysninger om kirke- og præstegodset. Først i 1567 foreligger der i Sjællands stifts landdebog en fortegnelse over det.⁴²⁾

I almindelighed lå der ved hver kirke en gård til præsten og en til kirken. Annisse og Nødebo havde dog ingen præstegårde, og Ramløse og Mårum havde kun et hus til kirken, Søborg havde derimod 2 gårde til kirken. Af mensalgods havde Ramløse præst 1 gård, Blistrup 1 gård og 1 hus og Søborg hele 3 gårde, som alle lå i Mønge.

Alle kirker undtagen Annisse og Nødebo havde foruden kirke- og præstegård en eller flere jorder, der i almindelighed ikke lå i kirkebyen, men i sognets øvrige byer eller i nogle tilfælde uden sogns. Græsted havde ikke mindre end 8 jorder, Blistrup 7. Blistrup kirkes jorder lå i Hesselbjerg, Bakkebjerg, Kolsbæk, Blistrup og Ludshøj marker; desuden nævnes en jord, der kaldes køb. Ramløse, Annisse, Esbønderup, Græsted, Mårum, Helsing, Valby og

Nødebo havde skovparter, enkelte lå til kirken, de fleste til præstegården. Valby kirke havde ikke mindre end fire skove. Endelig lå til Helsinge præstegård en lille vandmølle.

STORMÆNDENES EJENDOMME

Mens klostergodset i Holbo herred kan følges nogenlunde, er det vanskeligere at gøre rede for, hvad stormændene ejede, og for, hvad der skete med disse ejendomme; i tiden indtil ca. 1250 hører vi væsentlig kun om dem i forbindelse med overdragelser til klostrene.

I det foregående er der fortalt om bispens ejendomme i egnen omkring Esrom, men disse ejendomme synes hovedsageligt erhvervede for at kunne gives til Esrom.

Visse ting tyder imidlertid på, at Absalon desuden havde ejendomme sydvestligt i herredet, i Helsinge og Annisse sogne. Æbelholt kloster fik som tidligere nævnt skænket kirketienderne fra St. Lyngby, Alsønderup, Annisse og Helsinge sogne. Man kan vanskeligt tænke sig, at nogen anden end Absalon skulle stå bag denne gave; han var jo den, hvem klostrets vel lå mest på sinde. I denne retning peger ligeledes brevet fra o. 1176 til bønderne i St. Lyngby og Helsinge. Absalon kalder i dette brev bønderne for sine kære sognebørn og pålægger dem at køre sten til Æbelholt klosterkirke, hvad han vel ikke havde kunnet, medmindre han havde ejendomsret eller anden ret over dem.⁴³⁾ I hvert fald ejede Absalon som nævnt en kort tid Asserbo med dens tilliggender, før han bortskænkede den til Sorø kloster.

Sandsynligheden taler også for, at det må have været en stormand, der gav Esrom kloster Holløse og Råge byer, men der foreligger ingen efterretninger om, hvem det kan have været.

Med Niels, søn af vicegrev Niels, der i 1211-14 overdrager Esrom Huseby og Skærød for 20 mark guld, træffer vi en mægtig og godsrig mand, som ordner sine affærer i kong Valdemar Sejrs og mange andre af landets velbyrdige mænds nærværelse. Vi står her ydermere overfor et slægtsgods, da der siges, at det drejer sig om en fædrene arv, som er overladt af bedstefædre og oldefædre. Muligvis hørte den tidligere nævnte Niels Greve, der var en af Esroms

første velgørere, til disse; i så fald var han, der var død før 1158, sandsynligvis bedstefader til giveren. I beskrivelsen af de to ejendomme bemærkes en vis forskel; Huseby overgives med alle »tilliggender, skove, enge, fiskevande, græsgange, mølle og huse«. Skærød med alle dens »tilliggender, skove, agre, enge, græsgange, fiskevande, *landboer og indtægter*.« Der er ingen tvivl om, at Skærød er en landsby med fæstebønder, muligvis samlet om en større gård, mens der for Husebys vedkommende muligvis kan være tale om en stor gård. Også Husebys navn kræver en vis opmærksomhed. Samme navn forekommer hyppigt i Norge og navnlig i Sverige, hvor det i mange tilfælde kan påvises, at stedet har været et administrationscentrum, sæde for en stormand. Johs. Steenstrup har påvist, at det samme gjaldt for visse Husebyer i Jylland. I bispens Husebyer skulle bispens således have såvel gejstlig som verdslig jurisdiktion, mens kongen i sine Husebyer skulle have det samme. Steenstrup mener, at disse Husebyer er oprindelsen til de kongelige såvel søm til de gejstlige birker.⁴⁴)

For dette Husebys vedkommende kan det fastslås, at det var i en stormandsslægts besiddelse gennem flere generationer, og at det muligvis var en storgård. Hvis det sidste var tilfældet, må det imidlertid bemærkes, at klostret ikke i længden bevarede den som grangie. 1304 kaldes Huseby for en landsby. Den forekommer senere som en reguleret landsby, hvor alle gårde har samme jord og betaler samme afgifter. Grev Niels' gave frembyder tillige et særdeles tydeligt eksempel på, hvor svært det kunne være at hævde en sådan gave mod giverens slægtninge, hvis disse følte deres rettigheder krænkede ved gaven.

Niels Grevesøn har åbenbart forudset, at hans gave ville vække mishag, for i gavebrevet hedder det, at forfædres handlinger bør betros til breve, for at de ikke skal blive afkræftede som følge af nedrigheid og svig hos mennesker, der er opsatte på at gå krogveje og rejse trætte. »Da vi nu ved, at der er megen ondskab hos nedrige mennesker, ønsker vi, at der skal være en sådan sikkerhed for dette vort forehavende, at vi ved, at vor årvågenhed omsigtsfuld afvender, at det, som vi under den Helligånds tilskyndelse ønsker virkeliggjort til ære for Gud og til bod for min sjæl, nogensinde kan for-

ringes ved forslagenhed fra nedrige menneskers side.«⁴⁵) Til ydermere sikkerhed blev overdragelsen bekræftet af Valdemar Sejr ved et kongebrev, og bisp Peder Sunesen tog det skænkede gods »under Guds og kirkens og vor beskyttelse.«⁴⁶)

Det var ikke uden grund, at man havde næret bange anelser. Klosters besiddelse af godset er snart blevet anfægtet; efter nogle års forløb anså munkene det for nødvendigt at få gaven bekræftet, og det sker af den unge prins Valdemar med vidnerne hertug Knud, Jacob Sunesen, Bent og Eskil Snubbe.⁴⁷)

Dette var dog ikke tilstrækkeligt. 1249 hedder det i et brev, at munkene i Esrom har klaget og påvist, at de plages med uforskyldt tyngde og nye rænker på deres ejendom i Huseby og Skærød; Erik Plovpenning bekræftede derfor gaven »for at nu ikke, hvad der er foretaget af så forstandige og ansete mænd, skal kunne svækkes ved onde mænds indgreb og rænkespil.«⁴⁸)

Enden var ikke endda; 1304 finder Peder Saksesen, domprovst i Roskilde, det nødvendigt at bekræfte, hvad hans forfædre havde givet Esrom kloster, og mellem dette nævnes: »hele landsbyen Huseby med sine agre, enge, græsgange, skove, lunde og søen, som støder op til samme landsbys skel, hele landsbyen Skærød med alle sine tilliggender i agre, enge, græsgange, skove og lunde.«⁴⁹)

Peder Saksesens bekræftelse gjaldt iøvrigt også Nødebo. Denne by, der tidligt havde været i Esroms besiddelse, var en tid kommet fra klostret, men blev givet tilbage igen i 1246 af Saxe Torbernsen, fordi hans hustru Malild havde fået hvilested i Esrom.

Saxe Torbernsen var Peder Saksesens fader. Det hedder i brevet, at han og hans hustru Malild har arvet Nødebo med fuld ret; disse må således på en eller anden måde være beslægtede med Niels Grevesen, men hvorledes kan ikke konstateres.⁵⁰)

Hvideslægten og de i den indgiftede ætter, der ejede udstrakte godser over hele Nordøstsjælland, havde sandsynligvis også gods i Holbo herred. Mænd som Peder Ebbesen, Harald Marsk, Oluf Haraldsen, Absalon Andersen og først og fremmest Jon Litle optræder gang på gang enten som donatorer eller som vidner til donationer.

1279 døde Oluf Haraldsen, og over hans grav skødede hans

hustru Cecilies farbroder Absalon Andersen til Esrom alt det gods, hun havde haft i Vejby. Nærværende ved begravelsen var bl. a. Jon Litle og Peder Saksesen.⁵¹) Jon Litle selv skødede i 1299 til Esrom med fuld tilslutning fra hans hustru Ingefred bl. a. alt det gods, han havde haft i Vejby.⁵²)

I Helsingø ejede fru Cecilie, Jon Litles datter, gods, idet hun i sit testamente af 9. oktober 1307 tilskrev sin prokurator, sagtens foged i Helsingø, en okse og en ko, ligesom hun bortgiver en af sine foler i Helsingø.⁵³)

Rimeligvis har slægten dog haft endnu mere gods i herredet. 1292 giver Jakob Olufsen af Annisse på egne og sin nylig afdøde broder Jens' vegne afkald på det gods, de havde bemægtiget sig som arvinger efter Absalon Andersen. Godset lå i Stenmagle sogn og havde gennem snart 100 år været et stridens æble mellem Sorø kloster og Esbern Snares arvinger.⁵⁴) Jakob og Jens Olufsen må altså have været beslægtet med Absalon Andersen. Det er nærliggende at tænke sig, at de var sønner af Oluf Haraldsen, hvis hustru Cecilie var Absalon Andersens broderdatter. Med Absalons formodede tilknytning til Annisse in mente åbner der sig således muligheder for, at Hvideslægten gennem lange tider har besiddet Annisse, ligesom det kan tænkes, at slægten har haft gods i Helsingø fra Absalon og frem til Jon Litles datter Cecilie.

En smule bestyrkes teorien af, at Annisse senere besiddes af Niels Ågesen Galen, der på mødrene side stammede fra Esbern Snare, og altså omend fjernt var beslægtet med Oluf Haraldsens hustru Cecilie.

Niels Ågesen Galen ejede imidlertid andet gods i Holbo herred. 1341 pantsatte Jens Bentsen til Mogens Petersen alle sine gårde i Holbo herred i Lavø, som han havde arvet med sin hustru Juliane Ågesdatter, og det i Højbjerg, som han havde købt af hendes broder, Niels Ågesen. 1344 sælger han det pågældende gods til Morten Pedersen for 40 mark lødigt sølv.⁵⁵)

Godset i Højbjerg er muligvis kommet tilbage til Niels Ågesen, idet han som nævnt skødede sit omfattende gods i herredet til Valdemar Atterdag.

En kort tid havde den berømte Billeslægt fæste i herredet. 1356

skøder Johannes Pedersen Bille af Helsinge sine ejendomme i Mønge og Nejlinge, som Torben Tuvesen havde pantsat for 20 mark sølv, til kong Valdemar og 1398 mageskiftede ærkedegnen Peder Lykke Bille 3 gårde i Dønnevælde til Esrom kloster for gods i Tranegilde. Gårdene havde 9 øre i skyldjord og var beboet af bønderne Laurentius Kuse, Jakob Andersen og Jacob Boce.⁵⁶⁾

I 1400-årene dukker slægten Oxe op som jordejer i Holbo herred. 1472 overdrager abbed Olaf sit gods i Asserbo og Torup til Johan Oxe. O. 1490 gik det over til Oluf Oxe; ingen af dem synes at have erhvervet mere bøndergods til deres hovedgård, end der var i forvejen.⁵⁷⁾

Oluf Oxe afhændede snart Asserbo til Poul Laxmand, og denne var mere interesseret i at erhverve gods i gårdens nærhed. Allerede tidligere i 1473 havde han erhvervet 3 gårde i Tibirke.⁵⁸⁾ Han foretog desuden i 1497 et omfattende trekantet mageskifte med Esrom kloster og kong Hans; hans vigtigste erhvervelse ved mageskiftet var 12 gårde i Tibirke og dernæst Stenholt og Stenholt mølle, samt Grønholt og andre bebyggelser i Lynges herred. Til gengæld fik klostret af kongen 6 gårde i Esbønderup, hele byen undtagen præstegården, 2 gårde i Saltrup, 1 i Hallendrup og 1 i Sibberup.⁵⁹⁾

Om Asserbos og godsets skæbne efter Poul Laxmands drab er der tidligere fortalt.

Foruden disse store slægter forekommer en række andre mænd, der ejede gods i et vist omfang, efter 1250 betegnes enkelte af dem som riddere, flere som væbnere.

Om den Grimulf Ulfson, som i 1185 skænkede Æbelholt 1 gård i Mønge, besad jordegods i større omfang, er uvist. Det samme gælder for Jacob af Blistrup og Torsten af Sletelte, der optræder som vidner på Eskils brev af 8. august 1158, men ansete mænd må de have været.

Et glimt af en jordrig slægt ser vi måske o. 1200, da Gunild Bosdatter med brødrene Peder og Åge Bosens billigelse giver Æbelholt kloster 1 gård i Nejlinge.⁶⁰⁾ En større ejendomsbesidder var Trumme Laurensen, curator ved Helsinges kirke, der som nævnt i 1222 gav Esrom kloster 1 gård i Helsinges og 7 mindre gårde i nærheden eller længere væk. Ved denne lejlighed nævnes som vidner de

velbyrdige mænd Evert Bunke i Tibirke og Borger (el. Birger) af Udsholt.

Ejendomme af et vist omfang besad åbenbart også fogden på Søborg, Poul Hvid, der 1286 mageskiftede jord i Tisvilde til Esrom kloster.⁶¹⁾ Til de godsrige hørte også Ingerd, Barvid Andersens enke, som 1286 kunne give Æbelholt kloster 7½ ørtug skattejord i Ørby, og 1290 solgte gods i Borup og Hallendrup til Esrom kloster.⁶²⁾ I den tidligere omtalte Jacob Herbjørnsen af Græsted's testamente nævnes kun 2 øre skattejord, der gives til Esrom, men de talrige gaver, han uddeler, tyder på, at han har haft jordegods af et vist omfang.⁶³⁾

1300, 1301 og 1304 træffes som førnævnt brødrene Niels og Atte Attesen; præsten i Blistrup, Niels, giver Esrom 1 gård i Ludshøj, 12 øre skattejord i Unnerup, 2 øre skattejord i Dønnevælde, knap 5 ørtug skattejord og desuden anden jord i Ørby. Atte giver Esrom to andre gårde i Ludshøj med henholdsvis 4½ og 3 øre skattejord og dertil en gårdsædetoft.⁶⁴⁾

1306 tilskøder Bent Valdemarsen alt det gods i Vejby, nemlig en hovedgård med gårdsæder og andre tilliggender, som han havde arvet efter sin afdøde søster Ingeborg, til dennes mand, ridder Peder Mogensen.⁶⁵⁾ Dette gods skøder Peder Mogensen 1339 til Esrom kloster; gårdsædernes antal angives her til at være 4, og hovedgården og gårdsæderne har tilsammen 9 øre skattejord.⁶⁶⁾ Nogle år senere, 1343, overgiver århuskanniken Johannes Jacobsen sit gods i Vejby til Esrom. Det bestod af ikke mindre end 30 øre skattejord, 1359 solgte Johannes yderligere 2 gårde, 1 i Pårup, 1 i Saltrup og ½ mark skattejord i Bannebjerg, til Esrom,⁶⁷⁾ og 1415 fik Esrom endnu en gård i Vejby på 5 øre skattejord af præsten Asser Olufsen i Blistrup.⁶⁸⁾

I 1300- og 1400-årene betegnes nogle mænd i herredet som væbnere, og andre omtales på en måde, der kunne tyde på, at de var væbnere. Fra Helsingø er der Bosse Paris 1417, Hemming Hafnsen af Strand Esbønderup, Johannes Jul af Ågerup og Laurens Jensen af Ørby nævnes 1400, 1449-58 Rolf von Leveren i Fredebo og Barvid Pedersen i Nejlunge 1458.⁶⁹⁾

Disse har enten siddet på egne hovedgårde - den gård, en adels-

mand selv boede på, blev altid regnet for en hovedgård - eller som fogder på kronens, bispens eller klostrenes storgårde.

Selvom væbnere, riddere og andre stormænd, af hvilken art det nu har været, således formåede at erhverve jordegods i Holbo og at besidde det gennem kortere eller længere tid, var der ingen af dem, som forstod at holde fast på det i længden. Det gik til klostrene eller kronen. Ingen af de hovedgårde, som tid efter anden dukkede op, blev bestandige, de sank allesammen efterhånden ned i bøndergårdenes rækker, i nogle tilfælde efter udstykninger. Ramløse og Annisse holdt sig vel som storgårde i henholdsvis roskilde-bispens og kronens besiddelse, men de skulle senere møde deres skæbne.

Når det gik sådan, kan grunden være den, at kronen, roskilde-bispen samt Esrom og Æbelholt på et tidligt stadium havde sikret sig så meget af herredets jord, at der var knap plads til udvikling af større godser, og da kronen havde erhvervet Annisse og andet gods i herredets sydvestre hjørne, var mulighederne endnu mindre. Den store godssamler Paul Laxmands fremstød blev vel ikke uden resultater, men hans voldsomme død satte bom for en videre udvikling af en god start.

SELVEJERBØNDER

Under alt dette hører vi så godt som intet om selvejerbønder i Holbo. De tidligere omtalte Grimulf Ulfson, Jacob af Blistrup og Torsten af Sletelte kan have været selvejerbønder, men sandsynligvis var de i hvert fald på den ene eller anden måde hævet over de sædvanlige bønder. Mere sandsynligt er det, at Ludgerus Hagensen, som i 1249 skænker sin gård i Nellerød til Æbelholt,⁷⁰⁾ var selvejerbonde, og det samme gjaldt muligvis for Svend Gødesen, som 1248 gav en gård i Trustrup med alle dens tilliggender til Æbelholt.⁷¹⁾

Imidlertid, selvom selvejerbønderne kun omtales i ny og næ, eksisterede de ikke desto mindre. Nogle af dem nævnes i ekstraskattemandtaller fra Christian II' tid (se s. 97 f), og i 1555 giver et ekstraskattemandtal en fortegnelse over herredets jordegne bøn-

der.⁷²⁾ Registret er dog ikke fuldstændigt, idet størstedelen af Søborg sogn mangler, og det er muligt, at der også har været selvejerbønder i de byer, der ikke bliver nævnt. Registret nævner ialt 61 selvejerbønder, eller ca. 14 pct. af herredets samtlige bønder.

Disse er højst ulige fordelt mellem sognene; Esbønderup, Annisse og Nødebo havde overhovedet ingen, heller ikke i de byer af Søborg sogn, der er med i registret, nævnes nogen. Ramløse sogn havde 1, Tibirke sogn 2, Mårum sogn 7, Valby sogn 7, Vejby sogn 9, Blistrup sogn 10, Helsinge sogn 12 og Græsted sogn 15. Sognene østligt og vestligt i herredet er således næsten helt blottet for dem, mens de har holdt til i de midterste sogne. Betragter vi de tre bebyggelsesområder, ses, at de står svagest i skovsognene, men stærkt i de to torpprægede sogne Græsted og Blistrup, og i de gamle byers område står de meget svagt i de tre vestligste sogne. Bebyggelsens alder synes altså ikke at have været afgørende for selvejendommens bevarelse.

Blandt de landsbyer, der efter navnene at dømme er de ældste, findes der selvejere i Nejlunge, Lavø, Tisvilde, Vejby, Mønge, Ørby og Alume, men de mangler i Annisse, Ramløse, Holløse, Helsinge, Tibirke, Huseby og Valby. Stærkest repræsenterede er de i Alume og Ørby med 4 i hver by.

I torperne og byer med naturnavne er der i en række tilfælde 1 selvejer i hver by. Enkelte af disse byer består dog af lutter selvejergårde, nemlig Bakkebjerg med 5 og Hågendrup med 5; i nogle af de øvrige udgør de et flertal af byens gårde; i Ammendrup 6 af 10, Kæderup 2 af 3, Nellerød 3 af 5, Trustrup 3 af 4 + 1 gårdsæde, Hemmingstrup 2 af 3. I det foregående er der gjort rede for, hvorledes gårde i Nellerød og Trustrup kom under Æbelholt. De to byer synes således før henholdsvis 1249 og 1248 at have bestået af lutter selvejergårde.

Selvejernes stærke stilling i disse torper kunne tyde på, at de var anlagt af frie mænd og stort set har været beboet af selvejere i middelalderen, mens dog en og anden gård ved gaver eller på anden måde er gledet ud af deres rækker. Da skattemandtallet ikke er fuldstændigt, kan der ikke anføres nøjagtige tal, men det ser dog afgjort ud til, at selvejerne står svagest i de gamle byer, hvor

kun henved 8 pct. af bønderne er selvejere, mens disse i de øvrige byer udgør ca. 19 pct. Mange forhold kan spille ind her, men det kunne synes, som om selvejerbønderne har klaret sig bedst i den yngre bebyggelse. Visse ting kunne tyde på, at selvejerne ikke kunne klare sig, hvor der ud over bønderne kun var én grundejer i byen. I Annisse, Ramløse, Holløse, Mårum, Esbønderup og måske Valby er de helt forsvundet, hvis de da nogensinde har eksisteret. Det må dog bemærkes, at Alume, som tidligt kom i kronens besiddelse, har 4 selvejere. Resultatet kunne dog blive det samme, hvor der var flere ejere, hvad Helsing viser, men i Ørby, Vejby, Nejlunge og Lavø, der var delt mellem flere ejere, beholder enkelte bønder selvejendommen.

Som ovenfor nævnt er det i visse tilfælde sandsynligt, at vi står overfor selvejergårdes overgang til klostereje. Overgang fra fæste til selveje lader sig vanskeligere konstatere, men det synes dog at være sket i ét tilfælde. Som nævnt mageskiftede Peder Lykke Bille i 1398 tre gårde i Dønnevælde til Esrom kloster; 1555 er der stadig 3 gårde i Dønnevælde, men den ene af dem er en selvejergård. Ligeledes er det et spørgsmål, om de 4 selvejere i Alume også var selvejere i 1241.

Kan forholdene i Holbo herred nu bidrage til at kaste lys over de tidligere nævnte problemer i middelalderens ejendoms historie? De synes at fortælle et og andet. Om forholdene i det store rydningsområde ved Gribskov og Ørwith beretter de, at der o. 1150 fandtes talrige torper, hvoraf en del senere er forsvundet. En del af disse torper tilhørte eller havde tilhørt kongelevet, men man træffer også andre ejere; bisperne Eskil, Herman, Absalon og Asser, og stormænd som Niels Greve; Bjørn af Langholm og andre hørte måske også med i stormændenes rækker; enkelte bønder forekommer også blandt ejerne, omend udenfor herredets grænser i Vexebo.

Da kronen ikke nærrede betæneligheder ved at afhænde jordegods heroppe, er det ikke ganske udelukket, at den oprindeligt har ejet alle eller i hvert fald de fleste nyrydninger, men i så fald er forholdene snart undergået forandringer. Kronen har rask væk skilt sig af med godset til klostre, til bisper, rimeligvis også til

stormænd og muligvis endog til bønderne. Ejendomsfordelingen blev derfor tidligt uensartet i disse områder, selvom meget af godset ret hurtigt påny samledes under Esrom.

At kronen ejede store skove og almindinger og dermed ejendomsret over rydninger i disse områder, behøver jo langtfra at være ensbetydende med, at torperne i almindelighed tilhørte kronen. Selvejerbøndernes dominansen i en række torper kunne tyde på, at disse oprindeligt var ryddet af bønder, som allerede fra rydningstiden har ejet jorden, og at denne fremover har været i bonde-eje, men afgørende beviser for denne antagelse mangler dog. Hvor der i torperne findes selvejere sammen med fæstebønder, tegner de oprindelige ejendomsforhold sig ret uvisse, men da overgang fra selveje til fæste sandsynligvis har været sædvanligere end bevægelse i den modsatte retning, kan man rimeligvis slutte, at selvejdommen her har været den oprindelige.

Hvor selvejerbønder ganske mangler i torperne, er der i hvert fald mulighed for, at de aldrig har eksisteret, men det er selvfølgelig ikke udelukket, at samtlige bønder i et torp er blevet til fæstere, selvom man ikke kan konstatere, hvornår eller hvorledes dette er sket.

I byerne, hvis navne vidner om højere alder, og som gennemgående har flere gårde og større jordtilligende, holdt selvejerbønderne sig som nævnt ikke så godt som i torperne. De største, Ramløse og Annisse, var helt uden selvejere.

For Ramløses vedkommende gjaldt dette i hvert fald fra 1290, for Annisses fra o. 1400.

Holbo herred i senmiddelalderen

Under rigsopløsningen i Christoffer d. II's tid kom Søborg slot ud for mange omskiftelser.

Slottet, byen og dens tilliggender blev pantsat til Knud Porse af Halland; 1327 giftede han sig med Ingeborg, enke efter den svenske hertug Erik, og hun blev siddende på borgen efter Knud Porses død 1330. Indtil 1336 nævnes hun i forbindelse med Søborg. I de følgende år lader slottets skæbne sig ikke følge i enkeltheder.

1341, i januar, giver Valdemar Atterdag det sammen med andre sjællandske slotte i pant til grev Henrik og grev Claus af Holsten for en overenskomst, de har indgået, men der er tilføjet den betydningsfulde passus »når vi får Søborg i vor magt«. ¹⁾ Det havde han altså ikke på daværende tidspunkt. Et halvt årstid efter havde kongen anden brug for borgen, idet han overlod den med fem herreder, Holbo, Strø, Lyng, Hjørunde og Skippinge, til Roskildebispens som erstatning for København. Valdemar lover samtidig, at han på egen bekostning vil udfri borgen fra fjendernes besættelse. Videre hedder det i brevet, at eftersom Søborg for en stor del er ødelagt af blider og måske vil blive ødelagt endnu mere, skal Valdemar erstatte de omkostninger, bispen eventuelt får på dens reparation. ²⁾

Søborg er altså blevet belejret og hårdt medtaget af datidens svære artilleri, bliderne, og nye kampe forestår om den. Ved udgravningerne af Søborg i 1850 fandt man tydelige spor af disse ødelæggelser, navnlig i sydturen omkring slotsporten, hvor flager af det oprindelige murværk var erstattet med nye sten. ³⁾

Først 1344 lykkedes det Valdemar at få Søborg i sin besiddelse.

Søborg slots ruiner.

Han sluttede forlig med grev Johan af Holsten, som også havde krav på den, men som blev stillet tilfreds med en pengesum. Roskildebispens fik derimod hverken Søborg eller København.⁴⁾

Herredets historie i senmiddelalderen er afgjort ikke præget af de store begivenheder. Mangt og meget er der sagtens sket inden for herredets grænser, men det har ikke været af en sådan betydning, at det er blevet overleveret. Hvad vi kender er ejendoms-overdragelser, ejendomssager o. l., som der er gjort rede for i det foregående; på Esrom synes livet at være gået sin stille gang.

Søborg havde åbenbart tabt meget af sin betydning, den var stillet i skygge af Gurre, Dronningborg og Krogen.

I dronning Margrethes tid så det ud til, at herredet skulle have fået et nyt kloster. En skånsk adelsdame, Ida Pedersdatter Falk, havde oprettet et nonnekloster i Gladsaxe i Skåne; dronning Margrethe opnåede paven's tilladelse til at flytte det til Sjælland, og hun tænkte på at bygge det nye kloster ved Annisse, som hun nylig havde erhvervet, men planen blev ikke udført, og klostret blev i stedet for bygget på Gaunø.⁵⁾

Med Oxerne kom en temperamentsfuld slægt til herredet. Først da Oluf Oxe havde fået Asserbo, gav temperamentet sig dog voldsommere udslag i selve herredet. Som nævnt solgte han straks Asserbo til Poul Laxmand med dens rørlige og urørlige bohave. Kort efter opstod voldsom strid om handelens betingelser. Oluf Oxe påstod, at Poul Laxmand havde fået gården fra ham på uretfærdig måde. Da Poul Laxmand i foråret 1492 rejste til Gotland, benyttede Oluf Oxe lejligheden til at angribe Asserbo; med væbnede folk trængte han ind på gården, bortførte en del af det omtvistede løsøre og ødelagde resten. I forbindelse hermed forekom Poul Laxmands tidligere omtalte brud på tingfreden.

Poul Laxmand anlagde straks sag mod Oluf Oxe, og i september 1492 dømte kongens retterting, at Oluf Oxe skulle overlade Asserbo kvit og frit til Poul Laxmand og give erstatning for det forøvede hærværk. Dog skulle han have ret til at forfølge sine påståede fordringer mod Poul Laxmand. Året efter kom det til et forlig mellem dem, hvorved Oluf Oxe opgav alle videre krav mod at Poul Laxmand gav ham tre øksne, 3 mark lybsk og 106 skilling.⁶⁾

Poul Laxmands drab på Højbro i København 1502 har sandsynligvis vakt stor opsigt i herredet og førte til de langvarige stridigheder mellem Laxmands arvinger og kronen om Asserbo, men vi hører ikke nærmere om de reaktioner, det eventuelt kan have udløst heroppe.

De formuende bønder

Mens Esrom klostres jordebog fortæller lidt om bøndernes vilkår som fæstere, giver et par ekstraskattelister fra Chr. II's tid os nogen besked om bøndernes formuesforhold.

De pågældende ekstraskatter skulle kun betales af de formuende bønder. I den yngste liste hedder det: Herefter findes Holbo herreds mænd, som er formuelige på sølv, penge, øxen og køer, hver ved sit navn og formue, og hvad by, som de bo udi, og hvis tjener, de er, og i hvad sogn særdeles. Vurderingen gjaldt således ikke bøndernes samlede ejendom, men kun det, der lå udover det mest fornødne.

Den ældste skatliste omfatter ca. 70 bønder, ved den yngste er man gået hårdere frem; nu regnes ikke mindre end 176 bønder som formuende, og grænsen er sænket, så mens der i den første liste kun er medtaget 2 bønder på 50 mark, er enkelte bønder med en formue vurderet til kun 40 mark taget med i den sidste og mange med 50 mark. Og bønderne, der var med på den første liste, er næsten uden undtagelse vurderet højere på den anden. Den samlede vurderingssum er på den første liste ca. 10.000 mark, på den anden ca. 20.000. Hvor meget disse beløb ville svare til i vore dages penge, er det meget vanskeligt at sige noget om. Der kan dog anføres, at prisen for en okse (stud) i årene 1510-20 svingede mellem $4\frac{1}{4}$ -6 mark.¹⁾ En bonde, der blev sat i skat af f. eks. 100 mark, skulle således udover løsøre, redskaber, heste, svin, afgrøder o. l. eje en formue, der svarede til ca. 20 studes værdi.

Mellem sognene indbyrdes er der store forskelle. Ved den første vurdering havde Vejby sogn, der dog også var det største, flest formuende bønder, nemlig 16, mens det næststørste, Græsted, hav-

de 14. Blistrup havde 11, men disse 11 havde større formuer end Vejby og Græsteds mænd, nemlig 2150 mark mod Vejby 2000 og Græsteds 1900. Helsinges sogn havde 9 mænd på listen, men ingen af de øvrige sogne over 5, lavest lå Søborg med 0 og Tibirke med 1.

Ved 2. vurdering er antallet i sognene sat betydeligt i vejret. Vejby og Græsted har nu hver 28, Blistrup og Helsinges 21, i bunden ligger Nødebo med 5 og Søborg og Annisse med 7 hver. Den største samlede formue har Vejby med 3550 mark, derefter har Blistrup 3300 mark og Græsted 3200, Søborg har 460 mark, Annisse 600.

Går vi til de enkelte landsbyer, er forskellen endnu mere udpræget. Visse landsbyer er dominerede af formuende bønder, i andre forekommer sådanne kun undtagelsesvis. Ved første vurdering havde adskillige af de større landsbyer, som Tibirke og Lavø, overhovedet ingen repræsentanter på listen, andre, Tisvilde, Ramløse, Nejlinge og Annisse, kun en enkelt.

Bedst blandt samtlige små og større landsbyer var Smidstrup i Blistrup sogn, hvor samtlige 6 gårde var på listen, tilmed havde ingen af dem mindre end 200 mark, Vejby havde 5, Helsinges og Holløse byer havde 4 repræsentanter, Holt og Alume i Græsted sogn hver 3.

Ved anden vurdering havde samtlige byer fået mindst 1 repræsentant. En by som Mårum - rimeligvis med en 6-7 gårde - havde dog kun en enkelt, der tilmed repræsenterede den mindste vurderingssum, 50 mark.

Flest formuende bønder havde nu Holløse med 8, derefter kommer Valby med 7, Alume med 7, Vejby med 6, Nejlinge med 6, Smidstrup havde som første gang 6 repræsentanter, altså atter samtlige gårde.

Årsagen til disse tilsyneladende betydelige forskelle lader sig vanskeligt forklare. Det synes ikke at afhænge af, hvem bønderne er fæstere under. Dette er langt fra angivet i alle tilfælde, men der findes velhavende bønder såvel mellem kronens, som mellem klostrenes og bispens bønder; selvejerne er også repræsenterede, men såvidt det kan ses, ligger de i hvert fald ikke i toppen.

Til Smidstrup-bøndernes overraskende velstand kan der ingen

grunde gives, da byen overhovedet ikke har været nævnt tidligere; man ved heller ikke, hvem der ejede dem på denne tid; siden (i 1555) lå de under kronen. Holløse, der også er fremtrædende, ligger sandsynligvis på denne tid under Asserbo, hvilket igen vil sige under kronen, da Asserbo på dette tidspunkt var konfiskeret. Vejby lå under Esrom, Valby under kronen og Ramløse under Roskildebispen.

Visse sammenligninger kan drages med Esrom klostres jordebog. Det er dog kun ganske enkelte bønder, der nævnes både i jordebogen og i skattelisten; tre af disse er fra Esbønderup: Jep Hefnsen, Jens Markvordsen og Henrik Degn. De sad i 1497 på gårde, der efter afgifterne at dømme var ret store, men ingen af dem havde brydegården, som svarede den største landgilde.

Rimeligvis er jordebogens Velates i Ludshøj også identisk med skattelstens Vellattes i Ludshøj. Han svarer efter jordebogen samme afgift som de andre bønder i byen, men står i anden vurdering til 300 mark, mens ingen af de andre bønder er kommet på listen. At samme gårdstørrelse og samme afgifter ikke behøvede at give samme kår, viser Huseby. Efter jordebogen havde byen 7 gårde af samme størrelse og med samme landgilde, 2 af dem er vurderet til 100 mark hver, 2 andre til 50 hver, mens de tre øvrige ikke har fundet plads blandt de formuende. I Skærød, der ligesom Huseby var egaliseret, hørte kun 2 bønder mellem de formuende.

Mens den laveste formueansættelse er 40 mark, er de højst anførte på 400 mark, kun tre af herredets bønder når dog op på denne sum; de tre rige bønder er Envold i Holløse, Niels Villumsen i Tisvilde og Mogens Herlufsen i Øverup; i den første skattemliste står de alle tre vurderet til 300 mark.

Kun i et enkelt tilfælde i herredet er nævnt noget af det, der blev vurderet. Det er for Jens Møller i Sode mølle. Om ham hedder det, at han har 5 sølvbælter, et af dem havde en værdi af 120 mark, de andre var hver 30 mark værd »og siden har han skeer, binniker (hovedbånd) og andet små sølv og øxen og køer, som en anden rig bonde, og er dette abbedens møller i Esrom«. Desværre er den samlede værdi af hans formue ikke anført, men da sølv-

bælterne alene var vurderet til 240 mark, må den have oversteget herredets rigeste bønders.

Andre møllere, der nævnes, er Jørgen Møller i Hollere (Hulerød) mølle med 200 mark, Jep Møller i Rogte (Råge) mølle med 100 og Per Smed i Pibe mølle med 100 mark.

Skattelisterne fortæller, at der fandtes væsentlige forskelle i bøndernes skatteevne. Antagelig har der på denne tid været ca. 450 bønder i herredet. Knap $\frac{1}{7}$ af disse, henved 15 pct., blev ved den første lempelige vurdering anset som formuende, ved den anden, langt hårdere, rammes o. 40 pct. af ekstraskatten. Dermed har man sandsynligvis også fundet frem til alle dem, der formåede at yde noget ekstra, og man kan rimeligvis slutte, at de resterende, over halvdelen af bønderne, ikke har haft stort udover dagen og vejen.

II

Fra reformation til enevælde

Søborgs fald og Esroms nedgang

De store begivenheder i Danmarks historie fra Christian II's tronbestigelse 1513 til Grevefejdens afslutning 1536 foregik for størstedelen fjernt fra Holbo herred. Beboerne fik dem alligevel at mærke på mange måder. Vi har hørt om ekstraskatterne, og der har rimeligvis også været tale om store udskrivninger til hær og flåde, men udover enkelte oplysninger for Esroms vedkommende hører vi ikke meget desangående, - 1532 får Esrom ordre til at sende 2 gode skytter til København, og samme år får klostret meddelelse om, at det skal have 6 ryttere i borgeleje (til underhold).¹⁾

Søborg slot havde i Christian II's tid adelsmanden Henrik Ågesen Sparre som lensmand. Denne betalte i 1517 og 1518 udbudspenge (penge til krigsudrustning) af slottet, mens borgmester og rådmænd måtte betale dem af Søborg købstad. 1520 lånte Henrik Sparre Christian II 900 mark, han fik senere Søborg i pant for gælden. Efter Christian II's flugt hyldede han Frederik I som konge i lejren ved København. 1527 overdrog han sin søn Knud Henriksen Sparre Søborg. Denne sad på Søborg, da Grevefejden kom. Hvorvidt der er kæmpet om Søborg efter grev Christoffers landstigning på Sjælland vides ikke; i hvert fald kom Knud Henriksen i grevens vold og blev i 1535 sendt som fange til Mecklenborg.²⁾

Han synes ikke nogensinde at være vendt tilbage til Søborg;

der forlyder overhovedet ikke noget om, at Søborg har været brugt til beboelse endsige som fæstning efter Grevefejden. På den ene eller anden måde har den før så stærke borg fået dødsstødet på denne tid. Den forladte borg forvandlede snart til en ruin, og som det ofte gik med ruiner, begyndte man at bryde ned af den for at anvende materialerne andetsteds. 1577 får lensmanden på Kronborg Johan Taube således lov til at hente så mange mursten, som han skal bruge til skorstenschuse i Helsingør, fra Søborg og Gurre.³⁾ i et digt fra 1574 skriver Erasmus Lætus om Søborg og Asserbo som hørende til fortidens herligheder.⁴⁾

Borgen trak Søborg købstad med sig i sit fald. Den nævnes i en årrække efter Grevefejden blandt Sjællands købstæder; endnu i 1555 omtales dens indbyggere som borgere,⁵⁾ og 1559 hedder det i en liste over landsknægte, der skal lægges i borgeleje i Sjællands købstæder, at Søborg skal have 6 knægte;⁶⁾ men derefter synes byen ikke at være nævnt som købstad. I et kongebrev til de sjællandske købstæder af 28. april 1562 er den ikke nævnt mellem dem.⁷⁾ Dette var dog ikke ensbetydende med, at byen blev øde; dens beboere fortsatte deres tilværelse i den. Der skete vel blot det, at landbruget, som formodentlig i forvejen var deres hovederhverv, nu blev ganske dominerende, så borgerne blev til bønder, og at institutioner som borgmester, råd og byting forsvandt.

Selvom borgerne blev til bønder, mistede Søborg dog ikke lige straks ethvert købstadspræg. Sognepræsten Henrik Wederkinch beretter 1743 i et brev til biskop Erik Pontoppidan, at flere ting vidner om, at Søborg tidligere havde været købstad. Bl. a. fortæller han, at overalt, hvor der graves i byen, støder man enten på stenbro eller på mursten, som viser, at der har stået andre bygninger end lerhuse. Desuden fandtes der endnu fire-fem gader, der overalt var brolagte, en af dem kaldtes Kongensgade, en anden Ladegårdsgade, de øvrige kendte man ikke navnene på.⁸⁾

At der blev hæget om traditionerne om byens fordums storhed, viser en indskrift i Søborg kirke, som fortæller, at på Aleksander den Stores tid byggede kong Vermund Søborg, og som slutter med ønsket om, at »Søborg by kan vokse fort, nu slottet duer ikke stort«.⁹⁾

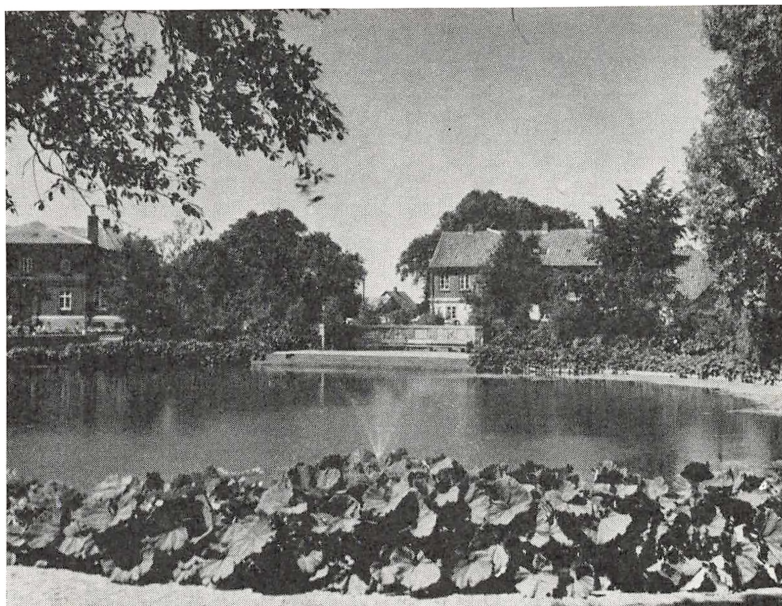
Årsagen til Søborgs nedgang var rimeligvis, at slottet havde mistet sin militære betydning, og at det i Krogen, senere Kronborg, havde fået en overlegen konkurrent, der også kunne overtage dets administrative opgaver: den civile bestyrelse af Holbo og Strø herreder.

For Esroms vedkommende er der ingen tvivl om årsagen til dets nedgang; det blev slået ud af Reformationen. Mens kronen umiddelbart efter reformationens indførelse 1536 inddrog bispegodset, gik den meget tåløst frem mod herreklostrene. Indtil videre fik de lov til at fortsætte deres sædvanlige tilværelse. 1538 udstedes et brev om, at en række klostre, deriblandt Esrom, skulle bestå indtil videre, idet de daværende abbeder måtte beholde dem for deres livstid; dog blev Esrom underlagt abbeden i Sorø.¹⁰⁾

Esroms abbed hed Peder Ingwersen. Han og et formodentlig stadig svindende antal munke fortsatte deres tilværelse, vel nogenlunde som hidtil. Nu og da måtte de dog afhænde dele af klostergodset, således Borsholm med hovedgård, 8 landbogårde og 2 gårdsædegårde til helsingørborgeren Sander Leyel. Endnu i sidste halvdel af 1550'erne opfyldte klostret de hverv, der blev pålagt det, men efter Christian III's død slog dets time. Der var nu kun abbed Peder og 11 munke tilbage. Sorø kloster fik befaling til at tage sig af den gamle abbed og give ham bolig og underhold med mad, øl, ild og lys i hans livstid. 1561 hedder det, at han er død. Munkene blev fordelt mellem Antvorskov, Sorø, Ringsted og Herresvad klostre.¹¹⁾

Klostergodset inddroges derefter under kronen; godset i Holbo herred blev lagt under Krogen. Der synes at være foregået en vis oprydning efter munkenes forflyttelse, altertavlen fra højalteret i klosterkirken blev således givet til St. Olai i Helsingør. Kort efter synes en del af klostrets bygninger, deriblandt klosterkirken, at være nedrevet. Til gengæld blev der 1562 givet ordre til at bygge nye øxenstalde ved Esrom. Klostret skulle nu være en stor ladegård og øxenstaldning skulle være en af dens hovedopgaver.¹²⁾

Hvorledes reformationen iøvrigt blev modtaget i Holbo herred, foreligger der så godt som intet om. I et par enkelte tilfælde, fra

Helsingør med mindemuren for Christiørn Pedersen.

Ramløse og Vejby sogne, forlyder det, at de første lutheranske præster var tidligere munke.

En af de mænd, der havde spillet en vis rolle ved Reformationen, først og fremmest med sin bibeloversættelse, humanisten Christiørn Pedersen, fik på sine gamle dage tilknytning til herredet, idet han tilbragte sine sidste år fra 1543 i Helsingør præstegård hos præsten Peder Andersen, som skal have været hans slægtning.

Meget hører vi ikke om hans ophold her. Der siges, at han havde eget værelse og en karl til sin opvartning. Han førte enkelte processer. Engang fik han besøg af sin svigersøn Bastian Hulsebroch; denne kom sammen med to andre ved nattetid til Helsingør præstegård, men præstekonen stod op og gav dem mad, øl og natteleje. Om hans død fortæller bonden Niels Pedersen, at han sammen med degnens søn Niels Jensen, præstens karl Jeppe Pedersen og flere andre var i Christiørns stue, og denne havde da overgivet dem nogle breve til hans tidligere karl Christoffer Barth på nogle

penge, som bogtrykker Hans Vingaard i København skyldte ham. Efter hans død lod svigersønnen hans bøger afhente, og præsten fremlagde et krav på 100 daler for hans underhold med mad og seng gennem 10 år. Christiern Pedersen blev begravet i Helsingø.¹³⁾

Vildtbanen

Reformationen 1536 medførte store ændringer i ejendomsforholdene landet rundt, og disse ændringer ramte fuldt såvel Holbo herred som nogen anden egn.

I første omgang inddrog kronen bispegården Ramløse med dens gods i Ramløse, Ågerup og Tågerup byer, og senere kom turen til Esroms og Æbelholts store godser; de blev begge inddraget under kronen 1559.

Tilbage var så selvejerbønderne og adelsgodset. Dette sidste tilhørte hovedsagelig Asserbo, der langt om længe var givet tilbage til Poul Laxmands arvinger. Herregårde havde, som tidligere anført, haft svært ved at gøre sig gældende i Holbo herred. Ingen anden end Asserbo havde kunnet bestå middelalderen ud. 1541 fik herredet imidlertid endnu en hovedgård, idet Berete, Peder Laxmands enke, oprettede en af den fordums grangie »Stenholt« i Nødebo sogn; denne nye hovedgård bestod i en snes år.¹⁾

1559-60 kom kronens inddragelser af klosterjorden i Holbo herred, og samtidig sattes en kraftig offensiv ind mod adelsgodset.

Midlet var mageskiftet. Adelsmændene fik tillagt krongods andre steder i landet til gengæld for det, de afstod her i herredet.

I februar 1560 nåede kongen til enighed med fru Thale Ulfstand, om at hun skulle afstå Stenholt og andet gods i Nordsjælland mod Bosjø kloster i Skåne.²⁾ Samtidig kom et endnu større mageskifte i stand med Gert Ulfstand og hans hustru Gørvel Abrahamsdatter Gyldenstjerne. Mod at få Bækkeskov kloster og andet gods i Skåne afstod de Asserbo hovedgård med 2 vandmøller, Grubbe og Rorlands møller, samt en vejrmølle, der lå ved Asserbo, desuden Torup by med 12 gårde og 4 huse, Tisvilde med 13 gårde og 4 øde jorder,

hele Holløse by med 13 gårde og 1 gadehus, Tibirke by med 12 gårde og 1 gadehus, 2 gårde i Tågerup by, Saltboleje (Tisvildeleje) med 12 boder (fiskerhuse), 7 gårde i Nejlinge, 2 gårde i Roland og i Lyngre herred hele Grønholt kirkeby.³⁾

På samme tid foretog kronen endnu et stort mageskifte, der skulle få betydning for hele Nordsjællands udvikling, idet den nemlig gav Skovkloster ved Næstved (det senere Herlufsholm) til Herluf Trolle mod at få Hillerødsholm. Dermed var grunden lagt for Frederiksborg slot og Hillerød by.⁴⁾

Hensigten bag disse mageskifter træder klart frem. Den unge konge Frederik II ville have oprettet store vildtbaner, hvor han alene havde jagtretten, hvor vildtet kunne fredes og jages efter hans behag, og hvor al anden jagt såvel af adelige som af bønder ganske var udelukket.

I februar 1560 lader kongen skrive til Ejler Hardenberg, at han vil have oprettet en vildtbane på Halsnæs og deromkring.⁵⁾ Dette »deromkring« skulle snart vise sig at være hele Nordsjælland. Kort efter, i maj, sendes breve til en lang række adelsmænd og kvinder, om at kongen vil mageskifte sig til alt gods, som adelen og andre har i Try og Holbo herreder, hvorfor de skal lade udarbejde registre over det gods, de har i disse herreder, og sende dem til Herluf Trolle; kongen vil så senere forhandle med dem om vederlag for det.⁶⁾

Ramløsegård var givet til Hans Lauritzen for dennes livstid. Denne fik i juni 1560 brev om, at da gården lå i kongens fredejagt, ville kongen have den tilbage mod at give ham tilsvarende gods andetsteds. Samtidig får Hans Lauritzen besked om at indgive registre over det gods, han eventuelt måtte have i Try og Holbo herreder, og hvilket krongods han måtte begære til vederlag for det.⁷⁾

Tilsyneladende fandt adelen sig skikkelig i at afgive godset i Nordsjælland. Der forlyder i hvert fald ikke noget om alvorligere modstand imod det. Højst kan de have givet sig lidt god tid til at efterkomme kongens ønske. To af de adelsmænd, der fik brev om det ønskede mageskifte i maj 1560, Erik Bølle og Niels Andersen, har åbenbart ikke forhastet sig, idet opfordringen til dem gentages den 28. juni, og i brevet til Niels Andersen hedder det: »Han

skal, dag og nat uspart, begive sig til kongen, der siden vil forhandle videre med ham derom«. ⁸⁾

Endnu ved årets slutning var sagen dog ikke bragt ganske i orden. Nytårsdag 1561 skriver kongen til Herluf Trolle og Joakim Bech, at der endnu findes noget adelsgods i Københavns og Krogens len, hvorfor dettes ejere, adelige såvelsom gejstlige og verdslige, med det første skal møde på Københavns slot og forhandle om dets afståelse. ⁹⁾

Året efter synes operationen at være tilendebragt; kongen kan nu meddele, at han har ansat en (skovrider) til at have opsyn med skovene i Try og Holbo herreder. ¹⁰⁾

Da det gik så let med at få adelen ud af Nordøstsjælland, har det rimeligvis heller ikke kostet større anstrengelser at komme til rette med selvejerbønderne. Vi hører ikke noget om, hvilken metode kronen brugte til at afkøbe dem selvejendomsretten, men andetsteds fra kendes den sædvanlige fremgangsmåde: den siddende ejer fik gerne tilstået en række fordele, f. eks. skattefrihed for sin livstid, mod at han lod kronen overtage gården efter sin død.

For Holbo herred, som for Nordøstsjælland iøvrigt, fik det langtrækkende følger, at det blev kronen, der kom i besiddelse af jorden. I almindelighed er det blevet betragtet som en stor fordel. Som vi skal se, var det dog ingen idel dans på roser at være kronbonde i Holbo herred, de fik afgjort deres problemer at kæmpe med i de kommende tider. Adskillige af disse skyldes dog forhold, som kronen ikke var herre over. Hovedspørgsmålet må være, hvorledes bøndernes vilkår var i forhold til deres sjællandske standsfællers, der var eller kom under herregårdene.

Et tydeligt svar kan ikke gives på spørgsmålet. Visse ting kunne tyde på, at bøndernes vilkår før 1660 var fuldt så hårde under kronen som under herremændene, men i det 18. århundrede, da herremændenes magt over bønderne stadig voksede indtil stavnsbåndsløsningen, havde kronbønderne det utvivlsomt bedre i mange henseender.

Da der imidlertid var store forskelle på bøndernes kår på de forskellige adelsgodser, var det utvivlsomt således, at bønderne på de bedste godser under dygtige og humane herremænd havde det

bedre end kronbønderne, men til gengæld risikerede at blive langt mere undertrykt under brutale herremænd. Den stærke undertrykkelse og de store personlige ydmygelser, som herremændenes bønder risikerede at komme ud for, ramte næppe kronbønderne i en tilsvarende grad. Helt slap de dog ikke fri for straffe. Det er endog her, vi første gang hører om brugen af strafferedskabet Den spanske kappe. 1605 skriver Christian IV til lensmanden Joachim Bülow, at da bønderne i Frederiksborg og Kronborg len er modvillige til at møde til ægt og arbejde, skal han, når det atter sker, lade dem straffe med spansk tønde og med tårnet, medmindre deres forseelse er så stor, at den må straffes endnu hårdere.¹¹⁾

Kongen udnyttede sin vildtbane i Holbo herred flittigt. Han rejste rundt fra by til by og jagede så i omegnen af sit opholdssted. Som et enkelt eksempel kan nævnes, at Frederik II den 7. august 1580 startede en jagtekspedition fra Frederiksborg. Han førte sin hofstab og sit kancelli med sig, og et kongebrev den 7. august er dateret »på jagten i Sigerslev«. Den 9. august er kongen nået til Brederød. Den 11. august dateres brevene »på jagten i Tisvilde«, 14.-15. august »på jagten i Valby«, 16.-18. august »på jagten i Nejlinge«, 20.-22. august »på jagten i Søborg«, 25. august »på jagten i Harridshøj«. ¹²⁾ Den 27. august er han tilbage på Frederiksborg.

Fiskeriet, Gilleleje

Mens livet inde i herredet, trods ejendomsforholdenes omveksling og andre ændringer, så nogenlunde gik i sin gamle skure, skete der store ting ude ved kysten. Her opstod nye bebyggelser med ny befolkning og en ny næringsvej. Det er fiskerbefolkningen, der er kommet til herredet.

Rimeligvis er der fisket fra Holbo herred gennem oldtiden og middelalderen. Man vil huske, at det skib, der i sin tid skulle hjælpe ærkebisp Jens Grand fra Søborg, ugenert kunne krydse ud for kysten gennem længere tid, da strandboerne naturligt tog det for en fiskeskude. I Roskildebispens jordebog nævnes fisketiende af Mårum, Søborg, Ramløse, Græsted og Valby sogne. Men denne tiende synes at være ydet af bønderne, der drev fiskeri ved siden af deres landbrug; om en egentlig fiskerbefolkning synes der ikke at havet været tale i middelalderen.¹⁾

Først i løbet af 1600-årene dukker fiskerlejerne langs Kattegatskysten frem. Gilleleje var åbenbart det største blandt dem og muligvis også det ældste.

Et kongebrev fra 1536 fortæller, at der den 5. april 1536 var møde i Helsingør mellem nogle rigsråder, borgmestre og råd fra Helsingør og Søborg samt bønder og menige almue, »der bo og bygge på Gilleleje og i Villingebæk.«

Købstadmændene tiltalte bønderne, for at de skulle have drevet handel og købmandsskab, samt fiskeri, som var bemeldte købstæders friheder og privilegier til skade. Bønderne svarede alle som én på anklagen, at de søgte deres bjæring og næring, som de bedst kunne, selvom de ikke havde frihed til det.

Sagen blev afgjort således, at fiskelejerne Gilleleje og Villinge-

bæk skulle blive ved magt, men bønderne og almuen, som boede i disse lejer, måtte ikke drive handel med øxne, korn, smør eller andet, udover hvad de måtte købe til deres egne fornødenheder. Fangede de fisk måtte de kun sælge indenlands. Hvis de overtrådte forbudet, skulle de miste godset og bøde såvel til kongen som til købstæderne.²⁾

Brevet viser tydeligt nok, at der på dette tidspunkt fandtes fiskerlejer ved kysten, og at deres beboere allerede havde udvist så stort initiativ, at de nærliggende købstæder deri så en fare for deres egen næring.

1559 hedder det, som før nævnt, at »bønderne på Gilleleje for over 20 år siden fik deres eget kapel og egen kapellan, mens de før havde besøgt Søborg kirke«. Selvom der udtrykkeligt siges »bønderne«, er der næppe nogen tvivl om, at det er den voksende fiskerbefolkning, som har ført til oprettelsen af kapellet.³⁾

Det følgende år, 1560, nævnes Saltboleje (det nuværende Tisvildeleje) med 12 boder, senere kommer hertil Rågeleje og lejet Krogskilde.

Gennem 1560'erne nævnes Gilleleje flere gange. 1563 gives der ordre til, at den torsk, som findes ved Gilleleje, skal sendes til København, og samme år skal lejet stille 30 bådsmand til flåden - Syvårskrigen var nu begyndt, og flåden krævede store udskrivninger af mandskab. 1564 forbydes overførsel af folk fra Gilleleje til Skåne under tab af liv og gods, og 1565 skal lejet påny stille 30 bådsmand.⁴⁾

Når lejet skulle stille så meget mandskab, må befolkningen ikke have været så helt ringe. Det skulle dog vise sig, at udskrivningerne havde været for hårde, måske i forbindelse med den pest, der i årene 1564-65 hærgede Danmark. Da der i 1567 blev befalet, at Gillelejefiskerne skulle sejle sten til København til ballast for orlogsskibene, må lensmanden på Kronborg nemlig meddele, at folket i Gilleleje er uddødt, så der ikke er 20 mænd tilbage, og der findes heller ingen skibe, som kan sejle sten til København.⁵⁾

Gilleleje kom dog snart til hægterne efter krigens ødelæggelser, og der blev fisket meget herfra og fra de andre lejer. 1580 får Albret Friis ordre til at skaffe 20.000 tørre hvillinger, 20.000 tørre

flyndere, 10.000 tørre middelflyndere, 61 vorder (å 10 stkr.) kabliau, 30 vorder langer, 20 snese rokker og 4 snese pilrokker til brug for udspisningen ved Kronborg, Esrom, Frederiksborg og Hørsholm.⁶⁾

Den store tilstrømning af folk allesteds fra skabte adskillige problemer ved fiskerlejerne. Et kongebrev fra 1580 fortæller, at det går uskikkelig til i Gilleleje og i andre fiskerlejer, navnlig ved køb og salg af fiskernes huse, idet der undertiden kommer manddrabere og andre landløbere, som for deres misgerningers skyld løber fra det ene sted til det andet og enten køber huse i lejerne eller parter i huse, så der kan bo 2-3 familier i samme hus, skønt der kun svarer 1 td. fiskelandgilde af dem. Mange af dem sælger snart husene til andre af deres selskab, så man ikke kan være sikker på, hvem der skal svare landgilden. Det forbydes derfor fiskerne at sælge deres huse uden lensmandens samtykke, ligeledes forbydes det dem at bruge købmandsskab og forprang på fiskerlejerne.⁷⁾

I en bevaret jordebog fra Frederiksborg-Kronborg len for 1582 nævnes i Gilleleje 70 fiskerboliger. Blandt fiskerne i Gilleleje nævnes Laurits Skåning, Jens Jyde, Rasmus Fynbo, Peder Skagbo, Jens Vendelbo, Jep Odsing (fra Odsherred) og Niels Åbo; folk fra hele landet har således søgt til Gilleleje og slået sig ned der.⁸⁾

Når fiskerlejerne har blomstret så stærkt i denne tid, skyldes det rimeligvis, at fiskeriet ved kysten har været usædvanligt godt, mens det samtidig var i tilbagegang i det sydlige Øresund. Men fiskeriet var lunefuldt. Snart hører vi om svigtende fangster ved Kattegatetskysten. 1585 og 1586 må kronen eftergive en række fiskere i Gilleleje en del af deres fiskelandgilde, fordi fiskeriet sidste år har været meget ringe, så kronens tjenere i Gilleleje og andetsteds ved strandsiden ikke har kunnet få de fisk, de skulle have i landgilde.⁹⁾ 1596 og 1606 må der atter eftergives fiskelandgilde. 1606 hedder det, at fiskeriet på Kronborg len har slået fejl, så der skal tages penge i stedet for fisk af de bønder i Søborg, Esbønderup, Græsted, Ramløse og Vejby sogne, som er indskrevet i jordebogen for fiskelandgilde.¹⁰⁾

Fra 1610 er nedgangen utvivlsom; folk forlader fiskerlejerne,

mange huse bliver øde (ubeboede), og de tilbageblevne beboere formår ikke at svare deres landgilde.

1610 er 48 huse i Gilleleje enten øde eller har forarmede beboere. 1632 hedder det fra Gilleleje, at 53 huse står øde, 13 fiskere er så fattige, at de ikke kan svare deres landgilde. Tilsvarende går det på de andre lejer. Om Saltboleje meldes, at 5 huse i mange år har været øde, og nu er de andre det også. I Rågeleje er det gået på samme måde. Holboleje og Krogskilde er forsvundet.¹¹⁾

Præsten i Græsted meddeler 1644, at der i sognet har været et fiskerleje, Krogskilde, med 20 huse, som man endnu mindes, men de er alle aldeles øde.¹²⁾

Af det fiskeri, der tilsyneladende blomstrede så kraftigt i 1500-årene, var der således i midten af 1600-årene kun ganske lidt tilbage; kun i Gilleleje holdt en fattig fiskerbefolkning stadig stand.

På herredstinget

Reformationen, og hvad dermed fulgte, synes ikke at have afstedkommet større ændringer i tingenes funktioner, såvel Holbo herredsting som Esrom birketing fortsatte tilsyneladende deres virksomhed uændret. Derimod må Søborg byting være blevet ophævet, da Søborg ikke længere regnedes for købstad, hvad der synes at være sket før 1556. Dette år kom nemlig et brev om Try herredsting, der efter de oplysninger, det giver, tyder på, at dets myndighed har strakt sig ind over Holbo herreds grænser.

Brevet siger, at en række sogne i Try herred - med undtagelse af bønderne under Esrom kloster, der skulle søge deres birketing (på Esrom) - som i nogle år havde søgt herredsting i Helsingør, igen som før skulle søge herredsting i Slangerup. Sognene, der nævnes, er Asminderød, Grønholt, Karlebo, Tikøb, Lillerød, Søborg og Græsted.¹⁾ Det synes ikke meget sandsynligt, at Græsted og Søborg sogne skulle søge ting i Slangerup, hvad de ikke havde gjort tidligere og heller ikke gjorde senere. Men brevet viser som nævnt, at Esrom birketing stadig var i funktion, mens Søborg byting må være ophævet. Hans Lauridsen, Mårum, er i 1571 herredsfoged i Holbo herred, han fritages for landgilde, ægt og arbejde, så længe han har denne bestilling.²⁾ Allerede 1574 er han afløst af Peder Madsen i Blistrup, som får samme fritagelser, da han har klaget over, at han har et stort arbejde som herredsfoged og ofte må forsømme sit eget.³⁾ 1577 hører vi, at Hans Olsen i Højelt er herredsskriver, da der siges, at kronens bønder skal svare ham 1 skæppe korn i skriverløn, hvad nogle hidtil har vægret sig ved, skønt det ellers er sædvane i Sjælland.⁴⁾ Måske har herredsskriveren haft vanskeligheder ved at få sin løn på sædvanlig vis, idet der 1586

fastsættes, at lensmanden på Kronborg skal betale ham 10 daler i årlig løn.⁵⁾

Holbo herred lå nu under Kronborg len, lensmanden på Kronborg skulle have tilsyn med alt, hvad der foregik, og det kunne se ud til, at han undertiden har været tilstede på herredstinget; 1580 bestemmes nemlig, at Holbo herredsting, der hidtil har været holdt om mandagen, fremtidig skal holdes om fredagen, da mandagen faldt lensmanden besværligt.⁶⁾

Søren Rold i Holløse nævnes som herredsfoged 1589; 1605 hedder det, at han skal fritages for herredsfogedbestillingen, da han er gammel og skrøbelig, og i hans sted skal Søren Bryde i Tågerup være herredsfoged; denne får løfte om at beholde sin gård kvit og frit, så længe han er herredsfoged.⁷⁾

Herredsfogderne var altså bønder, rimeligvis fæstebønder, i Holbo herred, men i 1614 fraveg man dette princip, idet Eiler Henriksen i Ebbekøbsgård, der lå i Asminderød sogn og altså udenfor herredet, blev udnævnt til herredsfoged med de sædvanlige friheder.⁸⁾ Måske har herredsbønderne været utilfredse med dette brud på sædvanlig skik og brug og vist det ved at tilbageholde den skæppe korn, de ellers plejede at give herredsfogden. 1615 må de i hvert fald have strengt pålæg om at betale denne skæppe til Eiler Henriksen, så længe han er herredsfoged.⁹⁾

Eiler Henriksen synes at være blevet afløst af Niels Sørensen i Fredebogård, der nævnes som herredsfoged i Kronborg lensregnskaber 1631.¹⁰⁾ Han er imidlertid afskediget i 1637, fordi han havde forset sig med et tingsvidne om forarmede bønder i herredet, der ikke kunne svare deres landgilde; foruden stillingen kostede forseelsen ham en bøde på 60 rigsdaler, en forsvarlig bøde efter den tids forhold.¹¹⁾

1653 er Hans Pedersen, Ramløse, herredsfoged, tingskriver var på samme tid Christen Christensen.¹²⁾

Enkelte gange nævnes stokkemændene, herredsbønder, som skulle møde op på tinget og være vidner til det, der skete, og iøvrigt sørge for, at alting gik til, som det burde. Bønderne blev udskrevet til det og skulle møde, men de gjorde det ikke altid. 1638 blev Jep Pedersen, Ramløse, idømt bøde, fordi han ikke ville betjene retten

til Holbo herredsting den tid, han var skrevet til stokke. 1651-52 idømmes Søren Nielsen, Ferle, og Hans Hansen, Børstrup, bøder for samme forseelse.¹³⁾

Ved den Dronningborgske reces 1551 blev det påbudt tingskriverne at indføre domme, skødebreve og tingsvidner og andre mærkelige breve i en særlig protokol, og fra enkelte herreder og birker er tingbøgerne bevaret næsten lige så langt tilbage. På Holbo herredsting er der sandsynligvis også ført tingbøger på denne tid, men de er gået tabt alle som én. Overleveret om tingets virksomhed er kun en række tingsvidner, og desuden sagefaldslisterne i Kronborg lensregnskaber, der fortæller en del om, hvilke sager der blev behandlet på herredstinget, og hvilke domme der blev fældet. Det må dog bemærkes, at sagefaldslisterne kun omfatter de sager, hvori kronen, repræsenteret af lensmanden, var interesseret; om de civile sager, der blev ført på tinget, er ingenting bevaret.

Et tingsvidne fra 1589 fortæller en del om fremgangsmåden dels på tinget, dels ved bekendtgørelse af dets beslutninger. Det hedder heri, at den 24. oktober var mødt for herredsfogden og almuen, der søgte tinget, sognepræsten i Græsted og Maarum, Jørgen Frantsen, som i fire tingdage i rad havde lyst i fred al den fang (tilliggende), som ligger til Græsted præstegård af rette, såvel i ager, eng, skov, mark, moser, fiskevand og andet, hvad det være kan, hvad der var hver fjerde fœer (sagtens ager) i agerjorden i alle tre vange og hver fjerde raft (mål) i alle enge i Græsted, ligeledes den bakke i Vestervang, som kaldes præstebanken, efter det skovskel, der blev gjort i 1510.

Det hedder videre, at ingen efter denne dag må gøre denne præstegårds fang nogen skade, og at denne fredlysning er forkyndt her fra tinge og på alle sognestævner overalt i Holbo herred og navnlig på Græsted sognestævne. Ved forkyndelsen var sagt, at hvis nogen havde noget herimod at sige, da skulle de komme frem inden tinge og der give deres vidskab til kende. Men der var ingen kommet, ingen af herredet, ingen af Græsted sogn og navnlig ingen af Græsted by, som kunne rette nogen gensigelse eller gøre nogen modstand mod fredlysningen. Derfor fik præsten tingsvidne på, at præstegårdens tilliggende måtte være i fred evindeligt, og 12

uvildige mænd, Niels Madsen af Græsted, Willum Jensen af Vejby, Hans Pedersen og Christen Pedersen af Holløse, Niels Bærentzen af Alume, Peder Andersen af Smidstrup, Adser Nielsen af Ørby, Laurids Madsen af Lavø, Niels Andersen af Nejlinge, Ingemar Lauridsen af Skærød, Niels Andersen af Helsing og Steffen Rasmussen af Ramløse, vidnede, at de »så« (hørte) alle disse ord gå og gange inden tinge samme dag, som forskrevet står.¹⁴⁾

Heraf fremgår det tydeligt nok, at vedtagelser og beslutninger på tinget blev forkyndt rundt om i herredet på sognestævner. Om sognestævner hører vi ellers ikke meget fra Holbo herred, men det er åbenbart en gammel organisation. I E. Sj. L. II 53 tales om grandestævnet, åbenbart en forsamling af bymændene, og dette eller kirkestævnet, som det også kaldes, var stedet, hvor småsager mellem byens folk blev afgjort. Udtrykket kirkestævne tyder på, at stævnet blev holdt i forbindelse med gudstjenesten, muligvis på kirkegården.

Fra tiden efter 1630 er bevaret en lang række tingsvidner, der imidlertid er så nogenlunde ens af form og indhold. Indholdet er, at flere eller færre af herredets bønder er så fattige, at de ikke er i stand til at betale deres ekstraskatter eller deres landgilde. I et tingsvidne af december 1631 hedder det således, at Niels Sørensen af Fredebo, herredsfoged i Holbo herred, havde ladet herredets sognefogder kalde til tinget, og da fremstod Laurids Hansen af Kolsbæk, sognefoged i Blistrup sogn, med 4 af hans sognemænd og vidnede, at en række bønder der fra sognet var øde og forarmede, fordi deres korn var blevet afbrændt på markerne af heden. På samme måde fremkom Jens Jensen af Kagerup, sognefoged i Mårum sogn, Anders Caspersen af Ørby, sognefoged i Vejby sogn, Jep Villumsen i Tisvilde, sognefoged i Tibirke, Niels Lange af Nejlinge, sognefoged i Helsing, Laurids Lauridsen af Alume, sognefoged i Græsted, og Hans Ibsen i Ramløse, sognefoged i Ramløse.

Hver af dem mødte med 4 sognemænd og afgav erklæring om, hvor mange i de respektive sogne der var så fattige, at de måtte have afslag i landgilde.¹⁵⁾

Disse tingsvidner er som sagt hyppige i de følgende år, og stadig bliver flere og flere bønder erklæret for forarmede.

Vi skal senere komme nærmere ind på dette fattigdomsproblem og her blot anføre, at det var et system, der indbød til skattesnyderi, - hvad der utvivlsomt også var gode grunde til -, og som vi har set, undlod bønderne ikke at udnytte disse muligheder. Når Niels Sørensen mistede herredsfogedbestillingen for urigtige tingsvidner, skyldes det utvivlsomt, at han har ladet flere bønder end strengt nødvendigt få plads i tingsvidnerne. Med lidt behændighed og indbyrdes forståelse har det let kunnet lade sig gøre i et eller flere sogne.

Mens tingbøgerne som nævnt er forsvundet, får vi gennem Kronborg lensregnskabers sagefaldslisters vigtige oplysninger om, hvad det var for forseelser, folk dengang blev straffet for.¹⁶⁾

Tre forseelser er dominerende: slagsmål, lejermål og skovtyveri. Beretningerne om slagsmål er kortfattede og for det meste ensformige. Lars Møller, Gilleleje, slog Oluf Hansen, sammesteds, Lars Møller, Gilleleje, slog Villum foged, Peder Bertelsens dreng (karl) slog Lasse i Unnerup. Disse eksempler fra 1588-89 kan suppleres med snesevis af andre fra senere år, såfremt sagefaldsregistre er bevarede. De synes heller ikke at være taget særlig højtideligt. Bøden var i 1588 i reglen 1 mark, siden stiger den noget.

I en del tilfælde gives der dog lidt mere besked. 1592 slog Villum Væver, Gilleleje, Rasmus Fynbo med en stor slagel, men Rasmus Fynbo tog dog revanche ved at slå Villum blodvide (blødende sår) med en sten og gøre gårdgang i hans gård. - I det hele taget gik det hårdere til i fiskerlejet end i bondebyerne. Men undertiden kunne det dog også gå galt nok her. 1592 huggede Peder Christoffersen, Søborg, Niels Ibsen med en le, og i Valby slog Laurids Rasmussen Michel Andersen med en kniv. 1614-15 slog Rasmus Vilumsen, Ørby, Laurids Jydes kone med kæp. Samme år måtte Ole Knudsen, Højelt, bøde for sin kones slagsmål med Mogens Nielsen. Ikke så sjældent må en mand bøde, fordi han har trukket en anden i håret.

Lejermålsbøderne var før 1600 små, ofte er bøden kun 2-3-4 mark. En mand fra Lille Esbønderup måtte dog bøde 20 daler, fordi han havde beligget en pige, og »formedelst han ikke kunne lide dom og ret«.

Efter den kgl. forordning af 1617 12. oktober skærpedes straffen for lejermål alvorligt. Nu er bøderne på 6-8 rigsdaler, undertiden endnu større, og hvis de pågældende ikke kan betale den hele bøde, straffes de »på kroppen«, enkelte gange siges, at dette betød fængsel. Også de piger, der havde forset sig, kom undertiden i fængsel. Blev forseelsen gentaget, voksede straffen. Laurids Olsen i Pårup, der for anden gang havde begået lejermål i sit ægteskab, måtte af yderste formue bøde 45 rigsdaler.

Ulovlig skovhugst synes at være betalt efter hugstens størrelse, undertiden kunne bøderne dog blive ret alvorlige; Jens Munk, Tisvilde, måtte i 1614-15 bøde 5 sletdaler for ulovlig hugst af en eg.

Ind imellem forekom mange andre forseelser. Oluf Nilausen og Poul fra Ramløse måtte hver i 1592-93 bøde 1½ mark, fordi de gjorde ulyd på tinge.

1592-93 forsømte nogle mænd, Jakob Skomager i Hallendrup, Rasmus Muldvarp i Ormstrup (?) og Jep Jørgensen ved Ese sø, arbejdet, formentlig deres hovarbejde, i tørvemosen, hvorfor de hver måtte bøde 2 mark. Samme år måtte 24 mænd af Esbønderup sogn og 39 mænd af Søborg sogn bøde hver 1½ mark, fordi de havde kørt på kongens vej.

Datidens veje var i reglen lidet farbare. Frederik II havde derfor begyndt at anlægge veje, der skulle forbeholdes ham selv og hans folk, færdsel var forbudt for alle andre og straffedes med bøder eller endnu hårdere, f. eks. med, at de kørende fik skudt deres heste for vognen. Christian IV fortsatte med disse privatveje. De Søborg og Esbønderup bønder har åbenbart ikke taget forbudet alvorligt og har derfor med bøderne måttet belæres om, at dette var nødvendigt.

Noget nær den største forbrydelse, der kunne begås indenfor vildtbanernes områder, var krybskytteri. Den, der blev grebet på fersk gerning, var galgen vis. Alene mistanken om krybskytteri var kostbar nok. 1629-30 blev der sagt om Niels Darrel i Sletelte, at han havde skudt et dyr; det synes ikke at være blevet bevist, men manden måtte bøde 2 øksne for at være kommet i det rygte. Da man ved samme tid fandt en dyrehud hos Ole Nielsen, Hol-løse, måtte han bøde med 12 rigsdaler for det.

Blev en krybskytte opdaget under jagten, og hvis han ikke overgav sig godvilligt, måtte han skydes på stedet. 1629 blev således udstedt beskærmelsesbrev for Hans Skovrider, der havde fældet en mand fra Holbo herred, som havde skudt et dyr i vildtbanen. Det forkyndes, at Hans Skovrider skal være og blive utiltalt for denne sag i alle måder.¹⁷⁾

Nu og da forekom drab. 1586 dræbte Hans Pedersen af Alume sognefogden Niels Andersen. Drabsmanden flygtede, hvorefter hans halve boslod blev dømt til kongen. Den vurderedes til 80 daler, men hans arvinger fik i 1588 lov at overtage den for 70 daler. 1588 blev kongens fisker, Hans Naffel, dræbt ved kongens mølle; om drabsmanden forlyder ikke noget, men tre mænd fra Dragstrup, der havde været i selskab med den dræbte, måtte hver bøde 1¹/₂ mark, grunden til dette angives ikke.

1619 dræbte Villum Rasmussen, Villingebæk, en mand fra Hornbæk. Drabet blev erkendt som nødværgedrab, og Villum Rasmussen slap med en nødværgebod på 3 × 18 mark. Disse tilfaldt kongen, da der oplyses, at den dræbtes arvinger inden tinge havde frasaagt sig at være eftermålsmænd og i stedet for bedt øvrigheden om at rejse sagen på deres vegne. Endnu gjaldt den gamle sædvane, at det var de forurettede og ikke øvrigheden, der skulle rejse sag mod skadevolderne. Det samme fremgår af en sag fra 1631. En husmand dræbte en mand i Ramløse. Hans slægtninge rejste ikke tiltale straks, og da de endelig efter et halvt års forløb gjorde det, blev sagen afvist, formodentlig først på Holbo herreds ting og derefter på Sjællands landsting i Ringsted.

Kongen gav imidlertid den dræbtes broder lov til at rejse sagen påny.¹⁸⁾

Blandt straffene for drab var den, at drabsmanden blev holdt borte fra alterets sakramente. Mange år før 1633 kom Bent Rasmussen i Valby og Morten Lauridsen i Nejlinge i slagsmål. Den sidste døde, men rigtignok først 17 uger efter slagsmålet, og i mellemtiden havde han kunnet arbejde, desuden havde han fået en skade ved belejringen af Kalmar 1612, hvad dog muligvis var sket før slagsmålet. Ikke desto mindre blev Bent Rasmussen næg-

tet sakramente indtil 1633, da kongen resolverede, at han atter skulle have adgang til det.¹⁹⁾

Tyveri var, nu som før, den mest foragtede forbrydelse af alle. Vi hører enkelte gange om det. 1618-19 tilfalder en hængt mands halve boslod kongen, og 1629-30 betaler 3 mænd, Hagen af Smidstrup, Laurids Nielsen i Holt og Søren Nielsen i Alume, 10 rigsdaler for, at deres broder, som var dømt til at hænges, skulle benådes til at halshugges med sværd. Det var nemlig en hæderlig død.

St. Helene kilde

Holbo herred lå afsides på Sjælland, langt fra de store veje. Kun få fremmede kom til det. Gennem flere århundreder havde det dog ét sted, der trak folk fra hele Sjælland, ja, fra endnu fjernere egne, til sig; det var St. Helene kilde.

Kilden omtales første gang så sent som i 1617, da det på Roskilde landemode, det sædvanlige samlingssted for Sjællands præster, blev påbudt, »at ingen skulle lægge Helene nogen dyrkelse til hos den kilde, ej heller sætte noget kors med hår eller klude på«. Dette forbud blev gentaget på landemodet 1639.¹⁾

På Tisvildeegnen levede dog en kraftig tradition om, at kilden havde været søgt i den katolske tid, og man antog endda, at kilde dyrkelsen gik endnu længere tilbage, til hedendommens dage, så kilden og byen havde fået navn efter guden Tyr.

Dette er, som tidligere nævnt, højst sandsynligt. Spørgsmålet er så, hvorledes den hedenske helligdom er blevet ændret til dyrkelse af en kristen helgeninde. Om dette fortæller sagnet: en from svensk kvinde, Helene af Skovde, blev myrdet af onde mennesker. De kastede hendes lig i havet, men en stor sten hævede sig og bar hende over Kattegat til Tisvilde strand. Stenen blev liggende ved stranden, og man kunne længe se mærker af hendes legeme på den. Nogle fiskere fandt hendes lig og lagde det på en bære for at bære det op i landet, men skrænten ved stranden var så stejl, at de ikke kunne gå op ad den. Da skete et jærtegn; skrænten skiltes, så der blev en dyb kløft, og gennem denne bar fiskerne hende. Oppe i kløften satte de båren et øjeblik for at hvile sig, og hvor båren stod, sprang en kilde frem. Fiskerne ville føre båren til Tibirke kirke, men på vejen brugte en af dem uhøviske ord, og båren sank

da i jorden. Man byggede et kapel over stedet, hvor det skete, og det hed siden Helenes grav.

En anden tradition, optegnet af præsten i Græsted 1651, beretter, at nogle svenske munke henved 100 år efter St. Helenes død (o. 1164) kom til Asserbo og Tibirke »og har gjort det så, at sådan helligdom er om nattetid kommet fra Sverige ved Tisvilde, hvor der skal have udbryd en kilde ikke langt fra det sted, hvor hendes legeme siden blev begravet«.²)

Til Helenes grav, fortæller den berømte læge og oldgransker Ole Worm, var der »stor tilflugt af syge folk, og blev årlig der holdt marked og stor valfart, og til tegn findes 2 store kampestene der på pladsen, som siges at ligge på hendes grav«.³)

Ole Worm beretter også, at hele denne helgendyrkelse blev afskaffet efter Reformationen, så man i mange år intet kendte der til, »uden at nogle hemmelig søgte dertil på visse hellige dage«.

Kilden var imidlertid kommet i brug igen, og grunden var, at der til præsten hr. Jens i Helsinge (o. 1610) kom en fattig blind mand, som fortalte, at han ville til kilden for at hjælpes i sin blindhed. Han bad om 2 skilling til at ofre ved kilden. Præsten gav dem til ham og yderligere 2 skilling til at ofre for en blind hvid hest, han havde. Tiggeren drog til kilden og ofrede de 4 skilling med det resultat, at såvel han som den hvide hest fik synet igen, men præsten blev blind, fordi han havde spottet kildens magt.⁴)

Denne fortælling genvakte kildens ry, og mange tusinde mennesker søgte atter til den. Rimeligvis er besøget stimuleret af, at kong Christian IV selv besøgte kilden, ja, han lod tilmed bygge et hus ved Tisvilde til at bo i, når han var der. Dette hus stod til rådighed for fornemme folk, der kom på kildebesøg. Ole Worm har selv skildret en kilderejse, han foretog sammen med sin svigerfader Peder Motzfeld.

Den 7. juli 1647 kørte de fra København kl. 6 om morgenen, kl. 11 var de i Frederiksborg, bedede i kroen og fortsatte derfra kl. 1 ad kongens vej til Tisvilde, som de nåede ved femtiden. Tisvilde havde 10 gårde, beboet af fattige folk, som det ikke var godt at logere hos, men bondefogeden skaffede dem adgang til kongens hus, hvor en gammel kvinde, Anna, hjalp dem tilrette.

Senere gik Ole Worm og Peder Motzfeld over engvangen til stranden og fandt kløften. »Når du går nu ned, finder du på en smuk, grøn høj utallige kors, små og store, med klude, bånd, hår og andet sådant behængt; med krykker, kæppe, bårer og andet sådant, som de syge, som har bekommet bedre, har til taknemmelighedstegn der oprettet.«

Worm fandt 3 kilder i kløften, den ene hed Kongens kilde, fordi kongen plejede at lade hente vand fra den til sig selv. »Et skønt, velsmagende, klart og godt vand, har en lille afsmag, så jeg ikke kan sige, hvorved jeg skal det ligne.« Worm undersøgte omhyggeligt vandet og skrænterne, det kom fra, og nåede til det resultat, at vandet kunne være jernholdigt, hvoraf det vel også kunne have sin kraft.

Worm besøgte derefter Helene grav, hvor han bemærkede, at der var gravet jord bort af de syge, som de sagdes at tage med sig for adskillige sygdomme.

I kongens hus fandtes tre store badekar; i disse kunne man få et bad i kildevandet. Ole Worm lod en bonde hente to tønder vand fra kilden, han fik det varmet lidt op, og Peder Motzfeld badede så i det. Den første gang befandt han sig vel, men siden gav det ham ingen forbedring for hans svaghed.⁵⁾

Kildebesøgene havde åbenbart en ikke ringe betydning for egnen, og de skabte stort ry om den. Tre år efter Ole Worms besøg udgav præsten i Græsted, Erich Hansen, en bog om kilden, »Fontanalia sacra«. Bogen skulle belære folk om den rette brug og nytte af kildevandet og hindre misbrug, thi slige forekom, siger han. »Dernæst efterdi jeg ofte hos disse herlige kilder har set stor uskikkelighed og dårlighed at gå i svang hos folk, når de formedelst deres store svagheder forårsages med disse kilders vand at omgås. Idet at mange lader sig overtale af de enfoldige folk der ved stedet efter papistisk vis at bede sig vandet til af Helene, slår det bag over hovedet på sig med lejret (kruset), førend de drikker deraf, opretter kors og hænger derpå hår og klude til tegn på, at een har haft sin svaghed i hovedet, en anden i legemet, og de derpå har fornummet stor lettelse og forandring, hvilket er en gruelig vild-

J. Th. Lundbye. -- Enkeltning fra 1840. side med Helene Kilde.

farelse og et stort afguderi, til hvilket Gud den almægtige har stor vederstyggelighed.«

Erich Hansens udsagn tyder på, at der hos Tisvildeboerne har levet en kraftig tradition fra gammel tid om den kildedyrkelse, som også landemodet gentagne gange havde vendt sig imod. Ligeledes fandt Erich Hansen, at det var misbrug, når folk særlig søgte kilden på helligaftener som Mariemesse, Kyndelmisse, Mikkelmisse, Hellemesse og især St. Hans aften, som om vandet ikke havde kraft på anden tid.

Når man søgte kilden, skulle man bekende sin synd og uværdighed, men dog tro på at få hjælp, og ved kilden skulle man bede Gud om hjælp. Fik man hjælp, skulle man takke, ikke alene med ord, men med bøjede knæ, opløftede hænder og andre fagter, og man bør af taknemmelighed ofre en skærv til de fattige og siden leve et helligt liv, som er en kristen værdig.

På kildens kraft tvivlede Græstedpræsten ikke, han havde med egne øjne set mange blive helbredet ved dens vand. 1636 var en pige fra Græsted blevet bidt af en hugorm; hele hendes legeme svulmede op, men hendes forældre førte hende til kilden, hvor hun drak og vaskede sig i vandet, så hun blev helbredt. En fattig, døv enke fra Græsted var i 1641 søgt til kilden, og det hjalp, så hun siden havde kunnet høre, hvad folk talte til hende. En mand fra Sundby fik i 1645 sit mæle igen ved kilden efter at have været målløs et årstid, og året efter blev en pige i Græsted præstegård helbredt for flåd i sit ene lår efter at have vasket sig tre gange ved kilden. Særlig virkede kildevandet kraftigt mod øjensvagheder; det havde givet mange deres syn igen.⁶⁾

Tidens store topografer, Jens Lauritzen Wolff og Arent Berntzen, nævner kilden med megen ærbødighed som en af Sjællands mærkværdigheder.

Wolff taler om den vide berømte og navnkundige Helene kilde, som besøges af mange mennesker, både inden- og udenlandske. De vasker sig med kildevandet og drikker deraf, og mange befinder sig godt derved. Navnlig besøges kilden de hellige aftener og først og fremmest St. Hans aften.⁷⁾

Arent Berntzen omtaler de mange krykker, der er efterladt ved kilden af folk, som har fået deres førlighed ved dens kraft. Den besøges mest fra St. Hans dag og indtil St. Laurentius dag (d. 10. august), da vandet måske er befundet at have størst kraft i denne tid.⁸⁾

Sandflugten

Gennem henved 200 år blev Holbo herred plaget af sandflugt; den anrettede her ødelæggelser større end i noget andet sjællandsk herred. For et enkelt sogn, Tibirke, blev det ligefrem til en katastrofe; de andre kystsogne, Vejby, Blistrup, Græsted og Søborg, blev mere eller mindre medtagne af den.

Sandflugten omtales ikke førend i 1500'årenes sidste årtier, men de 4 øde jorder, som nævnes i Tisvilde 1560, er måske et resultat af den.

Hvorledes sandflugten begyndte, vides ikke. En regeringskommission, som blev nedsat i 1703 for at tage sig af sandflugtens problemer, søgte at få klarhed over dette spørgsmål, og den lokale tradition berettede da, at den for mange år siden var begyndt fra banker langs stranden; stærke vinde havde revet bankernes grønsvær af og derefter blæst dem ind over landet, man mente også, at der ved stærke nordvestvinde blæste sand op fra stranden.¹⁾

Sandflugten synes i første omgang at have taget retning mod sydøst, i hvert fald blev Asserbo hovedgård et af dens første ofre. Der forlyder ikke noget om den efter mageskiftet 1560, men 1578 anfører Erasmus Lætus den, som tidligere nævnt, blandt de forsvundne herligheder.

Dernæst ramte sandets hærgen landsbyen Torup, der rimeligvis lå lidt nordøst for Asserbo. Traditionen, optegnet af præsterne, beretter om en stor by, som bestod af 18 gårde, kaldet Torup. Denne by havde i sin tid 16, ja, 18 gårde? 1560 havde den som nævnt 12 gårde og 4 huse.

1592-93 var der endnu 6 tilbage, men 1610-11 nævnes de overhovedet ikke i lensregnskaberne; de må da alle være forsvundne,

markerne er blevet overføget af sand, og gårdene begravet under de fremvoksende sandbjerge, så grundigt, at man ikke den dag i dag ved, hvor de har ligget.³⁾

Men sandflugten ramte ikke Tibirke sogn alene. Kronborg lensregnskaber fra 1592-93 fortæller, at Tinkerupgård i Græsted er øde og afbrudt, og en præsteberetning fra 1647 tilføjer, at det skyldes flyvesandet.⁴⁾

En følge af sandflugtens ødelæggelser i Tibirke er det måske, da sognepræsten, Hans Mikkelsen, i 1577 får lov til at få afgiften af kongetienden i sognet; sidenhen siges, at den gives ham for kaldets ringheds skyld.⁵⁾

En snes år senere, i 1596, hører vi direkte om sandets ødelæggelser, idet bønderne i Tibirke klager over, at en stor del af deres mark er overføget med sand og ødelagt af det. De beder derfor om at få afslag i deres landgilde. Kongen befaler lensmanden at undersøge sagen og om fornødent opkræve 13 oldinge, som skal se på sandets ødelæggelser og sætte bønderne til en passende landgilde efter den skade, de har lidt.⁶⁾

Sandets ødelæggelser fortsatte; 1605 må Tibirkebønderne meddele, at de nu er kommet så langt til agters på grund af sandet, at de ikke kan blive ved deres gårde, medmindre de igen kan få afslag i landgilden; kongen giver dem det, for at gårdene ikke skal blive helt øde; nogle bønder får en nedsættelse på 10 skpr. korn årlig, andre får 9 og atter andre 6.⁷⁾

Nedsættelserne hjalp selvfølgelig bønderne, men de kunne ikke standse sandet, og sognets forarmelse fortsatte. 1612 måtte man erkende, at Tibirke sogn ikke længere var i stand til at føde en præst, det blev derfor nedlagt som selvstændigt sogn og lagt under Vejby; der siges udtrykkeligt, at det skyldes sandets ødelæggelser.⁸⁾

Bønderne forsøgte, så godt de formåede, at dæmme op for sandet ved at sætte høje risgærder op, men arbejdet blev dem uoverkommeligt. 1613 klager de over, at de ikke alene formår at opsætte de gærder, der er nødvendige for at stoppe sandet. De beder derfor om, at de nærmeste byer må hjælpe med at rejse gærderne. Kongen befaler lensmanden at lade de omliggende byer tage

del i at rejse sandgærderne, for at hele Tibirke mark ikke skal ødelægges.⁹⁾

Måske har gærderne hjulpet for en tid, i længden formåede de det ikke. I 1630'erne lyder klagerne atter. 1632 formår bønderne ikke at holde kirken i stand; det hedder tilmed, at den fordærves af Asserbo sand; bønderne vil derfor have, at Vejby sogn skal komme den til hjælp, og det loves.¹⁰⁾ Få år efter meddeler Laurids Olsen, Tisvilde, at han har kirkens part af korntienden af Tibirke sogn, men den bliver stadig ringere, fordi markerne år for år lider skade af flyvesand; han vil derfor have afgiften af tienden nedsat.¹¹⁾ 1641 må Tibirke bønder have yderligere afslag i deres landgilde, da deres avl stadig forringes.¹²⁾

Det følgende år beretter Vejby bønder, at det for lang tid siden er pålagt dem at vedligeholde de gærder, som sættes på Asserbo sand, for at landet ikke skal blive helt ødelagt af flyvesand, og de har til gengæld været forskånet for adskillig tyngde og arbejde. Lensmanden, Hans Uldrich Gyldenløve, får derfor ordre til at forskåne dem for arbejde og desuden lade dem udvise gærdsel til de gærder, der årlig skal sættes om Asserbo sand.¹³⁾

Men kampen mod sandet var tilsyneladende håbløs. 1647 får vi en skildring af forholdene af Ole Worm, der på sin kilderejse også besøgte Asserbo sand.

»Før vi kom til pladsen, så vi en liden skov straks derved, som for en stor del var ødelagt af sand, så en del af træerne var slet forrådnede, en del var endnu halvt skjult af sand, så den grønne top syntes alene af dem, thi derhos er de store sandbanker, som kaldes Asserbo sand, som har lagt en stor del af landet derom øde og nok (endnu) daglig gør stor skade, idet sandet overflyve den hele egn derom, og kan det ikke hjælpe, at bønderne med gærder forhindrer så meget som mulig er, hvorfor og strengelig er forbudet, at ingen må hugge en gren af samme skov, som er ligesom et propugnaculum (bolværk) for den hele mark. Thi disse sandbjerge, som noksom ses af alle dem, som drager derhen, er så stor en del, at de går over alle skovens toppe og vel en gang så stor til. Jeg så engang med stor forundring, da jeg var der, at små børn klavrede med hænder og fødder op på det højeste og stod på toppen og ledte efter kvæg.

Da jeg var ved det underste af bjerget og forsøgte at stige op, kunne jeg ikke vinde op på fjerde parten, endog jeg hjalp mig både med kæp og andet. Det ser så forfærdeligt ud og er så stejlt, at det synes ligesom det ville falde over skovene, og holdes ikke op(pe) uden synderlig Guds store beskærmelse. Jeg så, da (jeg) var hos dette, mange svaler flyve ud midt ad bjerget, som jeg ikke ved, om de havde rede deri, som mig dog ikke synes kunne ske, thi sandet var så subtilt (fint), at hvor jeg gjorde et hul med min kæp, faldt det straks til igen, thi der var intet som kunne holde for. Herom var vel vidtløftigere at diskutere.«¹⁴⁾

Mange andre kildegæster har vel som Ole Worm med undren betragtet dette naturdrama, der langsomt men sikkert forvandlede en egn til ukendelighed og frugtbare marker til øde sandbjerge.

De andre sogne langs nordkysten lærte også sandflugten at kende, selvom dens virkninger ingen steder blev så voldsomme som i Tibirke. 1652 klagede bønderne i Smidstrup, Bakkebjerg, Hesselbjerg og Unnerup over, at en del af deres marker, som før var agerjord og eng, nu alene var idel sandbanker, og mange af dem rent fordærvede af sand og stengrus. Bønderne var derved blevet forarmede, og de bad derfor om afslag i landgilden, hvad de også fik tilstået.¹⁵⁾

Bønderne og Esrom

Bønderne i Holbo herred var som nævnt for de allerflestes vedkommende blevet fæstebønder under kronen. Det betød, at de fik overdraget gårdene til brug af kronen mod betaling af visse afgifter.

Når fæstet blev indgået, skulle de svare en større eller mindre afgift i indfæstning eller stedsmaal. Sidenhen skulle de i årlig afgift yde landgilde og desuden hoveri enten på Esrom eller på Teglstrup ladegård ved Helsingør og gøre nogle rejser for kronen. Dertil skulle de nu og da betale ekstraskatter, de skulle svare tiende til præsten, til kirken, til kongen, ikke alene af det korn, de høstede, men også af deres kreaturer. Endelig havde de visse mindre offentlige ydelser, bl. a. de før nævnte, at give en skæppe korn til herredsfogden og til herredsskriveren og afgifter og offer til degnen.

Når alt dette var svaret, måtte de iøvrigt beholde udbyttet af deres gårdes drift og bruge det, som de ville.

Om deres vilkår i 1500-årenes sidste halvdel kan man ikke sige meget. De få bevarede lensregnskaber beretter kun lidt om det. Man hører ingen overvættets stærke klager over forholdene, udover de før nævnte fra Tibirke angående sandflugten. Deres vilkår har vel været nogenlunde rimelige.

Esrom var efter 1560 ladegård, først under Frederiksborg slot, derefter under Kronborg, d.v.s. lensmanden boede på Kronborg, mens Esrom blev bestyret af en foged.

I forleningsbrevet af 3. oktober 1598 for Ditlev Holck på Kronborg hedder det, at der på Esrom må holdes følgende folk: 1 ladegårdsfoged, 1 kældersvend, 1 vangevogter, der om vinteren

kan røgte foler, 1 studevogter om sommeren, som om vinteren skal røgte studene, 1 svinerøgter, 1 ungfærøgter, 1 mælkedeje (mejer-ske) samt 1 maltgører om vinteren.

Hver af disse skal månedlig have mad og drikke for 2 daler, gårdsfogden dog for 10 dlr. Det samme mandskab nævnes 1604.¹⁾

Dette mandskab kunne kun klare den daglige drift; alt arbejde ved jordens dyrkning og på anden måde måtte besørges af bønderne som hoveri. Vi ved ikke, hvor stort dette hoveri har været for de enkelte gårde, men det er sandsynligvis vokset i tidens løb, da Esroms ladegårdsmarker blev udvidet. 1613 fortælles i ekstra-skattemandtallerne, at tre gårde, Sørup, Siggerup og Hjerunerup, under Esrom kloster, var nedlagt, og jorden lagt under Esroms vange.²⁾ Lensregnskaberne giver dog oplysning om, hvor meget arbejde Holbo herreds bønder måtte udrette i hø- og kornhøsten, fordi bønderne under disse arbejder fik mad på ladegården; madden bestod af brød, sild og øl.

For året 1618 beretter lensregnskabet således, at der den 10. og 11. juli blev slået hø i nogle af Esroms marker i Rishaven, Sodemarken, Pandeshaven og Kalvehaven. I denne høslæt deltog 30 personer af Mårum sogn, 80 af Helsinge, 80 af Vejby, 70 af Græsted, 80 af Ramløse, ialt 340 personer, det var omtrent 2 fra hver gård. Når der siges personer, betyder det muligvis, at både mænd og kvinder mødte til arbejdet. Der spistes på de to dage: $1\frac{3}{4}$ tønne brød og 9 ol (720) sild og blev drukket 3 tønner øl. Den 14.-15. juli blev der slået i Rugvangen, Esehovedsvangen og i Snæversmark; til dette arbejde mødte 48 fra Blistrup, 80 fra Ramløse, 35 fra Tibirke, 36 fra Annisse, ialt 189 personer. Den 24. og 28. juli samt 4. og 7. august blev høet revet og sat i stakke; disse 4 dage krævede ialt 560 personer.

Først den 18. og 23. august mejede man kornet, men de to dage klarede også det hele. Til høstarbejdet mødte 85 fra Valby sogn, 30 fra Mårum, 86 fra Ramløse, 32 fra Annisse, 33 fra Tibirke, 76 fra Græsted, 80 fra Vejby, 64 fra Blistrup og 80 fra Helsinge. Al-lerede den 28.-29. august blev sæden bundet og kørt ind i laderne. Disse to dage mødte ialt 546 personer fra herredet. Høsten på den store ladegård varede således kun alt i alt 4 dage, men den kræ-

vede ca. 1100 personers arbejde i to dage. Der er ingen tvivl om, at der har hersket et vældigt liv og røre på hovmarkerne i de dage, da næsten det hele herred mødte op for at arbejde der.

Arbejdet blev ledet af de respektive sognefogder. Disse blev trakteret bedre end de menige hovfolk, bl. a. fik de større rationer af sild og øl, og de fik smør på brødet.

Mellem hovarbejderne mangler bønderne fra Esbønderup og Søborg sogne; disse slap dog ikke fri, men måtte forrette deres hoveri på Tejlstrup ladegård ved Helsingør. Esbønderup mødte her med 80 personer, Søborg med 90. En dag måtte 60 fiskere fra Gilleleje møde op og rive hør.³⁾

Bønderne måtte også pløje, harve, så, køre gødning ud, samt udrette andet arbejde på Esrom, men lensregnskaberne oplyser intet om dette arbejdes varighed. Hovarbejdet var utvivlsomt en del større til Esrom ladegård, end det tidligere havde været til Esrom kloster, men på den anden side synes det endnu ikke at have nået det omfang, det mange steder fik i det 18. århundrede.

Hvad fik man så ud af den store ladegårds drift? Spørgsmålet kan ikke besvares fuldtud, men et vigtigt problem kan dog belyses nogenlunde. Lensregnskaberne giver for Esroms vedkommende oplysninger såvel om udsædens størrelse som om mængden af det korn, der blev tærsket i Esroms lader.

Oplysninger findes for de fleste år fra 1610-1657. For rugens vedkommende var udsæden i årene 1610 til 1628 på omkring 80 tønder. Der var dog svingninger fra år til år, et enkelt år, 1618, kunne den komme op på 101 tønder, 1617 var den nede på 57. Efter 1628 bliver udsæden øget en del, gennemsnittet ligger nu på ca. 110 tønder; enkelte år såedes dog mindre end 100 tønder, andre op mod 150.

Af byg såedes noget mere end af rug. 1610-27 ligger udsæden på o. 105 tønder årlig, men udsvingene fra år til år var ret store. Efter 1628 øges udsæden, og gennemsnittet når op omkring 120-125, stadig dog med store udsving. For havrens vedkommende kendes udsæden ikke for så mange år. Fra 1626-33 varierede den mellem 56 og 99 tønder årligt.

En sammenligning af udsæden med det korn, der blev opmålt

efter tærskningen, giver bedrøvelige resultater, ikke alene i forhold til nutidens høstudbytte, men også til det, man høstede på kronens andre ladegårde. Det viser sig nemlig, at man i mange år málte mindre korn op, end man havde sået. I nogle år nåede man en smule derover, og kun undtagelsesvis kom man på højde med høsten på andre ladegårde. Sætter man det tærskede korn i forhold til udsæden, bliver resultatet i femårige gennemsnit for henholdsvis rug og byg:⁴⁾

	Rug	Byg
1610-14	1,4	1,5
1615-19	1,0	1,3
1620-24	1,3	1,9
1625-29	2,1	3,2
1630-34	1,4	1,4
1635-39	2,7	1,8
1640-44	?	?
1645-49	0,8	1,7
1650-54	1,5	1,3
1655-59	1,8	0,7

Resultaterne er så dårlige, at man uvilkårlig spørger, om det virkelig kan være de foldudbytter, man kunne opnå ved korn-
dyrkningen på Esrom; svaret må rimeligvis blive nej. Af havren tærskede man overhovedet ingenting, og der gives den forklaring, at den altsammen enten blev fodret op på stedet eller skåret i hak-
kelse til stodhestene eller studene.

Er det ikke gået på samme måde med rugen og byggen? Jo, mere eller mindre. For bygens vedkommende skete det i årene 1617-23, idet det som forklaring til de ringe tærskningsresultater hedder, at en del byg er fodret op i strået. De dårlige resultater både før og senere kunne tyde på, at det ikke alene er sket i disse år. Om rugen siges der intet i denne retning, og man betænkte sig vel også på at fodre brødkornet op. En enkelt ting kunne dog tyde på det. I årene 1625-28 får Esrom en række overraskende gode tærskningsresultater for byg: 1625: 4,5 gange udsæden, 1626: 3,9, 1627: 4,7, 1628, 2,2, og med rugen nåede man 1626 og på 2,0, 1627: 3,7.

Forklaringen kan være den, at man under kejserkrigen 1625-29 havde så stærk brug for gode heste, at man havde reduceret stodhestenes antal stærkt. Det mindre foderforbrug kan så have givet sig udslag i tærskningsresultaterne.

Men hvordan det end forholdt sig hermed, så gav korndyrkningen på Esrom ringe udbytte. I 1640'erne og 1650'erne gik det så vidt, at Rentekammeret blev utilfreds med det. I antegnelser til Kronborg lensregnskaber over den dårlige kornhøst klages der over det. 1652, da man havde måttet indberette om en rughøst, hvor der var tærsket lige så megen rug, som der var sået, men kun $\frac{7}{10}$ af bygudsæden, hedder det advarende: »Avles ilde, helst så meget som udsæden«. Et såre beskedent krav. Antegnelserne besvaredes med, at stutteriet ødelagde jorden.⁵⁾

Sådan var landbruget på den store kongelige ladegård Esrom. Hvordan var det hos bønderne? Spørgsmålet kan ikke besvares. Vi har ingen oplysninger om bøndernes udsæd, og vi hører intet om, hvor meget de høstede. Ringere end Esroms kan det vanskeligt have været. De skulle jo yde landgilde, tiende og andre afgifter og så endda have noget tilovers til føde- og sædekorn. Måske har kreaturholdet betydet mere end kornavlens, i de udprægede skovegne gjorde det det utvivlsomt; bønderne solgte i hvert fald en del stude til Esrom kloster; de har rimeligvis også solgt til mange andre.

Gennem sidste halvdel af 1500'årene og igen i en periode efter 1610 kunne bønderne glæde sig over stigende priser på landbrugsprodukter, først og fremmest på korn, men også på smør og stude. Selvom de i almindelighed næppe har haft så meget at sælge, betød det dog noget, at det lidet, der var, blev ordentligt betalt, og det så meget mere, som deres faste udgifter - udover lønnen til tjenestekarlene - næppe er steget synderligt.

Ind imellem hører vi om enkelte bønders kår, men det er næsten udelukkende om dem, der havde vanskeligheder ved at klare sig, fordi de på den ene eller anden måde var ramt af vanheld.

En katastrofe var det for en bonde, hvis hans gård brændte, da der ikke fandtes forsikringer af nogen art. I almindelighed fik man i sådanne tilfælde eftergivelse af, eller i det mindste afslag i land-

gilden. År 1600, St. Galli dag, den 16. oktober, brændte således to gårde i Ørby, der var fæstede af Anders Hansen og Jørgen Tygesen; sammen med gårdene brændte besætningerne, det indavlede korn og alt deres løvsøre. For at de skulle komme på fode igen, fik de eftergivet et års landgilde.⁶⁾

I 1622 synes ildebrandene at have været særlig hyppige i herredet, idet Ioel Willumsen i Dragstrup, Hans Hansen i Nakke, Laurids Lauridsen i Sibberupsgård, Oluf Lauridsen i Hallendrupsgård, Peder Lauridsen i Helsinge, Laurids Pedersen, Ejlstrup, Peder Sørensen, sammesteds, og Jep Nielsen i Villingerød hver fik afslag på et års landgilde på grund af ildsvåde.⁷⁾

1642 brændte 2 gårde i Villingerød, og bønderne blev derfor forskånet for 1 års landgilde, ægt og arbejde, og de fik desuden bygningstømmer til gårdenes genopbygning.⁸⁾

En ulykke, der ramte over en langt bredere front, var misvæksten. Da høsten i forvejen var så ringe, skulle der ikke store udsving til, før det blev helt elendigt.

1624 slog rughøsten således fejl over hele landet. Holbo herreds bønder blev også ramt, og en lang række af dem fik derfor lov til at svare byg i landgilde i stedet for rug.⁹⁾ 1625 var høsten for landet i almindelighed god, men ikke desto mindre fik Hesselbjergs bønder udstedt et tingsvidne om, at deres byg var slået fejl på grund af tørke og brynde.¹⁰⁾ 1630 gik en voldsom haglbyge henover herredet og ødelagde høsten for hønderne i Dønnevælde, Tustrup, Alume, Nellerød og Ejlstrup, så de måtte forskånes for landgilde.¹¹⁾ 1640, 1641 og 1642 rammes de nordlige sogne af misvækst, selv om der ikke i disse år er tale om generel misvækst i landet, 1641 nævnes sandflugt som årsag til misvæksten i forbindelse med utimeligt vejrlig, og alle 3 år får bønder dels i Vejby, dels i Blistrup, og 1642 desuden i Ramløse, afslag i landgilden.¹²⁾

1651-52 får vi dårlige høstår over hele landet. Disses virkninger spores også kraftigt i Holbo herred. I lensregnskaberne 1651-52 hedder det, at en række bønder for misvækst og armods skyld ikke har kunnet så deres rug, men har sået byg i stedet, hvorfor de må svare byg som landgilde i stedet for rug, og her træffer vi bønder over hele herredet. Samme år giver et kongebrev en lang række

landgildeudsættelser til bønder i herredet formedelst misvækst, fæsyge og andre ulykkelige tilfælde.¹³⁾

Til disse plager kom så efter 1625 et stadig stigende skattetryk. Kejserkrigen 1625-29 slugte store dele af Danmarks opsparede velstand, og Christian IV's udenrigspolitik og hofholdning kostede mange penge, der for en stor del blev hentet gennem ekstraskatter; disse måtte også svares af bønderne i Holbo herred.

Det er vanskeligt at afgøre, om alt dette i forening førte til en almindelig forarmelse af bønderne, men der er ingen tvivl om, at mange af dem fik svært ved at klare dagen og vejen. Bl. a. bliver ødegårdene et alvorligt problem i herredet. Ødegården var en gård, der var uden fæster, så der ikke kunne svares landgilde, skatter og andre afgifter af den. Undertiden kunne der bo nogle fattigfolk i bygningerne, til andre tider kunne ødegårdens jord eller dele af den være overladt andre bønder til drift. Men ofte stod bygningerne tomme, mens markerne lå udyrkede, og det betød uvægerligt, at begge dele hurtigt forfaldt, så det kostede store anstrengelser at få dem i skik påny. Karle, der skulle fæste gårde, skyede selvsagt disse ødegårde, og derfor ser vi, at kronen måtte tvinge dem til at overtage gårdene. Allerede lensregnskaberne 1625-26 beretter om en række tilfælde af denne art. Hans Olsen i Søborg er nødt til en aldeles øde gård og derfor fritaget for landgilde. I Esbønderup, Ramløse og Vejby sogne møder vi det samme, og alle steder har kronen måttet fritage fæsteren for at svare landgilde, »for armodskyld« tilføjes der ved Niels Rasmussen i Kistrup, Esbønderup sogn.¹⁴⁾

For at undgå ødegårde må kronen gribe til vedvarende landgildensættelser for gårde, der rimeligvis tidligere havde kunnet svare den gamle landgilde. 1629-30 fik en gård i Helsingø, som David Lauridsen havde i fæste, nedsat landgilden efter 8 mænds vurdering, »hvilken gård kunne tilforn ingen bebo, men en efter anden derudi blev forarmede, formedelst den var for højt i landgilde.«¹⁵⁾

På samme måde gik det med en gård i Lavø, og desuden fik hele Ågerup by med 6 gårde i Ramløse sogn nedsat landgilden, da de havde stået så højt, at ingen kunne besidde dem.

Men landgildenedsættelserne formåede ikke at hindre, at stadig flere gårde blev øde. 1643 meddeles, at en række gårde har været øde og forarmede, og man har måttet nøde unge karle og husmænd til dem; de må fritages for landgilde for at kunne blive ved magt. Det drejer sig om gårde i Søborg, Bakkebjerg, Hesselbjerg, Høgholt, Koldsbæk og Ramløse.¹⁶⁾

I 1650'erne synes fattigdommen at have været voksende. Hvert år må der udstedes tingsvidner om bønder, der er så overmåde forarmede, at de ikke kan udgive deres landgilde og derfor enten må have nedsættelser eller ganske fritages, ligesom flere og flere var ude af stand til at betale de stadig hyppigere ekstraskatter.

Til fattigdommen kom i 1650'erne to katastrofer over Sjælland. Den første var en frygtelig pest i årene 1654-55, der bortrev mennesker i tusinde- eller vel snarere i titusindevis. Imidlertid er samtlige Holbo herreds kirkebøger fra disse år gået tabt, så det ikke er muligt umiddelbart at konstatere, i hvor høj grad pesten har ramt herredet. Måske har herredets afsides beliggenhed i forbindelse med den ret spredte bebyggelse gjort, at i hvert fald en del af landsbyerne er gået fri for denne plage.

Katastrofe no. 2 var den svenske besættelse i Karl Gustav-krigene 1657-60.

Denne besættelse ramte også Holbo herred, men der er ingen tvivl om, at herredet slap billigt i forhold til de fleste andre sjællandske egne. Grunden var åbenbart den, at herredet lå langt udenfor de store svenske marchruter, og at større troppeafdelinger næppe nogensinde i længere tid opholdt sig der.

Herredet måtte som alle andre yde kontributioner til de svenske tropper, byerne har rimeligvis også måttet betale brandskat og stille arbejdere til befæstningen ved Kronborg; om større voldshandlinger og udstrakte plyndringer foreligger der ingen meddelelser.

Der berettes, at kongens gård i Tisvilde, der brugtes ved kilderejserne, blev ødelagt af svenskerne, og desuden hedder det, at næsten alle dyr i vildtbanen, både små og store, blev skudt af svenske soldater. Om ødelæggelserne iøvrigt oplyses i et tingsvidne, ridefogden Hans Rostgaard lod opkræve 1660, efter at 8 mænd havde

foretaget besigtelse af samtlige gårde i herredet. Af tingsvidnet fremgår, at Søborg sogn havde 9 øde eller brøstfældige gårde, Esbønderup 8, Mårum 9, Helsingø havde 11 øde og afbrudte, 21 brøstfældige, Annisse 5 øde, 1 brøstfældig, Græsted 2 øde og afbrudte, 3 brøstfældige, Valby 1 øde, 3 brøstfældige, Blistrup 4 øde og 6 brøstfældige, Vejby 7 øde og afbrudte, 9 brøstfældige, Tibirke 6 tilsammen. En gård betegnes som afbrudt, hvis en eller flere længer var helt ødelagte, men som regel anføres, at såvel de øde som de afbrudte gårde er beboede. Brøstfældige kaldes gårdene, når døre, porte, vinduer, tag eller lignende er ødelagt. Man ser, at Helsingø sogn, uvist hvorfor, er blevet ret hårdt medtaget, men for sogne som Annisse, Græsted og Blistrup ville man rimeligvis til enhver tid finde et tilsvarende antal øde og brøstfældige gårde. Ved 2 af de øde gårde i Annisse anføres, at de har stået øde i lang tid, ødelæggelsen skyldes altså ikke krigen. Enkelte gårde blandt de ødelagte anføres som afbrændte, men alt i alt har Holbo herred langt fra frembudt et så trøstesløst billede som det, man så i mange andre sjællandske herreder, for slet ikke at tale om Sydjylland, hvor en voldsom pest havde øget krigens ødelæggelser i høj grad.¹⁷⁾

Disse mange tegn på, at fattigdommen bredte sig mellem bønderne, var dog på ingen måde ensbetydende med, at samtlige bønder blev fattige. Fra 1640-42 og igen fra 1655 er der bevaret nogle skifter for bønder i Kronborg len. 1640-42 indeholder de undertiden, men langt fra i alle tilfælde, en opgørelse over boernes samlede aktiver og passiver, og det viser sig da, at mange bønder eller bondekoner kunne efterlade sig arv til deres børn.

I boerne fra 1655 er boopgørelserne klarere, og det fremgår deraf, at der mellem bønderne findes flere, der i sammenligning med forholdene, som de var senere hen hos de fleste danske bønder, må betegnes som velhavende. Ved opgørelserne blev besætning, forråd af korn og andre varer, redskaber, bohøve og andet løsøre vurderet, og adskillige boer vurderes til over 400 daler (sletdaler á 4 mark daleren). Peder Nielsen, Tisvilde, havde således aktiver på 499 daler, passiver på 91 daler, så der blev 408

daler til deling mellem arvingerne. Niels Jensen, Villingerød, var næsten lige så velstående.¹⁸⁾

Der var ganske vist også boer, hvor passiverne oversteg aktiverne, men det skyldtes i nogle tilfælde udstrakt brug af en god kredit, det var folk, der havde lånt i stor stil eller købt uden at betale; blandt disse var Anne Lauridsdatter i Passebæk, der efterlod sig aktiver til en værdi af 298 daler, mens hendes passiver var på 303 daler¹⁹⁾, og Margrethe Mogensdatter i Søborg, der efterlod en i alle henseender veludstyret gård, hvis fulde tilbehør blev vurderet til 467 daler, havde passiver på 631 daler; hun havde gjort gæld viden om.²⁰⁾

Befolkningsforhold 1645—1660

Om befolkningsforholdene i Holbo herred har der hidtil ikke kunnet siges noget. Man har kun så nogenlunde kunnet konstatere, hvor mange jordejendomme der fandtes i herredet.

Fra årene 1645, 1658 og 1660 foreligger der imidlertid nogle oplysninger, som giver et vist indtryk af befolkningens størrelse og sammensætning, uden at man dog kan regne med, at det stemmer ganske overens med forholdene, som de virkelig var.

Fra 1645 foreligger et ekstraskattemandtal, der skulle omfatte hele den skattepligtige befolkning over 12 år. Spørgsmålet er her dels, hvor stor en del af den samlede befolkning dette udsnit udgjorde, dels hvor mange der var undtaget fra skattepligten. Hvad det sidste angår, fremgår det tydeligt af listerne, at præsterne og deres husstande ikke er med; dernæst må det antages, at en del meget forarmede, krøblinge og deslige er sluppet fri for skatten, men det er ikke fuldt ud klart, om disse er med på listerne eller ej.¹⁾

Den næste liste er nogle tal for samtlige mandspersoner i hele herredet. Her siges udtrykkeligt, at ingen, af hvad navn og stand det være kan, er undtaget, og da der siges, at mange af dem er fattige, er disse åbenbart også medtaget i fuld udstrækning.²⁾

Den tredie er et ekstraskattemandtal fra julen 1660. Dette skulle omfatte alle (skattepligtige?) personer uden undtagelse.³⁾ Men det er atter klart, at præsterne og deres husstande er undtagne. Der tales ikke noget om, at fattige og krøblinge er udeladt, men dette skete i andre len i visse tilfælde, og det er muligvis også sket i Holbo herred. Tallene for de tre tællinger ses i tabellen. Fra Nødebo sogn mangler tallene fra de to første tællinger.

Da der klæber så stor usikkerhed til tallene, kan der ikke drages videregående slutninger ud fra dem. Man fæster sig dog ved, at

tallene fra 1660 for en del sogne forekommer påfaldende lave; med Søborg og Esbønderup som undtagelser er tallene for de øvrige sogne for den samlede befolkning mindre 1660 end for befolkningen over 12 år i 1645, i enkelte tilfælde, Vejby, Annisse og

	1645 Skattepligtige befolkning over 12 år	1658 Samlede mandlige befolkning	1660 Samlede (skatte- pligtige?) befolkning
Søborg	381	256	454
Esbønderup	239	214	277
Mårum	182	139	169
Blistrup	203	149	170
Valby	192	122	120
Tibirke	141	93	124
Vejby	257	219	195
Annisse	203	152	144
Helsinge	240	214	182
Græsted	252	197	242
Ramløse	226	154	202
	2516	1909	2279

Helsinge, endog mindre end for den samlede mandlige befolkning 1658.

Dette kan som nævnt skyldes forskellige principper for skatteudskrivningen (simpelthen skattesnyderi), men det kan også skyldes en kraftig befolkningsnedgang, ikke alene fra 1645 til 1660, men også fra 1658-1660. Og det kan endelig skyldes, at opgørelser, der fremkommer i forbindelse med skatteudskrivning, hyppigt er dårlige kilder. Folk havde interesse i at give forkerte oplysninger, og nogle har rimeligvis gjort det. Usikkerheden gør sig særlig gældende for børn og tjenestefolk.

Nedgangen i befolkningstallet ville kunne forklares ved at antage, at befolkningen havde lidt store tab i pesten 1654-56, men tallene for mandsbefolkningen 1658 tyder ikke på dette. Om store tab under den svenske besættelse 1658-60 har vi ingen vidnesbyrd, men det er ikke usandsynligt, at de svenske udskrivninger af mandskab dels til hær og flåde, dels til fæstningsarbejde på Kronborg og ved København, har ramt herredet ret hårdt; ved det sidste anvendtes såvel mænd som kvinder.⁴⁾

Mandtallet 1660 skelner mellem mænd, kvinder, børn, tjenestepiger, tjenestekarle og tjenestedrenge, undertiden er de tre sidste grupper slået sammen under betegnelsen tyende, dertil nævnes i enkelte tilfælde folk, der er til huse hos slægtninge.

De enkelte grupper udgjorde i de forskellige sogne som følger:

	Husstande	Mænd	Kvinder	Børn	Piger	Karle	Tyende m. m.	Ialt
Søborg	116	115	107	170	21	16	25	454
Esbønderup	77	70	74	90	19	19	5	277
Mårum	49	48	45	46	15	14	1	169
Blistrup	53	51	47	57	9	6	0	170
Valby	36	34	36	33	12	5	0	120
Vejby	57	57	56	58	12	12	0	195
Tibirke	39	38	38	29	7	10	2	124
Annisse	45	39	44	42	9	8	2	144
Helsingø	54	51	49	64	8	9	1	182
Græsted	65	63	62	72	21	24	0	242
Ramløse	60	56	55	54	11	15	11	202
	651	622	613	715	144	138	47	2279

Mandtallet indeholder så godt som ingen oplysninger udover de højst fornødne. Således meddeler det ikke noget om, hvorvidt samme gård havde to beboere, hvad der i hvert fald forekom både før og senere. Der gives heller ikke oplysninger om, hvorvidt nogle af de anførte var inderster, folk, der boede tilleje hos gårdmænd eller husmænd. Børnenes alder oplyses ikke og kun undtagelsesvis deres køn. Børnenes såvel som tjenestefolkenes antal forekommer at være lave. Det kan som anført skyldes, at tjenestekarlene var udskrevet til svensk krigstjeneste, og at børnene havde lidt særligt under pest og krig, men det kan også simpelt hen skyldes forkerte opgivelser. Store børneflokkede forekommer så godt som aldrig. En enkelt gang forekommer 6 børn, 1 gang 5 og nogle få gange 4. 1 eller 2 børn er det hyppigste, mange steder er der slet ingen børn.

Som et kuriosum kan anføres, at der på to gårde - i Nellerup og Ramløse - nævnes en skolemester. Den pågældende gård i Ramløse havde 5 børn, mens der kun var 2 i Nellerup.

III

Under enevælden

Matrikuleringen

Efter den anden Karl Gustavkrigs afslutning i 1660 fulgte stændermødet i København i september-oktober 1660. Mødets resultat blev, at det gamle rigsrådsstyre afskaffedes, og magten blev lagt i kongens hånd. Dermed var enevælden indført.

Bønderne havde ingen som helst indflydelse på denne udvikling, men de skulle snart mærke dens virkninger. Først og fremmest med hensyn til skattepolitikken fik de det nye system at føle, men de store omvæltninger i ejendomsforholdene, der ramte så mange andre danske egne, gik Holbo herred forbi; bønderne blev under kronen, som de hidtil havde været.

Før enevælden havde bønderne måttet yde deres skatter i form af ekstraskatter. Nu gik man over til en fast skat på jorden, hartkornsskatten. Mens ekstraskatterne kun blev udskrevet, når der var særlig brug for dem - hvad der ganske vist i årtierne før 1660 ofte var - skulle hartkornsskatten ydes år efter år uden afbrydelse. Den blev indkrævet første gang 1662. Dens størrelse var da 4 mark pr. tønne hartkorn, men den voksede snart, og selvom der nu og da forekom mindre nedsættelser, blev disse fulgt af nye og større forhøjelser, indtil den nåede op til o. 3 rigsdaler pr. tønne hartkorn. Der omkring holdt den sig så. Skattebyrden blev således væsentlig større, end den havde været før enevælden, så meget mere som hartkornsskattens indførelse på ingen måde betød ekstra-

skatternes afskaffelse; disse kom igen og igen århundredet igennem under forskellige former.

Hartkornet skulle være et udtryk for en landbrugsbedrifts ydeevne. Da skatten blev indført, måtte man have alle landbrugsjendomme vurderet i hartkorn. Dette skete ved to matrikler, den første i 1662 og den anden i 1664.

Hartkornsvurderingen blev foretaget på grundlag af den landgilde, gårdene ydede. Dette grundlag skulle snart vise sig utilfredsstillende. Landgildeansættelserne var i almindelighed sket i fjerne tider, åbenbart ud fra forskellige principper og under forhold, som kunne være væsentlig forskellige fra dem, der rådede efter 1660.

Landgildens uensartethed i forhold til gårdens virkelige værd betød en stor belastning for de højest ansatte gårde, og denne uretfærdighed kom ved hartkornsskatten til at virke med øget tyngde. Ved de højt ansatte gårde havde fæsterne svært ved at klare sig, ofte blev de fattige, og gårdene mere eller mindre forfaldne, undertiden øde.

Efter den skånske krigs afslutning 1679 var skattetrykket så hårdt som nogensinde før. Man indså nu, at misforholdene måtte rettes, og besluttede derfor at lade en ny matrikel udarbejde. Denne skulle bygge på en opmåling og bonitetsvurdering af alle dyrkede jorder og tillige på en vurdering af de udyrkedes værdi. Derigennem regnede man med at kunne komme de enkelte ejendomes produktionsmuligheder så nær ind på livet som muligt. Resultatet blev Chr. V's matrikel, udarbejdet i årene 1681-88. Af en af dens skabere blev den karakteriseret som:

En vellignet matrikel
hvor retfærdigheds hånd
med ziffer og nummer
efter hver mands ejendom
beregner hver mand til skat
som alle er kongen skyldige.

Holbo herred blev opmålt i årene 1681-82 af den såkaldte Kronborgske Kommission, og resultatet af opmålingerne blev ned-

Kort over Nordøstsjælland 1720.

fældet i en række digre bind, de såkaldte *markbøger*. En ekstrakt af disse blev udformet i *modelbøgerne*, og endelig blev hovedresultatet samlet i en *matrikelbog*.¹⁾

Matriklen giver talrige oplysninger om jordens fordeling og drift i det hele herred. Kun enkelte af de mere væsentlige træk kan fremdrages her.

Vestligt i herredet træffer man trevangsbruget, der i det hele taget var det mest brugte på Sjælland. Hver bys dyrkede jorder var delt i tre vange, store jordarealer, der var adskilt fra hverandre med hegn af risgærder. Hver vang havde eget navn. Helsingevange hed således Toftevang, Søvangen og Bjergevangen. Lavøsvange hed Bavnevangen, Dragerolsvang og Nørrevang. Hver af disse vange var igen delt i et stort antal åse, jordstykker af uregelmæssig størrelse. For den enkelte ås gjaldt det i almindelighed, at den skulle skråne i én retning af hensyn til vandets afløb, åsene kaldes derfor også undertiden for *fald*.

Åsene havde navne, ofte efter en bakke eller en høj, der lå på

åsen, som f. eks. Skjoldbjergås i Helsinges Søvang, Ettehøjsås i Valbys Nørrevang, Stengebjerg i samme vang, Hjortebjergås i Tibirke Lillevang. Undertiden kan disse navne på åsene fortælle et og andet om tidligere tiders forhold. I Søborg, Valby og Lavø findes der således Galgebjerg åse, der utvivlsomt minder om tidligere rettersteder. Ved mange byer, således Tisvilde og Esbønderup, havde man Bavneåse, der fortæller om steder, hvor man havde brændt bavnene, bål. Nogle stednavne med brændt, som f. eks. Brændt Spiels ås i Ammindrup, Brændte ås i Valby Nørrevang, er måske mindelser om gammelt svedjebrug. Hofgårds ås i Valby fortæller rimeligvis om en tidligere hovgård der i byen.

Åsene var atter delt i agre. Agrene var i almindelighed lange, smalle jordstrimler. Længden var ofte et par hundrede meter eller mere endnu, men bredden kun 10 - 20 - 30 meter. Såvel længde som bredde var dog varierende. Mange af agrene var kun på 1000-2000 kvadratalen, andre kunne være 6-8000 kvadratalen; visse byer synes at have større agre end andre, således var Villingerøds agre gennemgående meget store. Antallet af agre i åsene varierede stærkt, fra 5-6 stykker til over hundrede. Men selv der, hvor en ås havde mange agre, havde hver gård, der var lodtager i åsen, i reglen kun én ager ad gangen, således at hvis en by f. eks. havde 6 gårde, havde gårdene i en ås med 60 agre 10 agre hver, der ikke lå i sammenhæng, men på 10 forskellige steder i den pågældende ås. Dette medførte, at den enkelte gård havde sine agre spredt over den hele landsbymark, gerne mellem 50-100 forskellige steder, ikke sjældent mere end 100 steder. Gårdene havde derfor som oftest lang vej til deres marker. Desuden måtte markarbejdet reguleres, så samme arbejde blev udført på nogenlunde samme tid af landsbyens samtlige bønder.

Af de tre vange blev den ene hovedsagelig besæet med rug, den anden med byg, mens den tredie var udlagt til græs - lå i fællede, som det hed. Man skiftede med en treårig rotation, således at en vang det ene år var rugvang, det andet bygvang og tredie år fællede. I vangene var der hyppigt nogle åse med jord af ringere kvalitet, og i disse såede man havre.

Østpå i skovsognene Esbønderup, Nødebo, Mårum og delvis i

Græsted var forholdene anderledes; nogle af skovtorperne og enegårdene havde vel tre vange, men andre havde kun to og adskillige kun én. Til gengæld blev en del af jorden, men langt fra den hele, besået hvert år, en driftsmåde, man kaldte alsædsbrug. Om Kassegården, Esbønderup, hedder det således, at det er en enegård, der ligger i vildtbanen, den har kun 1 vang, som er i årlig brug. Det samme gælder for Hindsehøj. Torupgård havde to vange, en del af dens jord blev brugt til sæd hvert år, men det blev tilsået to år i træk og hvilede derefter 9 år. Sibberup havde 2 vange, den ene blev besået, mens den anden blev lagt ud til fællede. Disse skovtorper synes at have været ringere til kornavl end jorderne på det åbne land, der almindeligvis blev kaldt for heden. I en indberetning fra sognepræsten i Esbønderup 1708 fremhæves dette. Han skriver, at blandt hans sognebønder er der kun 9, nemlig Villingerøds, der har tre vange, hvoraf de to dyrkes, og den tredje ligger i hvile; de øvrige 22, hvorimellem er en del fra skovtorper, har kun 2 vange, som pløjes hvert år, så man hvert år kun har 1 vang, der drives med korn. Udbyttet er derfor ringe, man får græs i stedet for kerne, således at de 9 mænd i Villingerød giver mere tiende end de andre 22 byer og torper tilsammen. Desuden bliver det korn, som dyrkes i skovtorperne, for en stor del opædt af dyr og vildsvin. Præstegården i Esbønderup har som de andre bønder kun 2 vange, der slides og drives hvert år, således at man, hvor man sår ren byg i gødet jord, kun får havre igen. - Det var en almindelig antagelse blandt folk dengang, at byg i dårlige år kunne forvandles til havre, hvad der åbenbart skyldes, at man i reglen såede en blanding af byg og havre, og havren viste sig mest hårdfør overfor ugunstige forhold -. I reglen høstede man næppe 3 fold, dels på grund af jordens udygtighed, dels fordi vildtet ødelagde meget af kornet.²⁾

Præstens opgivelser om markforholdene i hans sogn stemmer ikke ganske overens med matriklen, der bl. a. oplyser, at Esbønderup by havde 3 vange, men i hovedsagen, at korndyrkningen i skovegnene var vanskeligere end vestpå i herredet, har han utvivlsomt ret.

Senere indberetninger peger på det samme. 1743 skriver amts-

forvalteren A. Rasch, at jorden i skovegnene er skarp og skuffende, og vildtet ødelægger så meget korn, så skovbondens neg aldrig giver så meget som hdebondens. Man må derfor, navnlig om foråret, hente en del korn, såvel rug og byg som havre og ærter, fra Odsherred. Fiskerne henter det i deres både, såvel til føde for sig selv som for andre. Den øvrige del af herredet avler så meget korn, at de kan sælge af det, men dog ikke så meget, at de kan brødføde Helsingør by, endsige sende noget længere bort. Dette skyldes dels de mange små gårde, som må give føden til flere familier, dels at herredet er opfyldt med husbeboere og indsiddere, som alle skal leve af bonden, desuden er der fiskere. Hvad der bliver tilovers på gårdene, fortæres derfor mest af herredets egne beboere.³⁾

Matriklen giver som nævnt oplysninger dels om de enkelte gårdes dyrkede arealer, dels om deres hartkorn og derigennem om byernes arealer og hartkorn, og det viser sig, at der findes væsentlige forskelle mellem sognene, såvelsom mellem de enkelte byer i sognene.

Gennemsnitsstørrelsen pr. gård dels i hartkorn, dels i dyrket areal var:

	Antal gårde	Htk. pr. gd.	Dyrket areal i tdr. land pr. gd.
Nødebo	15	2,3	10
Esbønderup	42 (Esrums kl. undt.)	6,4	24
Mårums	29	5,8	22
Græsted	47	7,7	32
Søborg	59	6,2	29
Blistrup	47	5,9	38
Vejby	58	7,3	38
Valby	30	5,8	29
Tibirke	20	4,0	33
Helsingør	52	5,5	29
Ramløse	46	6,0	33
Annisse	24	7,3	38

Oversigten viser, at Nødebo indtager en tydelig særstilling såvel med hensyn til hartkorn som til dyrket areal; det er forblevet

torpsogn uden udvidelsesmuligheder. Tibirkes ringe hartkorn skyldes sandflugtens ødelæggelser. De to udprægede skovsogne, Esbønderup og Mårum, ligger i hartkorn på højde med de øvrige sogne, men i dyrket areal betydeligt under. Græsted ligger højest i hartkorn, men i midten, hvad dyrket areal angår. Højest i dyrket areal ligger Blistrup, Vejby og Annisse.

Når skovsognenes hartkorn er så stort, skyldes det ikke agerjorden, men at de havde langt mere græsning og høbjergning end byerne i vest og nordvest.

Betydeligt større er forskellene, når man betragter de enkelte byer. Her skal dog kun enkelte træk fremhæves. Således en sammenligning mellem de landsbyer, der efter navnene at dømme, må være de ældste og de største torpbyer.

Oversigterne må betragtes med den tidligere udvikling in mente. For Tibirkes vedkommende har sandflugten gjort sig stærkt gældende. Ramløses store gårdtal er nået efter udstykning af Ramløse hovgård, ligesom udstykning af Annisse hovgård har påvirket forholdene i Annisse. Villingerøds størrelse er rimeligvis fremkommet ved inddragning af jorder fra de forsvundne landsbyer Langholm og Eskilsholm. Mange andre forhold kunne komme i betragtning.

Såvel de gamle byer som torpbyerne viser, at herredets forhold åbenbart ikke har begunstiget udviklingen af store landsbyer. Kun én af de gamle er nået op på 30 gårde, kun 2 til 15-19, 8 ligger mellem 10-14, to mellem 6-10; hertil kommer Søborg med 18. Alligevel er torpbyerne væsentlig mindre, af disse er kun 2 mellem 10 og 14, mens 15 er på 5-9 gårde.

Hvad det dyrkede areal angår, er de gamle byer også tydeligt i spidsen. 5 har mere end 500 tdr. land under plov, 2 4-500, 2 3-400, 1 2-300 og 3 1-200, mens ingen af torperne når over 500, kun 2 4-500, 0 3-400, 4 2-300, 7 1-200. 4 mindre end 100.

Det gennemsnitlige dyrkede areal pr. gård ligger ligeledes højest i de gamle byer, selvom de dog allesammen blev overfløjet af Villingerød, hvor imidlertid særlige forhold som nævnt har gjort sig gældende.

Hartkornsansættelserne viser ikke så store forskelle, navnlig

står adskillige af torpbyerne med små dyrkede arealer relativt højt i hartkorn; dette skyldes i almindelighed ikke jordernes bedre bonitet, men først og fremmest at disse byer havde rigelig græs-

By	Antal gårde	Hartkorn i gennemsnit pr. gård	Dyrket areal ialt	Dyrket areal i tdr. land i gennemsnit
Alume	16	6,1	521,2	33
Mårum	6	7,7	176,9	29
Helsinge	10	5,4	312,8	31
Nejlinge	10	5,1	284,5	25
Mønge	11	5,6	307,3	28
Ramløse	30	5,8	995,5	33
Holløse	13	7,6	512,4	40
Vejby	16	9,4	759,9	47
Ørby	13	6,9	469,3	36
Huseby	6	6,1	186,4	31
Tibirke	10	3,1	187,2	19
Tisvilde	10	4,9	471,4	47
Lavø	14	6,7	541,3	41
Annisse	18	7,7	737,4	41

By	Gårdtal	Hartkorn i gennemsnit pr. gård	Dyrket areal ialt	Dyrket areal i gennemsnit pr. gård
Esbønderup	7	6,5	141,7	20
Saltrup	5	6,5	94,6	19
Østrup	6	3,7	92,7	15
Dragstrup	8	4,7	192,9	24
Fjellenstrup	6	7,0	172,7	29
Pårup	5	11,9	208,2	42
Hågendrup	5	5,1	85,1	17
Smidstrup	6	6,9	283,1	47
Unnerup	5	4,6	170,0	28
Ammendrup	10	3,5	173,7	17
Ågerup	6	7,5	212,6	35
Græsted(holt)	7	7,0	156,0	22
Udsholt	13	5,7	458,5	35
Højelt	6	5,0	239,4	40
Villingerød	9	9,7	473,4	53
Nellerød	5	5,0	86,0	17
Skærød	7	4,1	184,1	23

ning og olden, forhold der også blev taget hensyn til ved hartkornsansættelsen.

Hvad de små torper og enegårdene angår, fandtes store forskelligheder såvel i henseende til dyrket areal som til hartkorn. Mange enegårde har kun 1-2 tønder hartkorn og 10-15 tønder under plov, andre er store ejendomme, som Bannebjerggård i Valby sogn med 16,50 tønder hartkorn og 92 tønder land dyrket jord, Nellerupgård i Søborg med 13 tønder hartkorn og 51 tønder land dyrket jord og Fredebogård i Græsted sogn med 19,60 tønder hartkorn og 71 tønder land under plov. Den sidste var en gammel væbnergård. Også mellem dobbeltgårdene træffes store ejendomme, først og fremmest en gård i Kagerup med 30 tønder hartkorn og 103 tønder land dyrket jord.⁴⁾

Fællesskabet

Markfællesskabet bød selvsagt på talrige muligheder for konflikter. For at undgå disses opståen og for at løse dem, hvis de skulle opstå, har man rimeligvis tidligt udformet visse sædvaneregler til rettesnor for bymændene.

Tid efter anden blev disse regler nøjere udformet, og i en del landsbyer blev de nedskrevet som en fast vedtægt for den pågældende landsby. Nogle af disse vedtægter er endnu bevaret.

For Holbo herreds vedkommende er det dog meget småt med overleveringen. Kun én vedtægt er bevaret, nemlig Græsteds, men det er dog sandsynligt, at denne vedtægt har haft gyldighed i andre af herredets landsbyer, idet en tilsvarende vedtægt med titlen »Landsbyskrå eller vedtægt for Kronborg amt«, er bevaret.

Græstedvedtægten er udformet af Jens Rostgaard, der var ridefoged og amtsskriver i Kronborg amt 1684-91 og derefter amtsforvalter til 1701. Den er utvivlsomt udarbejdet med ældre landsbyvedtægter som forbillede, men man møder dog stadigvæk en pædagogisk embedsmands pegefinger, og den giver et ret klart billede af mange sider af landsbylivet og af forholdene under fællesskabet.

Vedtægten fastsætter først og fremmest, at byen skal have en oldermand; denne skal vælges blandt bønderne for et år ad gangen. Hans opgave var i første omgang at kalde bønderne sammen til gadestævne ved at tude i et horn eller slå på tromme. På gadestævnet skulle der træffes beslutninger til byens gavn. Hvad et flertal vedtog, måtte den enkelte ikke sætte sig imod. Blandt gadestævnets opgaver var at sørge for, at det besværlige, men nødvendige hegningssystem om markerne blev holdt i orden. Gentagne gange i sommerens løb måtte bymændene i fællesskab syne alle

hegn og led og drage omsorg for, at alle skader blev udbedret i tide.

Ligeledes skulle gadestævnet træffe vedtagelser om de markarbejder, der nødvendigvis måtte udføres samtidigt. Ingen måtte begynde at pløje eller så i vangen, før det var vedtaget af oldermanden og bønderne. Hegnene om markerne var ikke nok til at bevare markfreden, byen skulle også holde en hyrde til at vogte kvæget. Han skulle have et horn til at tude i om dagen såvel som om natten, og en skralde til at skræmme heste og kvæg bort fra hegnene med; om natten skulle han opholde sig på marken; til gengæld måtte der ikke pålægges ham andet arbejde end vogtningen. Kun undtagelsesvis måtte heste tøjres i de hegnede vange, og hvor man tøjrede svin på marken, skulle de have ring i trynen, så de ikke rodede i jorden.

Om høsten hedder det, at når kornet synes tidigt at afmeje, skal oldermanden samle bymændene og rådslå om, hvornår de skal begynde. På den vedtagne dag skal alle tage fat og siden være så flittige, at intet forsømmes, men man skal dog agte på, at al sæd er moden, før man begynder.

Når høsten var tilende, skulle vangeledene åbnes, så kvæget kunne græsse på stubbene; hvis nogen på grund af forsømmelighed med arbejdet ikke var blevet færdige forinden, måtte de selv tage skaden.

Vedtægten har desuden enkelte bestemmelser, som ikke vedrører markfællesskabet. Den fastsætter, at alle hunde skal have det ene ben afhugget, for at de ikke skal jage vildtet, og alligevel må de ikke halte omkring på markerne. Bønderne pålægges at plante og passe frugttræer, så hør- og hampefrø og anlægge humlekuler.

Det forbydes at udføre groft arbejde om søndagen og tillige at give sig af med overflødig drik og dobbel (tærningespil) og at holde majgilder. Heller ikke må de unge karle spille kort. En afskrift af vedtægten forbyder endelig, at der bygges huse i skoven, da der i de huse, som er bygget, findes utro mennesker, tyve og skalke.¹⁾

Således var altså de retningslinier, myndighederne ønskede fulgt for bønderne i Holbo herred under landsbyfællesskabet; i hvor høj en grad dette skete, lader sig ikke afgøre.

Helene kildes blokpenge

Helene kilde bevarede stadig sit ry. År efter år blev den besøgt af syge og elendige, som søgte lindring og helbredelse i dens vand. Man hører kun lidt om resultaterne af disse kildebesøg. Store har de næppe været, men dog store nok til at kilden stadig til langt op i 1800-årene havde tiltrækningskraft for syge, der forgæves havde søgt hjælp andetsteds.

Mens der ikke foreligger meddelelser om, hvor mange mennesker der besøgte kilden, ved man derimod, hvor meget de besøgende ofrede i kildeblokken. 1685 blev der nemlig af amtsforvalter Jens Rostgaard indrettet en bog over blokpengene og deres brug, og denne er bevaret i Kronborg amtstues arkiv.¹⁾

Bogen meddeler, at der findes 4 nøgler til kildeblokken, den ene opbevares af amtsforvalteren, den anden af herredsprovsten og de øvrige af præsterne i Ramløse og Vejby. Desuden oplyses, at når kildeblokken åbnes, skal sognefogderne (fra Holbo herred) møde op for at modtage de penge, der kan tilfalde de fattige i deres hjemsoqn. Her skal de sammen med sognepræsten og to mænd afgøre, hvem af de elendige der skal have pengene, og dette skal oplyses på sognestævne, før uddelingen finder sted.

Protokollen har imidlertid oplysninger tilbage fra 1666, det år, da der blev bestemt, at amtsforvalteren skulle medvirke ved pengenes uddeling.

Foruden afgørelser over uddelingen giver protokollen nu og da meddelelser om kildens og blokkens forhold iøvrigt. Fra 1668 berettes således, at blokken blev åbnet 10. december, og der var da 200 sletdaler i den. Af disse blev først udbetalt penge til dem, som pågreb den tyv, Peder Ørløs, som med sine kammerater ville bort-

*Jørgen Sonne: De syges søvn på Helenes grav ved Tissølle, 1847.
Statens Museum for Kunst.*

stjæle samme fattiges penge, og som nogle steder havde brudt blokken, men som derefter blev grebet af Hans Rostgaards tjenere. Peder Ørløs var på den tid Sjællands værste røver. Han blev ført til København og siden hængt. Han skulle have begået mange forbrydelser, men kun en af dem er kendt, udover tyveriet ved kildeblokken, at han engang uden nogen grund havde myrdet en dreng, han traf i en skov. 1691 forsøgte tyveknægten igen at bryde blokken i stykker; de filede nogle bøjler over og dirkede to låse op og fik fat i nogle penge, men ikke dem alle.

Blokken indeholdt i almindelighed beløb mellem 150-250 sletdaler. Enkelte år, således 1684, kunne summen nå op på over 300 sletdaler, undertiden kunne den falde til under 100.

Nogle år gøres der rede for, hvilke mønter der fandtes i blokken. 1693 var der således gulddukater for 15 sletdaler, 33 danske kroner, 144 sletdaler i småmønt, mark og skillingstykker og for 72 sletdaler i svensk mønt. Svenske penge træffes i reglen i blokken, hvad der er et uomtvisteligt bevis for, at kildens ry rakte over sundet.

Af blokpengene blev $\frac{1}{3}$ givet forlods til Tibirke kirkes vedligeholdelse. Dernæst gik en del penge til, hvad man kunne kalde driftsomkostninger. Således blev der udbetalt penge til 4 bønder, som holdt vagt ved blokken St. Hans nat, desuden til 2 kvinder »som toer (vasker) brønden og holder den vedlige med renhed«. Bønderne i Tisvilde fik 5 sletdaler til erstatning for den skade, kildegæsterne forvoldte ved at færdes over deres agre og enge.

Med mellemrum måtte kildeblokken fornyes. En grundig reparation 1685 kostede 69 sletdaler 3 mark. Undertiden blev kildernes omgivelser pyntet op. 1673 blev der sat nyt rækværk af hassel og egestolper om dem. 1675 opsattes nyt træværk og hængsler ved kilderne, 1684 fik de atter nyt rækværk. 1711 kaldes de to kilder ganske øde, og huset over kongens kilde var meget brøstfældigt; dette blev fornyet 1713, hvor man også satte stengærdet op, hvor det var faldet ned. Fra 1742 hedder det, at de 3 kilder har fået nyt stakitværk, ligesom huset over kongens kilde er fornyet.

For det tredie ydedes penge til mennesker, der enten var alvorligt syge eller kommet i nød ved ulykkestilfælde. 1669 fik præsten

hr. Henrik i Blistrup således 6 sletdaler, da hans præstegård var brændt. Degnekonen i Valby, der havde brækket et lår, fik 1670 5 sletdaler til lægehjælp. Et barn i Nakkehoved, som forældrene var løbet fra, blev i 1671 givet 1 sletdaler, ligeledes blev der givet hjælp til uægte børn, som forældrene ikke ville tage sig af. 1684 nævnes flere hittebørn blandt dem, der hjælpes; samme år blev givet understøttelse til en krøbling i Aggebo, der var skudt i Fredericia, til en pige i Udsholt, som var forbrændt af kold ild (et koldt lyn?) inde i stuen, til en blind kvinde, til gamle og skrøbelige Lasse i Annisse og til begravelseshjælp til nogle fattige udenlandske stakler, der havde været ved kilden, og som var døde i Vejby. I 1761 blev der givet penge til støtte til en skole, og desuden betales skolepengene for 4 fattige husmænd i Holløse, som ikke selv formåede at betale skolepenge for deres børn.

Når disse særlige ydelser var betalt, blev resten af pengene delt mellem sognene. Det blev kun til nogle få sletdaler, gerne 5-10, til hvert sogn, og disse uddeltes så til sognets fattige.

Hvor meget blokpengene har betydet for de fattige og syge, kan ikke afgøres, men i mange tilfælde har det vel været en mærkbar hjælp.

En mand, der utvivlsomt også har haft sin store fordel af kilderejserne, var kromanden i Tisvilde. I en fortegnelse over Frederiksborg amts kroer fra 1726 hedder det, at der i Tisvilde og ved Helene kilde er en kro. Kromanden, Hans Nielsen, har tilladelse til at brygge øl og brændevin for rejsende til kilden, hvorfor han årlig i kroholdspenge svarer 6 rigsdaler.²⁾

Kommissionen 1708

Matriklen viser, hvad bønderne havde at arbejde med. Hvilke eksistensmuligheder bød disse forhold dem, og hvorledes udnyttede de mulighederne?

Stort set kunne bønderne få føden, og skifterne viser, at en del af dem også kunne nå et stykke ud over den blotte eksistens, men vanskelighederne var tit store, mange formåede ikke at klare skatter og landgilde i tide, og omsider blev det så galt, at kronen besluttede at undersøge, om særlig uheldige forhold skulle gøre sig gældende i Kronborg og Frederiksborg amter, siden restancerne var så store og afslag ofte nødvendige.

Kommissionen gik meget grundigt til værks, idet den rejste rundt i begge amter for at undersøge alle lokale forhold så nøje som muligt. En række spørgsmål blev stillet, og bønderne besvarede dem. Åbenbart nærede de dog betænkeligheder ved at tale frit ud, når talen var om deres foresattes, amtsforvalterens og amtskriverens, forhold.

Kommissionen modtog også en række specielle klager, fra enkelte bønder som fra mindre grupper indenfor landsbysamfundene.

Blandt klagerne kan anføres en enkelt fra bonden Jens Pedersen i Smidstrup. Denne beretter, at han har haft sin gård i 14 år. I sin tid blev han tvunget til at fæste den af Jens Rostgård. Gården var dengang øde, en længe var faldet ned; kort efter faldt en anden sammen. Han fik bygget dem op og forbedret de to andre. Men nu var han kommet i vanheld. Hans heste var døde af skab, så han ikke kunne pløje og så, ligesom hans gærder var forfaldne; desuden havde han ikke kunnet køre rejser for præsten, hvorfor denne havde lagt ham for had, og han kom også i konflikt med forvalteren.

Hans karl blev soldat og hans pige lokket fra ham. Nu var han kommen ganske til agters med alt.¹⁾

En anden klage kom fra indsidderne i Ramløse by; de vil befris for indsidderskat og husbondhold, for de har intet at leve af uden det, de kan tjene hos bønderne til deres fattige små børn.²⁾

Valbybønderne klager over deres store hoveri. Forpagter Friis på Esrom strabadserer dem overmåde, de har aldrig før haft så meget at pløje, de må skove for ham og køre rejser på slemme veje. Før har de haft en mark, hestene kunne gå på, når de var til hoveri, men forpagteren har aflyst det på tinget.³⁾

Da alle landsbyers forhold var undersøgt, udarbejdede kommissionen en betænkning. En række uheldige forhold blev påtalt. I Blistrup sogn havde bønderne således lejet deres jord ud til husmænd, som dyrkede den. Andre havde indtaget lejekvæg, men de hævdede ganske vist, at det var fordi deres eget kvæg var dødt, og fordi de ikke formåede straks at købe noget nyt. Iøvrigt tillagde de fleste, som havde græsning nok, kvæg til salg. De solgte det for en del til amtsskriveren, Lorentz Petersen, men han tvang dem ikke til at sælge, og han betalte dem ligeså meget for det, som prangere ville gøre.

På spørgsmål om hoveriet svarede de fleste, at de gjorde hoveri til Esrom ladegård, deltog i fiskeriet på Arresø og kørte brænde og korn, men de gjorde ikke hoveri for andre. Man havde også spurgt, om de forstod sig noget på deres skatte- og landgildebøger, og hvem der havde foretaget de nye ansættelser, når landgilden var blevet nedsat. Bønderne mente, de forstod sig så meget på bøgerne, at de vidste, skatterne var rigtigt afskrevet. Deres nedsatte landgilde var fastsat af 8 mænd, og de havde ikke givet noget til Lorentz Petersen eller andre for at få disse afslag. Som udgifter udover skatter og landgilde havde de fiskerejsepenge og marchpenge til landsoldaterne, når de var til mønstring, 8 sk. daglig. Vangevogterne skulle betales for at lukke gærderne om stutterivangene, der skulle betales bropenge for at holde herredets broer vedlige, og i hvert sogn måtte de give en tingmand 4-8 skilling på tingdagene for at gå til tinget og forrette stævnemål og for bagefter at meddele sog-

nemændene, hvad de skulle have at vide fra tinget. Endelig skulle de betale sengepenge for tærskere og røgttere på Esrom.

En af de alvorligste anker gik ud på, at forpagteren på Esrom havde tvunget dem til at opbryde engbund, som aldrig før havde været brugt til kornavl. Dette havde givet dem et overmåde stort arbejde, og de var tilmed blevet hårdt behandlet, medens det stod på. Forpagteren havde slået nogle med sin stok, og en karl fra Annisse, der var landsoldat, havde i fem timer stået i den spanske kappe, så han siden den tid ikke kunne bruge sit gevær.

Af undersøgelsen fremgik det, at amtsforvalteren undertiden kom til bønderne og tilså deres bedrifter og husholdninger; han holdt også en vis kontrol med hoveriet, som dog i almindelighed blev overvåget af ladefoged og udridere.

Et stridsspørgsmål mellem bønderne indbyrdes var åbenbart sognefogderne. Adskillige sognefogder havde søgt fritagelse for deres stilling, fogden i Annisse med den begrundelse, at han ikke forstod det, og at bønderne ikke ville følge hans befalinger. I Blistrup, Græsted, Søborg og Esbønderup havde fogderne søgt afsked på grund af for meget arbejde, og fordi bønderne ikke ville lyde dem. Der var også blevet spurgt, om alle bønder havde fået fæstebreve på deres gårde, og svaret var, at en del ikke havde fået det. På det prekære spørgsmål, om de havde noget at klage over deres foresatte, amtsforvalteren, amtsskriveren, forpagteren etc., vovede de i almindelighed kun at vende sig mod forpagteren, der krævede for meget og meningsløst hoveri af dem.

Grelle afsløringer af nogen art kom ikke frem, og på hovedspørgsmålet, hvorfor de ikke havde formået at svare deres skatter og landgilde, gav de næsten udelukkende naturforholdene skylden. Deres jord var dårlig, den blev ødelagt af flyvesandet - i Ramløse og Tibirke -, de var ramt af misvækst såvel som af vanheld med kvæg og heste, onde urter og vildt havde ødelagt deres korn.

Kommissionen havde ingen råd at give mod naturens luner. Misvækst og kvægsyge havde man også andre steder, og de gode år måtte vel opveje de dårlige, desuden kunne der vindes noget, fordi kornprisen i reglen var høj i dårlige høstår - en ringe trøst kun for dem, der ikke kunne sælge, men måtte købe kornet -.

Mod vildtplagen blev der henvist til at holde bedre vagt. Man indså, at hoveriet var for stort, og gennemførte en nedsættelse, der blev modtaget med stor taknemmelighed. Overfor ukrudtet på markerne, navnlig de onde urter, anbefalede man at lade jorden brakke, og man fastslog, at gårdenes avling først og fremmest måtte afhænge af, om de blev forsvarligt dyrket. Men af foranstaltninger, der sigtede mod dette, kunne kommissionen kun anbefale, at fogden burde holde flittigt opsyn med bøndernes arbejde.⁴⁾

Om kommissionens arbejde havde kunnet bedre forholdene, hvis de havde udviklet sig normalt for staten, er uvist. Men året efter, 1709, kom Den store nordiske krig, og den gav alvorlige problemer for bønderne, først og fremmest større skattebyrder.

Sandflugtens kulmination og dæmpning

Efter sandflugtens første heftige rasen i 1500-årene, som ødelagde Asserbo og Torup, havde sandet gennem 1600-årene langsomt trængt sig ind over Tibirkes marker.

En stor del af dem var ødelagt i 1682; der angives engang, at det drejede sig om 800 agre. Sandflugten bekæmpedes udelukkende med risgærder; det gav bønderne et kolossalt arbejde, som i længden viste sig at være frugtesløst.

I 1690'erne tog sandflugten påny til i styrke. 1695 havde den næsten helt dækket Tibirke lund, som i 1686 blev betegnet som det stærkeste bolværk mod dens ødelæggelser. Sandbjergene nærmede sig nu stærkt Tibirke by. Samtidig forvoldte sandet en ny katastrofe, da det truede med at stoppe Arresøs udløb i Isefjorden, Øvre å. Ved åen lå to vandmøller, Øvre og Nedre mølle, og deres dæmninger bidrog til at øge miséren. Arresøens vande gik over sine bredder og oversvømmede de lavtliggende enge, og de begyndte at true Huseby, hvis gårde lå lavt, næsten nede ved søen. 1698 rejste Christian V selv derop og forbød mølleren i Øvre mølle at stemme vandet op.¹⁾

I de følgende år synes sandflugten at være taget stærkt til. 1702 må Tibirkebønderne påny klage over forholdene. I klagen hed det, at sandflugten nu havde ødelagt de 3 parter ($\frac{3}{4}$) af deres jorder. Rugsæden var helt overfløjet med sand. Et højt sandbjerg var nået helt ind til byen, og en anden fløj af sandet »driver heftig ind ad kirken til«. Også sognets anden by, Tisvilde, var truet og mange af dens marker ødelagte.²⁾

Klagen gjorde så stærkt indtryk, at man det følgende år nedsatte en kommission til at tage sig af sagen; blandt dens medlemmer var amtmand Johan Otto Levetzau og Jens Rostgaard.

Kommissionen foretog en grundig undersøgelse af forholdene og afgav derefter i 1704 en betænkning, som bekræftede ødelæggelsens omfang.³⁾ Det meste af Tibirkes marker var ødelagt, kirken syntes ikke at kunne bestå, for sandet var nu trængt ind på kirkegården, ligesom det lå i bøndernes haver, og det gik over annexgården, så den nu stod øde. Tisvilde by var ligeledes stærkt skadet; kommissionen indså klart, at bøndernes byrder måtte lattes, hvis de skulle have muligheder for at blive ved deres gårde; den foreslog derfor en ny drastisk nedsættelse af hartkornet, for Tibirkes vedkommende fra 27 til 12 tønder, for Tisvildes fra 48 til 29, hvad der betød en tilsvarende nedsættelse af skatter og landgilde. Men mod ulykkens ophav, sandflugten, vidste den intet middel udover det gamle prøvede, men utilstrækkelige, at rejse risgærder. Vel kunne disse ikke ganske holde sandet tilbage, men de hindrede dog, at det fløj så meget, som det ville have gjort uden dem. Med gærderne skulle der sættes ind med fuld kraft, ialt måtte der sættes 3203 favne, ca. 6000 m, gærder, og hertil skulle årlig bruges 12000 gærdestaver og 5000 læs gærdsel (tjørne- og elleris). Tibirke og Tisvilde byer skulle som før være fri for hoveri for at kunne kæmpe mod sandet, for det var ikke nok, hedder det, at lukke gærderne en eller to gange om året, men ofte 2 gange om ugen, efter som blæsten var stærkere eller svagere, og sandet føg.

Kommissionens indstilling blev taget til følge. Bønderne fik de store landgildenedsættelser og fik derved større chancer for at blive ved deres gårde.⁴⁾

Bestræbelserne for sandets dæmpning slog fejl. 1708 hører vi en ny klage fra præsten. Nu er annexgårdens bygninger »ganske undertrykt og ødelagt af flyvesandet«. Markerne fordærvs hvert år, flyvesandet skjuler og kvæler sæden, hvor man har sået.⁵⁾

Samtidig blev forholdene omkring Arresø stadig værre. 1706 forudså man, at åen ville blive helt lukket, hvorved de omliggende byer, bl. a. Ramløse, Huseby og Annisse, ville blive ruinerede; man begyndte nu at lægge planer om at grave et nyt afløb til Isefjorden.⁶⁾

Den store nordiske krig, som begyndte 1709, hindrede planernes

iværksættelse, og omsider blev forholdene ligefrem katastrofale. Den 20. februar 1714 under tøbrud og søndenstorm gik vandet ind over Huseby, så beboerne måtte forlade hus og hjem, efter at de havde slået heste og køer løs i staldene.⁷⁾ Næste år ved tøbrudstider var det lige så galt. »Ingen kan komme til os uden at måtte ride og køre, så vandet når over hestenes bug«, klager Husebyboerne; to af byens gårde blev helt ødelagte dette år; de andre stod for fald.

1717 tog man så fat på at grave den nye kanal. Arbejdet blev udført dels af soldater, dels af svenske fanger. 1719 var arbejdet færdigt, og faren fra Arresø var dermed afvendt.⁸⁾

Imidlertid havde sandet gjort det helt af med den gamle Tibirke by. 1717 berettes, at sandet nu når til kirkens tagskæg, og undertiden kan man end ikke komme ind i kirken.⁹⁾ Man foreslog kong Frederik IV at lade den rive ned, men han svarede, at i hans regeringstid var ingen kirke revet ned, og det skulle heller ikke ske her. 1718 kommanderedes soldater til at rydde kirkegården for sand, så kirken så nogenlunde blev befriet.¹⁰⁾

Kirkens midlertidige befrielse fra sandet ændrede ikke situationen i sin helhed, sandbjergene vedblev at vokse og vælte ind over byen.

I 1723 besluttedes imidlertid, at kampen mod sandet for alvor skulle tages op. Man lod endda forespørge i Holland, om man der havde erfaringer desangående. Det viste sig så heldigt, at en dansker, Lars Thott, havde arbejdet på sandflugtens dæmpning i Holland, og han var villig til at rejse hjem og se på forholdene. I 1724 besøgte han Tibirkeegnen, men da han havde sat sig ind i situationen, gav han op på forhånd. Der var intet håb om, at en så voldsom sandflugt kunne bekæmpes ved plantning. Det eneste brugbare middel var gærder, og heller ikke disse ville være tilstrækkelige, når sandflugten i den grad havde taget overhånd. Lars Thott rejste derpå tilbage til Holland.¹¹⁾

Sagen havde imidlertid vakt opmærksomhed viden om. Kort efter Lars Thotts afrejse meldte en oldenborger, Johan Ulrich Röhl, sig hos kongen og tilbød at tage kampen op mod sandet. Kongen henviste ham til den energiske amtmand over Frederiks-

borg-Kronborg amter, Frederik Gram. Röhl udviklede sine teorier overfor denne; man måtte forsøge at plante sandbankerne til med marehalm og klittag samtidig med, at andre midler skulle tages i brug.

Röhls optimisme smittede Gram, som den 6. november 1724 afgav betænkning om sagen til rentekammeret.

I denne går han stærkt ind for, at Röhls »den fremmede mands«, som han kalder ham, teorier skal prøves i praksis »på en mådelig distance« (et begrænset areal). Det er aldeles nødvendigt, at der bliver gjort et alvorligt forsøg på at standse sandet, der nu samler sig i høje bjerge, og som stærkt truer Ramløses dejlige enge, »der giver 700 læs hø årligt«. Dernæst, skriver Gram, vil Ramløses kornmarker, som ligger ud mod sandflugten, blive ødelagt, og hele Ramløse by, der er en af amtets største landsbyer, vil forgå, til stor skade for kongen og til fatal ruin for de arme mennesker, som bor i byen.¹²⁾

Sagen blev en udpræget hastesag, allerede den 7. afgav rentekammeret forestilling til kongen, og denne traf sin beslutning samme dag. Forsøget skulle gøres. Röhl blev stillet i spidsen for sandflugtens dæmpning.¹³⁾

Først hen på sommeren 1725 kom der dog rigtig gang i værket. Frederik IV var i høj grad personlig interesseret i foretagendet; den 31. maj 1725 besøgte han sandegnene for selv at tage forholdene i øjesyn, og han har rimeligvis da truffet aftale med Gram om, hvad der skulle gøres. En halv snes dage senere indsender Gram en erklæring. Man var kommet til det resultat, at den gamle Tibirke by, hvor adskillige gårde nu næsten helt var dækket af flyvesandet, måtte opgives; men man ville lade bygningerne blive stående som en barriere mod sandflugten. Kun skorstene, døre og vinduer måtte fjernes og bruges til de nye gårde, der skulle bygges et stykke nord for kirken. Gram beder om udvisning af egetømmer til disses bygninger. Han omtaler derefter de store planer. Foreløbig er udgiften anslået til 13650 rigsdaler. Man må have særlige arbejdsfolk med heste og vogne, for arbejdet kan ikke udføres som hoveri, medmindre amtets bønder skal blive ruinerede. Det vil være bedst at få 50 soldater med nogle underofficerer ud-

kommanderet; de kan arbejde bedre og laver mindre vrøvl end husmænd og inderster. Midt i denne aktivitet må Gram imidlertid berette om en ny misere. Sandet har næsten tilstoppet Ramløse å, så engene oversvømmes og fordærves, det vil være nødvendigt at sende en ingeniør derop, så en ny grøft kan graves.¹⁴⁾

En ny rapport fra Gram i november viser, at der nu er kommet fart i arbejdet. Gram er optimistisk. Röhl's arbejde lover godt. Man rejser sandgærder og sår sandhavre (hjælme og klittag). Der er lige modtaget 69 lispund frø af klittag, og man søger at dæmpe »sandquællerne«, de åbne sandbrud, ved at dække dem med græstørv og tang, men det er nødvendigt med mere gærdsel til sandgærderne.¹⁵⁾

Det viste sig dog vanskeligt at skaffe de fornødne midler til arbejdet; endnu i 1726 kunne det se sort ud. Röhl var utilfreds med sin løn, såvel som med sin bolig, og Gram støttede ham kraftigt. Han mindede kongen om, hvor store ødelæggelser flyvesandet allerede havde forårsaget, og at de ville blive endnu større i fremtiden, hvis man ikke satte fuld kraft ind på bekæmpelsen. »Det må erindres, at skal værket fremmes, må det af al magt og på alle kanter angribes, ellers bliver det evigt og uendeligt arbejde. Thi hvad på slig måde på et sted dæmpes, bryder dobbelt ud og gør skade et andet sted, hvorpå haves eksempel, at i dette efterår er på en kant indtil Frederiksborg amt indblæst nogle tusinde læs sand, som ej alene har gjort skade på bøndernes agre, men endog overgår (dækker) de tuer, dem Röhl som et af sine bedste midler behøve til sandets dæmpning og ikke siden på 2 til 3 mils vej er at få«. Grams henstilling hjalp, større midler blev bevilget, og arbejdets tempo kunne sættes op.¹⁶⁾

Fra 1727 foreligger en beretning om arbejdets fremgang. Sandet mentes nu bekæmpet i de høje banker ved Tisvilde. De var jævne, besået med sandhavre og dækkede med tang og på siderne med tuer. Planterne stod frodigt, og træerne var i god vækst.¹⁷⁾

Vi kan ikke følge arbejdet i alle dets faser, men der er ingen tvivl om, at der blev slidt hårdt i det; der blev udført et arbejde, som rettelig kan karakteriseres som en bedrift. Æren for denne må deles mellem Gram og Röhl. Röhl havde ideerne og lagde krop

til, men Gram støttede ham energisk og skaffede de fornødne - efter datidens forhold meget store - midler til arbejdets udførelse.

Gram sendte stadig rapporter om arbejdets fremgang, og samtidig krævede han stadig større indsats af arbejdskraft. 1728 foreslår han, at arbejdsstyrken forhøjes fra 75 til 150 vogne. Arbejdet må angribes med magt, hvis det skal komme til ende, siger han; går det for langsomt, bliver det blot så meget des kostbarere, og en stærk storm fornylig havde vist, hvor stor skade sandet endnu kunne gøre. Han er fuld af lovord over Röhl. Han sparer på ingen måde sig selv, hverken årle eller silde, i ondt eller godt vejr. Han tillader ikke folkene nogen hvile, men holder dem til stærkt arbejde, så det er svært at få kuske til vognene.¹⁸⁾ 1735 kunne man fastslå, at sandflugten var overvundet.

Da Röhl så sit store værk lykkes, fik han den ret nærliggende idé, at han selv burde høste en del af arbejdets frugter. 1732 skriver han til kongen; han peger på sine fortjenester, hvorledes han foruden Tibirke har reddet Ramløse, Vejby og flere landsbyer fra sandet, og beder derfor om at måtte anlægge et schæferi med 600 får og 50-60 køer. Han vil så spansk kløver på de skærmede arealer, hvorved de yderlig vil blive betryggede, og her kan køerne og fårene få føden.¹⁹⁾

Bevillingen blev givet: Röhl fik bygget en gård og begyndte at anlægge schæferiet. Snart gik hans planer endnu videre. Gården skulle blive en hovedgård, og der skulle græsses 3000 stkr. får. Röhl lagde til den ende hånd på de marker i Tibirke, som en tid havde ligget under sand, men som nu atter kunne tages ind til dyrkning. Desuden ville han have græsningsret på det hele sandflugtsområde. Mod denne plan reagerede bønderne; de ville have deres jorder tilbage. Man nedsatte en kommission til behandling af spørgsmålet. Og det viste sig, at mange nu vendte sig mod Röhl. Andre byer havde græsningsret på overdrevet, Röhl havde brugt kongens folk til at indrette og drive sin egen jord, han havde forlangt urimeligt meget arbejde af bønderne. Selv hans tidligere beskytter, Gram, vendte sig mod ham; han talte om hans hidsige og ustadige naturel samt bekendte egennyttighed og selvrådighed og påstod, at han var for stærkt optaget af sin egen gårds drift.

Resultatet blev, at Röhl i 1738 blev afskediget som inspektør for sandflugten med en årlig pension på 200 rigsdaler.²⁰⁾

Netop dette år rejstes et monument for sandflugtens dæmpelse i Tisvilde bakker.

Monumentet havde følgende indskrift, der var forfattet af præsten i Helsingø, Jørgen Friis:

Her så det ilde ud for nogle tider siden
Med sand var alting tækt, og faren var ej liden
Sandhavet vokste til, fløj frem, når vinden kom
Og drev så mangen en fra hus og ejendom.
Hvorfor kong Frederik til landets gavn og bedste
Lod gribe værket an med vogne, folk og heste
Og lod så vidt man kom, den løse sand beså
At der, hvor intet var, nu vokser græs og strå
Vor Sjette Kristian, vor herlighed i norden
Ved ham det ganske værk tilendebragt er vorden
O, at hans sæd og slægt så længe blive må
Som man kan støv og sand omkring ved havet få

Om nogen spørge vil og haver lyst at vide
På hvem i dette værk, monarken kunne lide
Da haver amtmand Gram ej hvilet med sit øje
Og Röhl, som vel fortjent, er lønnet for sin møje.

Den sidste linie har utvivlsomt skurret noget i Röhl's øren.

KrigsJORDEBogen

Nogle år efter 1708 får vi atter en række væsentlige oplysninger om bøndernes forhold. Da Kronborg amt 1718 skulle være et rytterdistrikt, blev der forinden foretaget en synsforretning over hele godset, og resultatet nedfældedes i den såkaldte krigsJORDEbog. Denne giver oplysninger om gårdenes antal, deres hartkorn, afgifter, antallet af fag i gårdenes bygninger, kreaturhold, udsæd m. m.

Hvad hartkornet angår, stod byerne med undtagelse af Tibirke og Tisvilde for det samme som i 1682, men for de enkelte gårdes vedkommende var der foregået mange ændringer. Der var nemlig sket det, at de fleste landsbyer var blevet egaliserede, d.v.s. gårdene var blevet gjort ens, såvel i hartkorn som i afgifter.

I administrativ henseende var dette et afgjort fremskridt, landbrugsmæssigt betød det i almindelighed kun, at nogle gårde havde måttet afgive en del af deres agre til andre, der havde haft mindre hartkorn end gennemsnitstallet; undertiden kunne der dog være tale om større omlægninger af hele agersystemet.

For bønderne som helhed var reformen rimeligvis også tilfredsstillende, nu havde de alle lige muligheder, ingen stod over de andre. Som eksempel kan nævnes, at Alumes gårde efter egaliseringen havde 5 tønder, 3 skæpper, 2 fjerdingkar og 24/7 album hartkorn, Valbys 5-0-0-0, Annisses 8-2-2-2, Ramløses 6-1-0-0, Ludshøjs 6-6-4-4, Højelts 4-5-1-0. I enkelte tilfælde var der foretaget udstykninger. Kagerup, der 1682 havde 2 store bøndergårde, havde 1717 4 gårde med hver 6-2-3-0 tdr. hartkorn.

Hvad bygningerne angår, var der meget store forskelle mellem gårdene indbydes, selvom de havde det samme eller nogenlunde det samme hartkorn. I Helsingø havde én gård således 25 fag,

mens to havde 52 fag hver, i Holløse varierede fagenes antal fra 19 til 55. I Vejby fra 18 til 64, i Smidstrup fra 40 til 59. Gennemsnittet synes at have ligget på 35-40 fag pr. gård.¹⁾

Angående kreaturholdet gav synsforretningen følgende resultater:

Sogn	Gårde	Heste		Hornkvæg		Får	
		ialt	pr. gård	ialt	pr. gård	ialt	pr. gård
Esbønderup	37	349	9,4	495	13,4	396	10,7
Søborg-Gilleleje	53	401	7,6	597	11,3	643	12,1
Græsted	45	466	10,4	718	15,8	629	14,0
Mårum	30	260	8,7	418	13,9	334	11,1
Valby	27	229	8,5	322	11,9	293	10,8
Helsingø	59	428	7,3	591	10,0	541	9,2
Annisø	26	203	7,8	293	11,3	289	11,1
Ramløse	46	356	7,7	534	11,6	528	11,5
Tibirke	20	135	6,8	231	11,6	255	12,8
Vejby	66	434	6,6	695	10,5	677	10,3
Blistrup	45	366	8,1	476	10,6	524	11,6

2)

Tabellen viser, at det største kreaturhold - som man kunne vente - fandtes i skovegnene, i Esbønderup, Mårum og Græsted sogne, men det må dog hertil bemærkes, at gårdene i disse sogne også gennemgående havde det største hartkornstilliggende. I de øvrige sogne er kreaturholdet så godt som ens.

Påfaldende virker det egentlig kun, at bønderne i Tibirke sogn, på et tidspunkt, da sandflugtens ødelæggelser havde nået deres højdepunkt, praktisk set havde samme kreaturhold, som bønderne i de andre sogne. Selvom mulighederne for kornavl har været stærkt reducerede, må der stadig have været græsningsmuligheder for et normalt kreaturhold. Sætter man kreaturholdet i forhold til sognenes hartkorn, står Tibirke sogn, der efter hartkornsreduktionen 1705 kun havde lidt over 2 tdr. hartkorn i gennemsnit pr. gård, som en fin nr. 1 i herredet.

Krigsjordebogen giver også oplysninger om et særligt bebyggelses- og socialt fænomen i Holbo herred, nemlig om husmandshusene. Tidligt var Kronborg amt, Lyng-Kronborg og Holbo og dele af Strø herreder, et af de mest husrige amter på Sjælland og der-

med i hele landet. 1682 havde amtet 699 gårde og 418 huse, der således udgjorde 37,4 pct. af de samlede ejendomme. Kun Københavns amt lå højere med 44,5 pct.³⁾ Men i de følgende år voksede husenes antal stærkt, mens gårdenes på det nærmeste forblev uforandret. For 1700 var procenten beregnet til 45,7. 1709 var de 418 huse øget til ca. 550.⁴⁾

Jordebogen viser, at husene for en del var koncentreret i enkelte byer. Alume havde således 9, Valby 14, Helsingø 21, Nejlinge 11, Annisse 22, Ramløse 16, Ørby 19, Holløse 12, Vejby 18, Kolsbæk 11, Tisvilde 13. I almindelighed var det de største landsbyer, der havde de fleste huse, men torperne havde også en del, de fleste steder svarede antallet af huse nogenlunde til antallet af gårde. Desuden fandtes særlige samlinger af huse udenfor landsbyerne. I Esbønderup sogn således Haregabshusene med 19 huse og Villingebækshusene med 13, i Mårum Tinghusene med 10, i Valby Aggebo Skovhuse med 13.

Beboerne i disse husmandskolonier synes at have haft noget bedre kår, end husmændene i landsbyerne havde det. I hvert fald var deres huse større. I Mårum Tinghuse var der således 4 huse med 11 fag, i Græsted Skovhuse et med 16 fag, et med 13 og et med 10, men for husene i landsbyerne var 3-4-5-6 fag det sædvanlige. Størstedelen af husmændene var fæstere under kronen, men i landsbyerne lå en del huse, der var bygget på fæstegårdens jord, og som svarede deres afgifter til bonden. Endelig var nogle huse bygget på landsbyernes fælles gadejord. I Holløse var der bygget 3 huse på gadejorden, som i årlig afgift svarede 1 tønne øl til bymændene. 1709 blev de imidlertid inddraget under kronen, og amtmanden henstillede, at de herefter hver skulle svare 2 rigsdaler årlig.⁵⁾

Husenes tal vedblev at øges efter 1718. Rytterdistriktsregnskaberne bringer hvert år en oversigt over nyopbyggede gadehuse. 1733 hedder det således, at der sidste år var bygget 3 nye huse i Annisse, 1 i Ramløse og 1 i Vejby, og der tilføjes, at der ikke må bygges flere huse i dette distrikt, da der er en mængde i de fleste byer, og da en del af dem står øde uden beboelse. Hvis der er folk, som mangler huse, kan de anbringes i disse.⁶⁾

1743 erklærede sognepræsten i Esbønderup, at beboerne for størstedelen bestod af børn, tyende, husmænd og inderster. »Thi her til skovegnene søger en stor del fattige og husarme mennesker for tørv og ildebrand om vinteren«.7)

At Holbo herred kom under ryttergodset fik næppe større betydning for bønderne. Reelt betød det, at de direkte skulle bidrage til rytteriets underhold. Rytterne blev indkvarteret på Esrom, og det medførte, at der måtte opføres barakker og stalde til 3 dragonkompagnier. For at skaffe den fornødne plads til disse bygninger rev man en del af de endnu bevarede klosterbygninger ned.

Distriktet blev bestyret af en regimentsskriver, som overtog den tidligere ridefogeds funktioner. 1733 fik regimentsskriveren bopæl på Esrom kloster, og 1746 opgav man at have garnison her, hvorefter de fleste barakker og stalde blev revet ned.

For bønderne var problemet i årene efter 1720 utvivlsomt, hvordan de skulle klare den hårde og langvarige landbrugskrise, der satte ind efter Den store nordiske krigs ophør, og som kulminerede i årene 1730-35. Krisen skyldtes såvel fald i kornpriserne, som vanskeligheder ved studenes afsætning. For Holbo herreds bønder, der havde studeopdræt som en vigtig indtægtskilde, var det sidste måske fuldt så alvorligt som det første.

Mange bønder kom da heller ikke gennem krisen; de måtte forlade deres gårde, blev gårdforsiddere, som man kaldte det. Det må dog her bemærkes, at gårdforsiddere ikke alene forekom i krisetider. Selv i relativt gode år hændte det, at bønder blev sat fra deres gårde, eller at de måtte opgive dem på grund af fattigdom. Spørgsmålet var blot, hvor talrige gårdforsidderne var.

Til de lave priser kom o. 1733 nogle dårlige høstår og en ondartet hestesygdom, snive, der kostede mange bønder deres heste.

Regimentsskriveren viste stor forståelse af bøndernes vanskeligheder og gav overfor ryttersessionen godt begrundede forklaringer på elendigheden. 1733 skriver han, at der i adskillige byer har været misvækst på vårsæden, mens vintersæden var bedre. Særlig galt havde det været i Unnerup, der lå i en skarp egn med skuffende jorder. En mand havde kun høstet 11 tønder byg efter 8½ tønder udsæd. I Hintsehov havde bonden høstet 12 tønder efter 8

tønders udsæd. I Græsted havde en bonde mistet 7 heste af snive, i Huseby havde sygdommen kostet en mand 6 heste. Lige så galt var det gået Hans Andersen i Ågerup, om hvem det hedder, at han havde været en velhavende og brav bonde, men alderdom og vanheld havde ført ham i armod; han ville ikke kunne klare sig, medmindre han fik hjælp til to heste og fik sine restancer eftergivet. Endnu værre var det gået Peder Nielsen, Ramløse; han havde mistet 10 heste, og da han nylig havde overtaget gården i slet tilstand med forpligtelse til at betale forgængerens restancer, var han nu kommet i den yderste armod. Da han var en flittig bonde og en brav arbejder, kunne der imidlertid ikke skaffes nogen bedre til at sætte på gården. Regimentsskriveren foreslår derfor, at han får hjælp til nye heste og får restancerne eftergivet. Om Jens Ibsen, Ramløse, berettes, at han for 6 år siden overtog en øde gård; han havde siden dengang ved egen hjælp opbygget 25 fag hus, men fornylig var stuelængen på 11 fag faldet sammen. Manden var en flittig og god bonde, der gerne ville stræbe, men på grund af den dårlige gård og uheld med hestene, havde han ingen vej kunnet komme, men havde fået store restancer. Regimentsskriveren anbefaler, at han får restancerne eftergivet, for at han kan opmuntres til fremdeles flittighed; skal man nøde en anden til gården, vil man alligevel være nødt til at eftergive restancerne. I adskillige andre tilfælder beder regimentsskriveren om hjælp til de nød-stedte bønder, og han slutter med at sige, at han kun har søgt om det absolut nødvendige. Den kommission, den såkaldte rytterses-sion, der havde tilsynet med distriktet, fulgte regimentsskriverens indstilling og bevilgede disse bønder dels eftergivelse af restancerne, dels hjælp til at anskaffe nye heste.

Men det var ikke alle steder, man var barmhjertig. Regnskaberne melder også om en lang række gårdforsiddere. Blandt disse var Ole Jensen, Valby. Hans gård var brøstfældig, han var meget fattig og havde store restancer. Jacob Nielsen, Ramløse, der havde haft store uheld med hestene, sad i en forfalden gård og var gerådet i armod og restancer. Lars Olsen, Holløse, var i sin høje alderdom blevet meget fattig, havde fået restancer og brøstfældige bygninger, Mads Olsen i Vejby sad ligeledes med store restancer og en

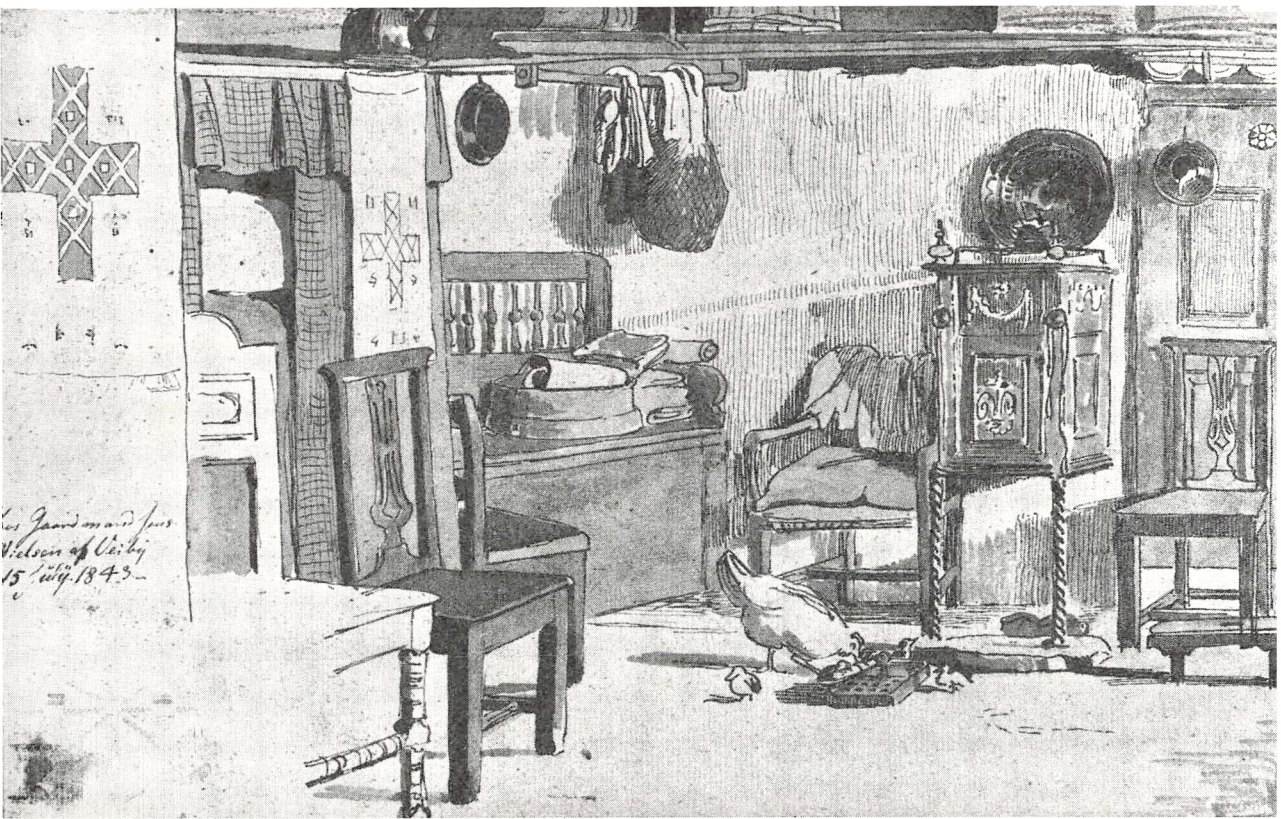
brøstfældig gård. Disse blev ved dom sat fra deres gårde. Om deres fremtidige skæbne forlyder ingenting. Gårdene fik man »formået« eller »overtalt« andre til at overtage, et sted står »halvt med tvang«. ⁸⁾

Forholdene blev ikke bedre i 1734. Regimentsskriveren må igen beklage en dårlig høst. I Ørby var det gået ud over både vinter-sæd og vårsæd. Af rugen kunne kun ventes udsæden igen, af byggen 1^{1/2} fold; fodringen var dertil ringe. I mange andre byer var avlen ringe, da jorderne var lette og sandagtige, så de blev forknytte og tog skade af 5-6 dages stærk hede, men i skovegnene havde man temmelig god græsning, så man kunne opføde kreaturer til salg. Derfor beder han kun om hjælp til de sletteste byer.

Atter er en række bønder dømt fra gårdene. Alder, fattigdom og uheld anføres som årsager. Med store vanskeligheder havde man fundet nye fæstere til dem. Om den gård i Sletelte, Peder Nielsen var fradømt, hedder det, at til dens antagelse var snart ingen at få overtalt. Bygningerne var faldet ned og øde, jorderne var ganske forhutlede, alting var i slet tilstand; omsider havde man dog formået en skovfoged til at tage den. Lige så galt så det ud hos Peder Jensen og Ole Rasmussen i Lavø med øde bygninger og forhutlede jorder; også her havde man dog fået nye fæstere til gårdene mod at give dem store friheder.

Om andre gårdforsiddere hedder det, at de var slået ud af misvækst og vanheld, at de intet ejede, og at de ingen hjælp havde fået. ⁹⁾

I 1736 må regimentsskriveren fortælle om ny misvækst og igen bede om hjælp til bønderne. Rugen har slået fejl; værst er det i Mårum, Ejlstrup, Kagerup, Nellerød og Trustrup, men galt i mange andre byer. Man må betænke, skriver han, at rugsæden næst forleden år ligeledes mislykkedes, så fast hver mand har måttet købe brød hele sommeren, og at de fleste endnu sidder i gæld for det, og at dette år har bragt en endnu større misvækst. Bønderne må købe såvel sæderug som brødkorn, der er så meget des dyrere, da de, der ellers burde sælge, må købe. De kan ikke blive ved gårdene, medmindre de får hjælp og frihed (for landgilde), så de igen kan fatte mod til at stræbe påny. Han foreslår, at Mårum

Det gamle og nye
Vilson af Veiby
15. Maj 1843.

J. Th. Lundby: Gårdmandssue, Veiby, 1843.
Hirchspringske Samling.

sovn, hvor man kun kan vente at høste det halve af udsæden, får eftergivet landgilden, og andre byer, som Blistrup, Børstrup og Kolsbæk, hvor der kun kan ventes $\frac{1}{3}$ af udsæden, befries både for landgilde og skatte Korn.

I Pårup havde man haft store uheld med kvæget, to mænd havde mistet næsten alt, og alle noget. Særlig galt ser det ud for Hans Olsen og Jens Larsen, »som dog er flittige og stræbsomme mænd, der hidtil uden skillings restance har svaret de kongelige skatter«. Disse må hjælpes, slutter regimentsskriveren, »da fornødenhed udfordrer, at fattige bønder kommes til hjælp af deres herskab«. ¹⁰⁾

Disse år var vel nok hårde, men ingenlunde enestående. Tilsvarende eksempler på nød og elendighed blandt bønderne kunne fremdrages fra mange andre år.

Man må stadig betænke, at det er de mest grelle eksempler, regimentsskriveren trækker frem. Bønder, der forskånedes for uheld, og som var nogenlunde velkonsoliderede, undgik gårdforsiddernes skæbne; alligevel har vel de færreste i disse år nået ud over at skrabe de nødvendige midler sammen til skatter og landgilde og iøvrigt til at klare dagen og vejen.

Stavnsbånd og kvægpest

1733 blev stavnsbåndet indført. Ingen bondekarl eller -mand måtte herefter fra sit 14. til sit 36. år forlade det gods, han var født på. Det betød et hårdt slag for mange bønder, der tilhørte private godser, men for rytterbønderne i Holbo herred har det næppe været af større betydning. De kunne trods stavnsbåndet flytte frit omkring indenfor Kronborg amt, og der blev næppe heller lagt dem hindringer i vejen for at søge til krongodset i Frederiksborg amt. Men det betød, at hvis en bondesøn ville til en købstad og lære et håndværk, måtte han købe sig et fripas eller i det mindste have regimentsskriverens tilladelse til at forlade distriktet.

Henimod 1740 var landsbrugskrisen så nogenlunde overstået, kornpriserne steg atter, og kårene blev i adskillige henseender tåleligere for bønderne. Onde år kom dog stadig, 1740 blev et af de hårdeste misvækstår, man havde kendt. Efter en tør sommer, der ødelagde kornhøsten, fulgte en lang og hård vinter med stor fodermangel.

Midt i 1740'erne kom så en ny katastrofe, den store kvægpest. Som vi tidligere har set, findes der mange klager fra bønderne over store tab af kvæg og heste efter sygdomme, men pesten 1745-46 synes i sit omfang at have overgået alle tidligere katastrofer.

Meldingerne om kvægpesten i Holbo herred begynder at komme sidst på året 1745. Endnu er kun få byer ramt, Alume har mistet 36 kreaturer, Tustrup 83, Nellerød 26, Eilstrup 26, Valby 67, Bannebjerg 38, Hemmingstrup 14, Højelt 39, Udsholt 85, de øvrige er hidtil gået fri. Men i løbet af de følgende måneder breder pesten sig, i slutningen af januar er den begyndt at hærge i

Lavø, Annisse og Ågerup, derefter kommer turen til Søborg, Ammendrup, Mønge, Smidstrup og Græsted. I nogle byer breder den sig forholdsvis langsomt, de ugentlige tab er små, andre steder har den en eksplosionsagtig karakter. I Annisse tog den som nævnt fat sidst i januar, hvor 11 kreaturer var døde, og i ugen fra 12.-19. februar mistede byen 169 kreaturer, den følgende uge 65, den tredie 35, så var der åbenbart ryddet godt ud i staldene der. Byen mistede dog endnu 40 kreaturer, ialt foreligger således meddelelse om et samlet tab på 310 kreaturer. Mange har der næppe været tilbage.

Hen på sommeren aftog pesten. De ugentlige tab blev færre, men den vedblev at brede sig, nu gik det særlig ud over torperne i Søborg og Esbønderup sogne.

I løbet af efteråret blussede den op igen, og nu meldes der igen om store tab i de enkelte byer. Den 19. oktober har Kagerup mistet 56 kreaturer, så var der vel ryddet nogenlunde ud der. 3. december meldes 72 døde i Pårup, 14 dage efter findes yderligere 23 kreaturer på tabslisten i denne by, men den følgende uge kun 6, sagtens fordi der ikke var flere at tage af.

Som det gentagne gange er påpeget, var kvægbruget det bærende i mange af Holbo herreds sogne; nu blev mange besætninger totalt og andre delvis udslettet. Det må have været en katastrofe, hvis fulde omfang man kun vanskeligt kan fatte. Og der var ingen hjælp at hente nogetsteds, en skattenedsættelse var alt, hvad staten kunne gøre for at bøde på ulykken.

I betragtning af tabenes størrelse fik bønderne dog forbavsende hurtigt bragt besætningerne på fode. 3-4 år efter havde de nået nogenlunde samme størrelse som før pesten. Der var i hvert fald noget at tage fat på, da epidemien igen brød ud i 1750. Resultatet blev det samme som første gang, langt det overvejende antal af bøndernes kreaturer gik til. Pesten breder sig fra by til by og slår ned for fode. Kun en enkelt opgørelse skal anføres. I de 4 uger fra 17. oktober til 12. november 1750 angives tabene at være: Valby 44, Ammendrup 27, Kjæderup 15, Nejlinge 22, Lavø 45, Helsingø 32, Aggebo 6, Vejby 50, Unnerup 19, Mønge 25,

Ørby 20, Holløse 26, Annisse 64, Tisvilde 12, Tibirke 1 og Hågendrup 1.

Listen viser, at pesten på dette tidspunkt havde godt fat i herredets vestlige sogne, i dens videre forløb bredte den sig også til de østlige; da den sluttede, stod herredet atter næsten helt blottet for kreaturer.

Det lykkedes igen at oparbejde nye besætninger, og de havde nået tidligere tiders højde, da kvægpesten kom tredje gang i 1762-63. Den tog fat i efteråret 1762, og den begyndte atter vestligst i herredet. Smitten spredte sig endnu stærkere end de foregående gange. I ugen 24. november til 1. december indberettedes følgende tab: Alume 30, Højelt 5, Ramløse 199, Skærød 17, og den følgende uge: Alume 31, Kagerup 30 - her var det en enkelt gård, det gik ud over -, Valby 10, Lavø 59, Ammendrup 67, Høbjerg 11, Annisse 175, Huseby 55, Ramløse 82. Der foreligger nu opgørelser over de enkelte bønders tab. I Ramløses sorte uge, 24. november til 1. december, mistede Jens Pedersen 13 kreaturer, Anders Jensen 16, Hans Sørensen 20, Jens Hansen 10, Niels Jensen 12, Helle Karlsen 10, Jens Olsen 12, Niels Pedersen 18, Hans Jørgensen 13, Peder Hansen 10, Jørgen Pedersen 11, Søren Paulsen 11 og Niels Larsen 23.

De øvrige bønders tab var på mindre end 10, men da der tidligere var mistet 58, og da den følgende uge øgede tabene med 82 og den næstfølgende med 41, så det samlede tab kom op på 380, ser det ud til, at staldene stort set har været tomme. De følgende uger melder ikke om tab i Ramløse, derimod fortsatte pesten sin gang østover i herredet gennem hele vinteren.

Disse 3 katastrofer i løbet af 17 år, udover misvækstår og andre »ulykkelige tilfælde«, som det hed, må nødvendigvis have skabt hårde vilkår for herredets bønder.

Retsudviklingen

Enevælden førte ikke umiddelbart til ændringer i retsvæsenet. Tingene vedblev at fungere, som de havde gjort i de foregående tider, og herredsfogderne og skriverne blev stadig udtaget blandt herredets bønder.

Efterhånden blev det dog klart, at den enhed og orden, enevælden søgte at tilvejebringe på så mange måder, også skulle omfatte retsvæsenet. Et vigtigt skridt i denne retning var Christian V's Danske Lov fra 1683, der blev den første fælles lovbog for hele landet til afløsning af de gamle landskabslove.

Kort efter blev spørgsmålet om retskredsene taget op til behandling. Man besluttede at reducere disses antal ved at lægge dem sammen til større enheder. Derved blev der brug for færre herreds- og birkefogder, hvad der i første omgang betød en besparelse, og i anden skulle give større muligheder for at finde velkvalificerede folk til disse poster, idet man var klar over, at den gældende ordning lod meget tilbage at ønske i denne henseende.

Den 15. juni 1686 udsendte Danske Kancelli en forespørgsel til landsdommerne i de respektive landsdele om, hvilke herreder og birker der bedst kunne samles, og samtidig udbad det sig udtalelser om fogdernes og skrivernes dygtighed.¹⁾ Mens de jyske landsdommeres indberetninger er meget udførlige og tegner et detailleret billede af forholdene i de enkelte retskredse, er de sjællandske landsdommere særdeles kortfattede. Om Holbo herred hedder det i al korthed, at Kronborg birk og Holbo herred kunne være sammen under ét og kaldes Kronborg birk. Herredsfogden Niels Sørensen og skriveren Rasmus Lauridsen er begge dygtige

nok til fortsat at forestå deres bestillinger. Et tinghus skal indrettes ved Esrom kloster, og tingdagen skal være tirsdag.

Indstillingen blev fulgt. Holbo herred gik dermed fra at være en selvstændig retskreds over til at være en del af en sådan. Større forandring har det næppe afstedkommet for herredsbønderne, men det har rimeligvis her som andetsteds forstærket den udvikling, der var i gang: at bønderne mere og mere hørte op med at møde på tinget, medmindre de havde direkte ærinde dersteds. Som vi har set, blev det i stedet for brugeligt at sende tinghørere fra de enkelte byer til tinget, for at eventuelle sager af interesse for vedkommende by kunne komme til bymændenes kundskab.

Efterhånden som bøndernes personlige deltagelse på tinget aftog, skiftede herreds-(birke)-fogedstillingen karakter. Fra at være en af bøndernes egne, der hovedsagelig havde sin opgave i at lede tinget, blev han nu en kongelig embedsmand, hævet over det menige tingfolk, og den udvikling, der havde været i gang med at udvide herreds-(birke)-fogdens domsmyndighed, endte nu med, at denne helt og holdent blev overdraget ham.

Da Kronborg amt i 1718 var blevet til et rytterdistrikt, fik Kronborg birk navneforandring til Kronborg rytterdistrikts birk. Dette medførte bl. a., at ridefogden blev afløst som godsets bestyrer af en regimentsskriver, og i den såkaldte session, nogle mænd, der havde opsyn med rytterdistrikterne, fik bønderne en ny slags herskab, der kunne lade dem tiltale og idømme visse straffe, såvel bøder som legemsstraffe.

Vor viden om, hvad der egentlig skete på tinget, er endnu stærkt begrænset, fordi tingbøgerne stadig mangler. Nu og da hører vi dog andetsteds fra om de forseelser, folk begik. 1707 er en husmand fra Annisse således dømt til galgen for tyveri. Han appellerer ikke dommen, men giver sig ind under kongens nåde.²⁾

Vi ser også, at skovtyveri ligesom tidligere er en meget udbredt last hos befolkningen, og hører, hvilke straffe der blev givet for det. 1715 har Niels Gundersen, Esbønderup, stjålet en eg; straffen bliver 2 dage og nætter i tårnet, og han skal hver dag gå 2 timer i den spanske kappe med træ på. Hvad det sidste egentlig betød, er uklart, men der var uden tvivl tale om en skærpelse af

straffen. Forseelsernes omfang er stærkt varierende og straffene med dem. Peder Rasmussen, Esbønderup, som 1715 tog nogle bøgegrene, bliver pardonneret, andre, der har stjålet bark, hessel- eller elleris, slipper med beskedne bøder, men bønder i Holløse og Vejby, der har taget det samme, må en halv dag i tårnet og dertil bære den spanske kappe en time. Et par bønder fra Alume dømmes til at bære den spanske kappe et par timer en tingdag. Det skulle formentlig også ske på tingstedet i tingfolkets påsyn, for at straffen kunne føles des forsmædeligere. 1723 får Lars Pedersen, Annisse, samme dom.

Når de hårde midler blev taget i brug, var det dog ikke alene afhængigt af forseelsens omfang, men overtrædernes evne til at betale de fornødne bøder blev også taget i betragtning. 1724 stjal Ole Nielsen i Udsholt nogle små risbøge, og det hedder, at da han er fattig, skal han ikke straffes med penge, men sættes i tårnet 4 dage på vand og brød og dertil hver dag bære den spanske kappe i 3 timer.³⁾

Den spanske kappe blev overhovedet brugt flittigt på Kronborg rytterdistrikts birk, idet den også anvendtes som straf for lejermål, hvis synderen ikke var i stand til at betale tilstrækkelige bøder. 1728 havde en afdanket soldat, Hans Rasmussen, begået lejermål med Johanne Olsdatter; han dømtes til at gå med den spanske kappe ved tinget i to dage, hver dag 1 time. Om en kvinde, der havde begået lejermål, hedder det, at hun kun har kroppen at bøde med. Hun skal derfor stå i gabestokken ved tinget, når retten holdes, i to dage, 1 time daglig.⁴⁾

Tingfolkene kunne således til skræk og advarsel - nu og da måske også til skadefryd - undertiden se folk i gabestokken eller vandrende rundt med den spanske kappe hængende over sig.

Nu og da brugte man også fidlen, et udskåret brædt, der kunne spændes om hals og hænder; rent fysisk var det rimeligvis en lempeligere straf end den spanske kappe, men forsmædelsen var den samme. To kvinder fra Græsted blev i 1727 dømt til at gå med fidlen foran sognets kirke i to dage. Der kommer også justits-sager, først og fremmest de endelige skovtyverisager med et en-

kelt vildttyveri ind imellem og dernæst lejermålssager, men egentlige forbrydelser er ret sjældne.⁵⁾

Endelig fra 1743 er Kronborg rytterdistrikts tingbøger bevaret, og de viser, at tingdagene gennemgående på denne tid ikke er præget af den store dramatik.

Den første tingdag, der omtales, er mandagen den 16. september 1743. Tingbogen beretter, at på denne dag var mødt birke-dommeren Christen Koch af Esrom mølle, birkeskriveren Niels Andersen og stokkemændene Christen Johansen, Lønholt, Hans Larsen, Saunte, Børge Nielsen, Haregab, Hans Peder Jørgensen, Bakkebjerg, Gunder Rasmussen, Mårum, Lars Hansen, Valby, og Mogens Olsen, Græsted. Der skete ikke meget på tinget; regimentsskriver Rasch lod tillyse skifter efter de afdøde Peder Larsen Tisvilde i Ramløse og Peder Olsen i Ågerup, og degnen i Ramløse begærede en panteforskrivning til seigneur Nikolaj Povlsen i Valby udslettet. Det var alt.⁶⁾

Næste tingdag, den 23. september, mødte Ole Olsen af Nybo op og aflagde vidnesbyrd om, at han havde haft vanhæld med sine kreaturer i 8-9 års tid; han havde to vidner med og begærede derefter et tingsvidne om vanhældet udstedt. Samme ærinde har Rasmus Larsen, Grønholt. Skovfogden i Græsted stævner Jens Pedersen på Fredebo for 4 svin, han har optaget, efter at de havde gjort skade i hans korn.⁷⁾

De følgende tingdage møder man de samme sager, tillysninger af skifter, tinglysninger af panteobligationer og skøder, udslettelse af panteobligationer, udstedelse af tingsvidner, udmeldelser af syn over skovgårder, tillysninger af auktioner og andre sager fra det daglige liv, forhold, der skulle bringes til almindelig kundskab for birkets befolkning, eller som skulle have den særlige retskraft, tinget kunne give dem.

Retsvæsenet var imidlertid under stadig udvikling, selvom denne unægtelig gennem lange tider kunne foregå meget langsomt.

Tidligere er nævnt, at bøndernes indflydelse på birketinget var i stadig tilbagegang. Birkefogedstillingen blev ikke, som forhen herredsfogedstillingen, besat med en bonde, stokkemændene fik rimeligvis stadig mindre at sige, og herredets bønder mødte ikke

som før op i stort tal på tingdagene, men nøjedes med at sende tinghørere til tinget.

Ganske let var det dog ikke at skaffe tilfredsstillende erstatning; i første omgang voldte det store vanskeligheder at få dommerstillingerne godt besat. Dette skyldtes for det første, at der ikke fandtes større muligheder for herreds- og birkefogder for at få en blot nogenlunde nødtørftig juridisk uddannelse. Vel blev der på universitetet holdt juridiske forelæsninger, men disse var på ingen måde beregnet for vordende herreds- og birkefogder, og det er rimeligvis kun yderst sjældent hændt i datiden, at en sådan overhovedet havde hørt en juridisk forelæsning. Dernæst var fogdernes lønninger i reglen så ringe, at de ikke skulle friste folk med gode kvalifikationer til at søge embederne.

Man var fuldt ud klar over, at forholdene i denne henseende lod meget tilbage at ønske, og i 1736 indførtes derfor juridisk embedseksamen ved universitetet, hvad der atter førte med sig, at det juridiske studium efterhånden kom ind i fastere rammer. Men det tog tid, før juridiske kandidater i større tal kom ud fra universitetet, og disse viste sig ganske utilbøjelige til at søge herreds- og birkefogedstillingerne. For dog så vidt muligt at højne kvaliteten også for fogderne indførtes så den danske juridiske eksamen. Denne stillede til en begyndelse kun ganske små krav til kandidaterne, nogle få måneders læsning af elementære juridiske værker var fuldt tilstrækkelig, men i det lange løb kom den dog til at betyde, at de forskellige fogder blev noget bedre skikket til at varetage deres stillinger.⁸⁾

Mens man fra 1600-årene ikke sjældent hører om fogder, der hverken kunne læse eller skrive, blev færdighed i begge dele nu en uomgængelig nødvendighed for stillingens bestridelse. Navnlig var skrivefærdigheden af betydning, da der blev mere og mere skriftligt arbejde ved embedet.

Det er næppe rigtigt at påstå, at embedernes virksomhedsområde udvidedes, da man også i ældre tider havde givet sig af med alt muligt på tingene, men i løbet af 1700-årene blev det åbenbart nødvendigt at ofre mere opmærksomhed på de forskellige sider af embedets forretninger. F. eks. har vi ikke tidligere hørt noget

om, at herredsfogden tog sig af auktionsforretninger, men efter forordningen af 23. januar 1719 om stemplet papirs brug får Kronborg rytterdistrikts birk en auktionsprotokol, i hvis autorisation det hedder, at auktionsskriveren fremtidig har at protokollere de auktioner, der forekommer indenfor bemeldte distrikt. Gennem de følgende år kan vi følge auktionsskrivernes færden rundt om i birket. Det, der foregik på auktionerne, findes optegnet i auktionsprotokollerne.⁹⁾

En forordning af 7. februar 1738 om pantebøgers indretning førte til, at embedet i 1740 anlagde dets første skøde- og panteprotokol, hvori skulle indføres »alle pante-, mageskifte-, skøde-, gave- og deslige breve, så og alle indførsels- og udlægsforretninger, samt ejendomsdomme, som for retten bliver læste.«¹⁰⁾

Gennem de første år består indførslerne i protokollen hovedsagelig af pantebreve. Skøder var undtagelser, simpelthen fordi langt de fleste ejendomme var fæstegods, således at det kun sjældent skete, at en ejendom kom i handel.

Alt imens gik hundreder af sager gennem birketinget. Som tidligere var skovtyverierne i stort overtal, og straffene for disse var i reglen forholdsvis lempelige.

På andre tyverier blev der stadig taget hårdt. Et enkelt eksempel skal anføres. Den 30. april 1758 strandede en skagenskipper ud for Smidstrup strand. En del af ladningen blev bjerget i land, men før den var taget under forvaring, lykkedes det 4 mænd, bønderne Hans Nielsen og Jacob Nielsen af Smidstrup og Lars Rasmussen af Strand-Esbønderup samt indsidder Hans Nielsen Spillemand af Smidstrup, at få fingre i noget af godset; dets værdi blev senere anslået til ialt 13 rigsdaler 8 skilling. Tyveriet blev opdaget. De skyldige tilstod, men det lykkedes dem at forlige sig med skipperen mod at betale ham 15 rigsdaler, hvorefter han afskrev al ret til tiltale. Men birkedommeren skønnede, at sagen skulle gå sin gang. Den trak imidlertid ud, så dommen ikke faldt før 9. april 1760. I mellemtiden var Jacob Nielsen død. Birkedommeren erklærede i sit aktorat, at forbrydelsen var så grov, at den burde straffes for konsekvensernes skyld. Forsvareren hævdede, at forseelsen snarere skyldtes tåbelighed og enfol-

dighed end forsætlig ondskab. Men forsvaret bådede kun lidt. Dommen lød på, at gårdmændene Hans Nielsen og Lars Rasmussen samt indsidderen Hans Nielsen Spillemand til velfortjent straf og ligesindede til afsky skulle piskes på kagen og have tyvsmærke indbrændt i deres pande, hvorefter de skulle arbejde i jern (i lænker) i nærmeste fæstning for deres livstid. De skulle desuden betale igæld af de stjalne og ikke tilbageleverede varer med 8 rigsdaler, og tvigæld af alt det stjalne med 26 rigsdaler 1 mark, samt hver især have deres hovedlodder forbrudt. Endelig skulle de betale alle sagens omkostninger og hver 9 rigsdaler til skarpretteren for kagstrygningen.¹²⁾ Dommen kostede dem således ære, gods og frihed, med andre ord en fuldkommen ødelagt tilværelse. Hvad man end kan sige om dommen, måtte den i hvert fald være en meget alvorlig advarsel mod at omgås ulovligt med strandingsgods.

Grove forbrydelser som mord var sjældne, men forekom dog nu og da. 1790 skete således et rovmord i Mårum Tinghuse. En morgen først i marts 1790 fandt man en gammel kvinde, Bente Jensdatter, Jens Baltserens enke, liggende myrdet udenfor sit hus. Et vindue var slået ud i huset, og inde i huset var en kiste brudt op, og de penge, man formodede havde været i den, var stjålet. 4 uger efter arresteredes to daglejere, Johannes Henriksen og Jens Madsen, begge af Mårum Tinghuse, som mistænkte for mordet, og de tilstod at være skyldige.

De havde begge været tærskere hos en gårdmand i Mårum, og en dag under tærskningen havde de talt om, at det ville være godt at få fat i enkens penge. Kort efter besluttede de, at de i fællesskab skulle foretage et indbrud hos hende. Den 3. marts udspejdede de hendes hus og forvissede sig om, at hun var alene; ved midnatstid gik de til huset; Johannes Henriksen havde en økse med, han slog en rude ind med denne. Enken hørte det og råbte: »Herre Gud, hvad er der på færde«; da Johannes Henriksen sprang ind gennem vinduet, flygtede hun ud ad døren, men Jens Madsen forfulgte hende og slog hende til jorden, hvorefter Johannes Henriksen kom til og slog hende i hovedet med øksen; hun døde åbenbart straks af slaget. Røverne brød derefter en

kiste op og fandt fire punge med sølv og bancosedler. Det samlede udbytte blev 66 rigsdaler, som de delte mellem sig. De gemte pengene, men blev iøvrigt i deres hjem og passede deres tærskning, da de frygtede, at en eventuel flugt ville henlede mistanken på dem.

Nogle uger gik hen, uden at mordet blev opklaret, men på en eller anden måde må mistanken have samlet sig om Johannes Henriksen. Den 28. marts spurgte hans svigermoder ham, om det var sandt, hvad hun havde hørt, at han var morderen. Han nægtede, men da hun vedblev at »friste« ham, tilstod han gerningen. Hun betroede sig til sin mand, der opfordrede Johannes Henriksen til at melde sig, da det alligevel ikke kunne forblive skjult. Det havde han forståeligt nok ikke mod til; han gik en dag til Frederiksborg, kom i slagsmål og fik klø og vendte så hjem igen; siden gik han til en søster i Helsingør. Imidlertid turde svigerfaderen ikke tie med sin viden, han gik til øvrigheden; morderne blev straks pågrebet, begge tilstod, dømtes til døden og blev hals-huggede ved Esrom.

IV

Landboreformernes tidsalder

Landboreformerne

FÆLLESSKABETS OPHÆVELSE

I årene efter 1750 banede den anskuelse sig lidt efter lidt vej, at det danske landbosystem såvel som det danske landbrug måtte underkastes store ændringer. Adskillige forhold fremmede de nye tanker, bl. a. betød det en del, at priserne på landbrugets produkter steg; det kunne betale sig at dyrke jorden godt, betale sig at forsøge forbedringer. Men kunne forbedringer gennemføres, som forholdene nu engang var under det rådende godssystem?

Man begyndte at indse, at godssystem og landsbyfællesskab ikke var veje, der førte fremad. Herremændene kunne få så stor magt over bønderne, det skulle være, og de kunne udvide deres hovedgårdsmarker, så vidt muligt var, bønderne vedblev dog at være lige fattige, og landbrugets samlede udbytte forblev ringe, selvom hovedgårdsdriften kunne gøres noget mere intensiv end bondegårdsdriften.

1755 blev der givet tilladelse til, at enhver frit kunne indsende forslag til landvæsenets forbedring, og det var faktisk et epokegørende skridt i en tid, hvor en streng censur i almindelighed lagde en stærk dæmper på folks skrivelyst. Mange af de indkomne bidrag blev tilmed trykt i »Danmarks og Norges oekonomiske Magazin«, der begyndte at udkomme 1757. Man krævede såvel landbrugstekniske som sociale forbedringer, der kunne hæve

bondestanden, om hvilken der blev sagt: »Bonden kan efter sin nuværende tænke måde og forfatning ikke dirigere sig selv, thi han er uoplyst, mistroisk og indtaget af fordomme. Orden og økonomi, sædelighed og mere er ham oftest fremmed«.

Samtidig med den vågnende interesse for landbrugets problemer blev der i 1757 nedsat en kommission »til landbrugets fremtarv og nytte«. Denne kommission satte sig dog kun begrænsede mål, man ville først og fremmest tilstræbe tekniske fremskridt indenfor landbruget.

Dens store mål blev en indskrænkning af fællesskabet, i første omgang af fællesskab mellem flere landsbyer eller flere lodsejere, og desuden tilsigtede man en udskiftning af de store overdrev.

Kommissionen sendte forespørgsler til amterne om, hvorledes forholdene var i disse henseender. Fra Kronborg amt kunne der berettes om mange store overdrev, bl. a. om Gribskov, hvorom det hedder, at det har en længde på 1½ mil og en bredde på ½. Græsningen bruges af alle de omliggende byer, og desuden er der byer 1-2-3 mile fra overdrevet, som også driver deres kvæg derind, så dette med hensyn til græsningen kan kaldes et almindeligt overdrev. Man har da heller ikke nogen regler for, hvor mange kreaturer der må lukkes ind på det. Ved Kassegård og Gilleleje var der mindre overdrev, mens Asserbo overdrev hørte til de store. Her var der dog sat en fast takst for, hvor mange kreaturer der måtte græsses: Ramløse by måtte indsætte 128, Kassepose 123, Melby 336, Tollerup 147, Tisvilde 318, Tibirke 130. Dette skulle udelukkende være store kreaturer, kun Tisvilde havde ret til at indsætte 280 får.¹⁾

Det foreløbige resultat af kommissionens arbejde blev en forordning af 29. december 1758 om fællesskabets indskrænkning på Sjælland.

I Holbo herred udnyttedes forordningen ikke særlig energisk. Gribskov og Asserbo overdrev forblev indtil videre uantastede, og først i 1775 blev Gilleleje overdrev udskiftet på initiativ af Nellerupgårds ejer Jacob Christian van Deurs.²⁾ Det var ikke just nogen epokegørende begivenhed, men større ting var i gære.

Den guldbergske regering, som fulgte efter Struensees fald i

1772, var ingenlunde reformvenlig, den anså ændringer i bøndernes retslige stilling for at være absolut skadelige, men den kunne ikke være blind for, at de landbrugstekniske reformer nødvendigvis måtte fortsættes. Man kunne ikke beholde fællesskabet, hvis man skulle gøre sig håb om at hæve landbruget til et højere stade. Ved forordningen af 13. maj 1776 fastsattes derfor, at enhver lodsejer i en by kunne kræve sin andel af byen udskiftet fra de andre ejeres jorder, og en forordning af 23. april 1781 fremmede yderligere udstykningsmulighederne.

Fællesskabet var imidlertid ikke lige skadeligt for samtlige bønder. I almindelighed var det således, at det blev des besværligere for lodtagerne, jo flere disse var; følgelig var det til større ulempe for de store landsbyer end for de små. Ramløse var den største landsby i Holbo herred, og karakteristisk nok var det også den første landsby i herredet, som blev udskiftet; Ramløses udskiftning viste dog, at ligesom fællesskabet havde været til mest besvær ved de store byer, således blev også udskiftningen af disse en vanskelig opgave.

Princippet i udskiftningen var, at enhver bondegård skulle have al sin jord, der under fællesskabet var spredt over den ganske landsbymark, samlet på få steder, ja, om muligt, på ét sted, og det ideelle var, at gården selv kom til at ligge midt i sine marker. Skulle man nå til eller blot i nærheden af dette ideal, måtte en udstykning for de større landsbyers vedkommende nødvendigvis forbindes med en udflytning. Et større eller mindre antal gårde skulle bort fra landsbyen og genopføres ude på markerne ved deres respektive jorder.

For Ramløses vedkommende blev resultatet, at 19 gårde skulle udflyttes, resten blev inde i byen, men alle fik andre jorder end dem, de forhen havde haft. Der blev stridigheder om, hvem der skulle have de enkelte lodder, og resultatet blev, at de blev tildelt gårdene ved lodtrækning. Man forsøgte at gøre gårdene lige gode ved at give dem, der fik den ringeste jord, så meget mere af den. Gårdene blev derved af stærkt varierende størrelse.

Det skulle imidlertid snart vise sig, at udskiftningen havde været uheldig, og i 1782 måtte den tages op til revision. Et land-

væsenskommissionsmøde blev indkaldt, og ved dette protesterede 8 bønder imod udskiftningen. De hævdede, at såvel mål som taksationer var fejlagtige, at udskiftningskortet var forkeret og uoverensstemmende med forholdene i marken, og at nogle af de udflyttede havde fået så dårlige jorder, at de ikke kunne eksistere på dem. Kommissionen fandt stort set klagerne berettigede. I hvert fald havde 4 bønder gode grunde til at klage; de havde vel fået store lodder, men jorderne var slette. To af dem havde marker mellem bakker, så de vanskeligt kunne pløjes, jordbunden var sandet og ringe, noget af den næsten uduelig, og resten havde under fællesskabet manglet enhver røgt, så den ville fordrå både tid og flid for at bringes i god stand. Man enedes derfor om at foretage en ny opmåling af markerne og ligeledes en taksation under opsyn af en kyndig landinspektør, og de ringeste gårde skulle forbedres. Det besluttede blev udført, og forholdene i Ramløse synes derefter at være blevet nogenlunde tilfredsstillende.³⁾

Besværlighederne i Ramløse synes at have skabt betænkeligheder i herredets øvrige landsbyer. 1781 bliver dog Strand-Esbønderup udstykket; samme år udstykkes Asserbo overdrev, 1782 følger Huseby, Bakkebjerg og Helsinge. 1783 tager man fat på Søborgs udstykning, men når ikke at få den fuldført før det følgende år.⁴⁾

DEN LILLE LANDBOKKOMMISSION

Nu kom der imidlertid et nyt moment ind i sagen. 1784 blev kronprins Frederik myndig og fik sæde i statsrådet, og kort efter fjernedes Guldborg ved et statskup. Andreas Peter Bernstorff kom til magten; dermed var der åbnet nye muligheder for landboreformer, og dette kom i højeste grad til at præge udviklingen i Holbo herred, såvel som i det øvrige Nordsjælland.

»Den tredie november i året 1784 var den for alle fæstere på Frederiksborg og Kronborg amter mærkværdige dag, da kongen bød en kommission at sammentræde for at overveje, udfinde og foreslå de tjenstligste midler til at befordre disse fæstere og deres

efterkommeres sande lyksalighed«, skriver W. A. Hansen i sin bog om de nordsjællandske landboreformer.⁵⁾ Kommissionens medlemmer var W. A. Hansen, amtmand Henrik Levezow og brødrene Christian Ditlev og Johan Ludvig Reventlow. Dens opgave skulle være at forbedre landbruget og om muligt at gøre fæsterne til selvejere. De fornødne pengemidler til reformernes fremme blev straks stillet til kommissionens rådighed. Hensigten var at gøre Nordsjælland til en forsøgsmark for reformerne og om muligt skabe et eksempel til efterfølgelse for private godsejere.

Det skulle vise sig, at udviklingen kom til at forløbe hurtigere end ventet, således at store reformer var blevet gennemført for hele landet, førend det nordsjællandske eksperiment var fuldført. Ikke desto mindre havde det energiske reformarbejde her sikkert videregående virkninger som eksempel, og for Nordsjælland selv blev det af afgørende betydning.

Udskiftningen og udflytningen blev sat i sving. Mens 1784 kun havde bragt to udskiftninger, Søborg og Ørby, steg tallet rask i 1785 og 86, 1787 blev det største udskiftningsår, og omved 1790 var udskiftningen i det væsentligste tilendebragt. Helt glat gik det ikke. W. A. Hansen indrømmer, at mange bønder i begyndelsen var imod den og navnlig mod udflytningen, men han tilføjer med en vis triumf, at i kommissionens sidste år ønskede alle udskiftning, og ingen frygtede udflytning.⁶

Bøndernes betænkeligheder er let forståelige. Det måtte skabe usikkerhed hos dem at forlade det fællesskab, de var vokset op i, for fremtidig at skulle stå på egne ben. Og ved udflytningen til markerne kunne de være sikre på at få jorder, der vel ikke altid var ringe af bonitet, men i hvert fald ringere i kultiveringsgrad og gødningskraft end de, som lå i landsbyernes umiddelbare nærhed. Dertil kom sliddet med bygningernes nedrivning og genopførelse, besværlighederne med at skaffe farbare veje, brønde, indhegninger om deres udskiftede marker og meget mere.

Når modviljen blev overvundet, skyldes det i høj grad den effektive hjælp, kommissionen ydede for at mindske besværlighederne. Den sørgede for en omhyggelig taksation af jorderne, så ingen af de udflyttede blev forfordelt ved jordernes tildeling. 6

kyndige vurderingsmænd fra Københavns amt rejste fra by til by og foretog taksationerne sammen med vedkommende byers »eftertænksomme mænd«. Man sørgede for, at bønderne så vidt muligt fik deres jorder samlede på ét sted, og for at disse fik en passende form; stjerneudskiftningen, der gav lange og på sine steder smalle marker, forsøgte man at undgå ved at foretage de fornødne udflytninger.⁷⁾ Et stort arbejde blev gjort for at skaffe udflytterne gode bygninger; i reglen fik bønderne et direkte byggetilskud på 150-175 rigsdaler, desuden fik de udvist tømmer, og de fik frihed for skatter og landgilde i 1 á 2 år efter omstændighederne. Der blev skaffet godt tømmer fra Norge, og man opmuntrede til at erstatte lervægge med mure.

Et stort problem var tilvejebringelsen af den nødvendige markfred. Under fællesskabet havde hegningsproblemerne været alvorlige nok, nu blev de meget større, da markskellenes længde mangedobledes. At hegne med risgærder, som man før havde gjort, ville være ganske umuligt; derfor fik bønderne al mulig opmuntring og direkte støtte til at sætte stengærder, og det så meget mere, som man med stengærdernes rejsning slog to fluer med ét smæk: fik solide hegn og bedre muligheder for at kultivere de jorder, hvor stenene før havde ligget. På Kronborg amt havde man før 1790 således sat ca. 52.000 favne (ca. 100 km) stengærder; andre steder gravede man grøfter eller plantede levende hegn.

Meget arbejde blev lagt i jordernes grundforbedring, »thi så længe den er fuld af store sten, af udueligt krat, bregner og deslige eller oversvømmes af skadende vand, er det bonden umuligt at dyrke den tilbørligt«, derved kunne der »i Danmark uden sværds slag erobres mange tusinde tønder land, som hidindtil dels har været aldeles udyrkelige, dels overmåde slet dyrkede.« Også til disse rydnings- og afvandingsarbejder blev der givet understøttelse i form af penge og på anden måde.⁸⁾

For at give bønderne tid til de mange arbejder, blev hoveriet stærkt indskrænket. Man havde også indset, at forholdene i denne henseende nærmest havde været paradiske. Adskillige bønder i Kronborg amt havde $4\frac{1}{2}$ mil at køre til deres hovarbejde, så de

næppe nåede andet end at køre frem og tilbage; og man beregnede, at hoveriarbejdet ved høhøsten til Esrom var så besværligt, at det kostede 19 mark at høste et læs hør, mens det kunne købes for 14 mark. Man besluttede derfor efterhånden helt at afskaffe hoveriet på Kronborg amt.

FRIHED OG EJENDOM

Mens reformarbejdet skred frem i Nordsjælland, var Den store landbokommission, der skulle behandle en række fundamentale problemer for hele den danske bondestand, blevet nedsat, og den 20. juni 1788 kom forordningen om stavnsbåndets ophævelse, som med rette anses for at være skelsættende i bondestandens historie. Bønderne fik herigennem den personlige frihed, der måtte være den nødvendige forudsætning for bondestandens opkomst og landbrugets fremskridt.

En af de tidligere reformvenner, G. C. Oeder, havde som reformarbejdets mål sat det at skaffe bonden »frihed og ejendom«. Den lille landbokommission havde også dette mål for Nordsjællands vedkommende. »Næst frihed,« siger W. A. Hansen, »ved jeg i den ommeldte orden intet kraftigere middel til at oplive bondens lyst og mod end at forskaffe ham på billige vilkår arvefæste- og ejendomsskøde på sin gård; thi da ved han jo, at ikke en dråbe af hans sved er spildt, men at al hans møjsommelige arbejde kommer ham selv, hans kone og børn til nytte.«⁹⁾

Man regnede imidlertid ikke med, at bønder i større antal ville være i stand til at købe deres gårde, og besluttede derfor at skænke bønderne arvefæsteskøder. Arvefæste var ikke det samme som fuld ejendomsret, men det gav bønderne fuld dispositionsret over gårdene; de kunne mod en ringe afgift afhænde dem, og de kunne lade dem gå i arv til deres efterkommere.

Den 15. august 1788 overrakte Christian Ditlev Reventlow på Frederiksborg slot 12 bønder fra Kronborg amt deres arvefæsteskødebrev. I disse hed det bl. a.: »Bemeldte gårdmand N. N. må herefter beholde og bruge denne gård med al dens tilliggende,

som en uryggelig ejendom for ham, hans arvinger og efterkommende ejere, således at han og de må derpå uhindret foretage alle de indretninger, som han og de til efterkommernes fordel bedst ved og kan.«¹⁰⁾

Reventlow holdt ved denne lejlighed en tale for bønderne. »Til ingen tid er der,« sagde han, »i Danmark tænkt alvorligere på bondestandens opkomst end i det nærværende. Bønderne i det hele rige har at glæde sig over vor allernådigste konges milde, til dette øjemed sigtende, anordninger, men langt mere end de andre bønder Kronborg og Frederiksborgs amters, for hvis vel han har båret den ømmeste omsorg.«

Kommissionens vigtigste mål havde ikke været at øge kronens indtægter, men »at disse amters bønder skal tælles blandt de mest velhavende, men også blandt dem som ved mere oplysning end nu almindeligt udmærker sig ved dyd, gode sæder og gudsfrygt.«

Han oprullede et strålende billede af den fremtid, der skulle blive en frugt af kommissionens arbejde. »Jeg ser den tid i møde, i hvilken udmarkerne vil ligne de velgødede tofter, de sure enge og moser forvandlede til fede hårdbundsenge, unyttigt krat være bortryddet, nyttig skov og underskov omhyggelig fredet, alt skadeligt vand afgravet, alle kampesten brugt til varig indhegning med stengærder; den tid i hvilken de udskiftelige bøndergårde alle omgives med kål-, urte- og blomsterhaver, med pile og andre nyttige træer; den tid i hvilken kløvers, kartoflers og nyttige roers dyrkning ikke er nogen sjældenhed, i hvilken tjenestekarlen vil sætte en ære i at være den skrappeste arbejder og bonden i at være den bedste husbonde; den tid i hvilken bonde og husmand vil være lige fornøjede med deres stilling, ikke misunde hinanden, men som venner ved gensidige tjenester befordre den ene den andens vel; den tid i hvilken ingen fattig vil blive uhjulpel og ingen arbejdsføre tiggere vil tåles at omvandre; den tid i hvilken spinderokken, væven og anden huslig vindskibelighed vil fylde de ledige vinterdage.« Han priser den ejendomsret, bønderne nu har fået skænket, »thi de bliver derved forvissede om, at alle deres forbedringer kommer dem og deres børn alene til nytte og opmuntres derved til dobbelt arbejdsomhed.«

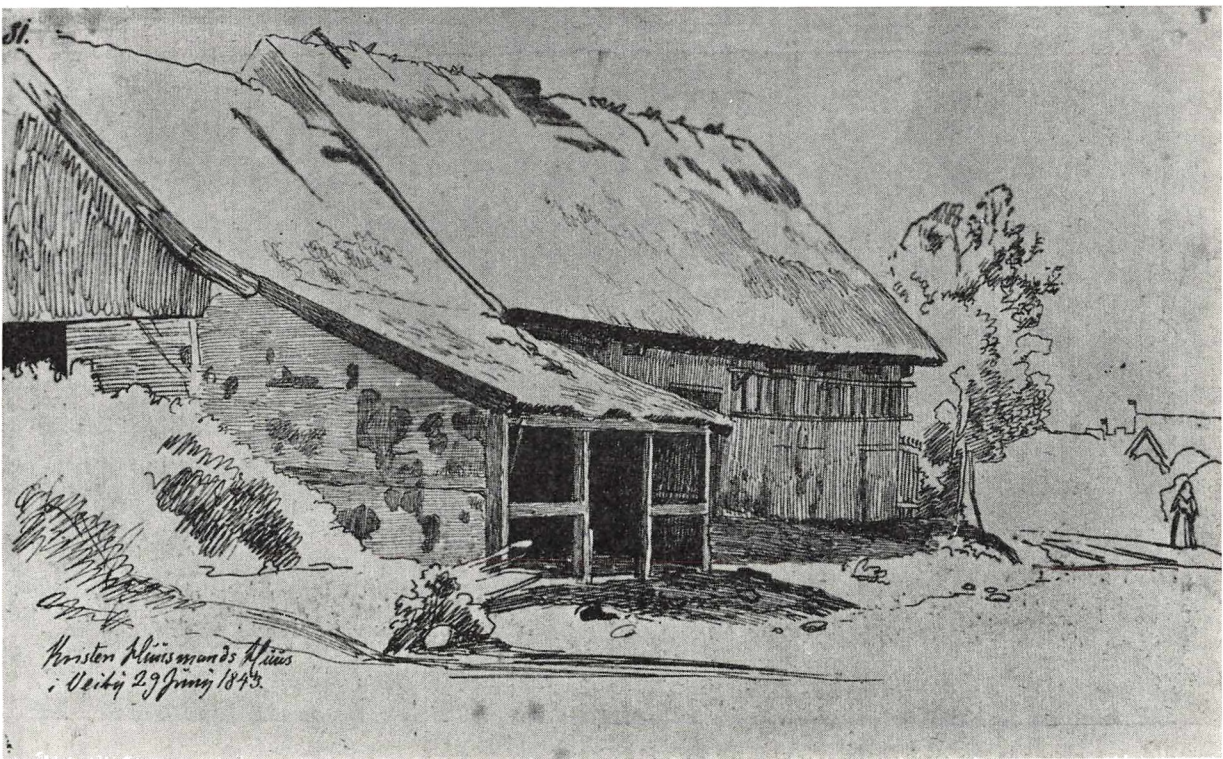
Sluttelig takker han dem, der har bidraget til at fremme kommissionens arbejde, landinspektøren, regimentsskriveren og bønderne selv, og han slutter: »Guds velsignelse har vi sporet i alle foretagender; den vil vi erkende og tilbede os fremdeles, og han vil vist gøre disse bønder til et eksempel for Danmark, som deres brødre vil følge, og gøre den i fordums tid miskendte bondestand til et arbejdsomt, lykkeligt og kækt folk, af hvis velstand alle de andre stænder vil tage deres udspring, og på hvis troskab og mod kongen kan lide som på det sikreste værn.«¹¹⁾

Smukke var Reventlows ord i denne festens stund. Nøjere beregninger viser, at kommissionen vel udførte et fremragende arbejde, men at den sørgede for, at kronen høstede sin rigelige andel af arbejdets gyldne frugter. Overdragelsen af ejendomsretten var ikke i så høj grad en storslået gave fra landsfaderen til sine børn, som det kunne se ud til, og som Reventlows ord tydede på. Længere henne i en af arvefæsteskedebrevets mange paragraffer stod nogle betydningsfulde ord om kraftig forhøjelse af landgilde og tiende. I virkeligheden tjente kronen ganske godt ved at skænke gårdene til arvefæste. Kommissionen anvendte ca. 280.000 rigsdaler på reformarbejdet i Nordsjælland, men det viste sig snart, at kronens årlige indtægter af amterne steg med 27.000 rigsdaler og senere endnu mere, således at den anvendte kapital blev særdeles godt forrentet.¹²⁾

Selvom kronens indsats således ikke var lutter veldædighed, står det dog fast, at dens arbejde skabte grundlaget for, at bønderne kunne betale de højere afgifter; og der er heller ingen tvivl om, at det førte til en afgjort forbedring af bøndernes kår i Holbo herred som i det øvrige Nordsjælland.

HUSMÆNDENE

Den lille landbokommissions arbejde - såvel som hele reformarbejdet i almindelighed - gik i første række ud på at hjælpe gårdmændene, og det var afgjort dem, der høstede de bedste frugter af det. Husmændene blev dog heller ikke overset, - hvad man

J. Th. Lundbye: Hus i Veiby, 1843.
Hirschsprungske Samling.

også vanskeligt kunne i Kronborg amt, hvor der ifølge en opgørelse i 1785 var 1081 husmænd imod 694 gårdmænd. Såvel Christian Ditlev Reventlow som W. A. Hansen var indforstået med, at husmændene måtte hjælpes. W. A. Hansen siger, at gårdmændene i adskillige tilfælde kunne have brug for husmændenes arbejdskraft, »men skal disse folk være til, så må der også sørges for, at de kan leve og bestå.«¹³⁾

Husmændenes vigtigste opgave skulle altså være den at danne en reserve af arbejdskraft, men skulle deres eksistens sikres, måtte de have en lille jordlod, som kunne give dem det mest fornødne. Målet var at få oprettet lige så mange husmandslodder, som der var gårdmænd; hver husmand skulle have 3, om muligt 4 tdr. land, så han kunne holde en ko og nogle får og fede et par svin. Derved ville der vel ikke blive jord til alle husmænd, men, siger W. A. Hansen, »dels har en del af de øvrige fra Arilds tid haft nogen jord, f. eks. Mårumme tinghuse, Kagerups husmænd, Esbønderup skovhuse m. m., dels er mange blandt dem fiskere, som man ikke anser for at behøve jord, og som man formedelst deres mængde og beliggenhed heller ikke kan skaffe anden jord end en have og en plads til at tørre deres garn på.«¹⁴⁾

Gårdmændene støttede i almindelighed ikke kommissionens bestræbelser, de ønskede ikke at give jord til husmandsbrug, »mange af bønderne finde ved sådan lejlighed, at deres jord er god og umistelig.«¹⁵⁾

LANDSKABETS ÆNDRING. SØBORG SØ

En rum tid gik hen, før Reventlows drømme blev til virkelighed. Men alligevel ændrede de følgende års virksomhed Holbo herred i mangt og meget. Landskabet fik et ganske andet udseende. Forhen havde gårde og huse ligget tæt sammenklumpede i landsbyerne mellem de vidtstrakte marker, nu blev de spredt udenfor byerne, kulturlandskabet blev langt mere broget og afvekslende. De store overdrev, der tidligere lå hen med græs og lyng og spredte be-

voksnings af krat og skov, gav nu plads for snese af småhuse, og krattet og småskovene blev ryddet bort.

De gamle karakteristiske risgærder, der før havde strakt sig mellem markerne fra landsby til landsby, forsvandt, og i stedet for rejstes stengærder eller levende hegn mellem de enkelte gårdes jorder. Lidt efter lidt blev markerne rensed for sten; sumpe og vandhuller blev udgravet, og mange kæmpehøje blev jævnet, navnlig i Ramløse sogn gik det hårdt ud over dem.

Ligeledes ryddede bønderne i stor udstrækning de mange småskove, krat og enkeltstående træer, der stod omkring på markerne. En stor del af dem blev svedet til kul og kørt til København.

Til gengæld kom skovene nu under forstmæssig drift. Gribskov, der halvt havde været højskov, halvt overdrev, blev nu til rigtig skov. Dens grænser blev afrettede, og dette førte til, at adskillige gårde inde i eller umiddelbart ved skoven blev nedlagt. Endog en hel landsby måtte bort, nemlig Trustrup i Mårums sogn. Byen havde 1682 4 gårde og nogle huse. 1783 besluttede skovudskiftningskommissionen, at en del af Kagerups og Mårums jorder skulle inddrages under Gribskov, og at bønderne som erstatning skulle have en del af Trustrups marker. Til en begyndelse var det rimeligvis kun hensigten at nedlægge én af byens gårde, men da de øvrige gårdmænd ikke var uvillige til at afstå deres gårde, blev resultatet, at samtlige gårde blev nedlagt i 1790. Nogle huse blev stående en årrække, men omsider forsvandt også de, og hele bytomten blev beplantet med skov.¹⁶⁾

Nordøstligst i herredet skete en endnu mere gennemgribende ændring af landskabet, idet Søborg sø blev tørlagt.

Den lille landbokommission havde mellem sine mange mål også det at vinde nyt land ved tørlægning af søer. Opmærksomheden fæstede sig snart ved Søborg sø. 1785 overdrog kommissionen en løjtnant Arctander at udarbejde et projekt til søens tørlægning, og det følgende år godkendte den det projekt, han havde lavet. Før man kunne tage fat, måtte Gilleleje vandmølle nedlægges; det tog sin tid, og først i 1794 kunne man begynde på arbejdet. En stor afvandingskanal fra søen til Kattegat blev gravet, og derefter anlagdes et system af kanaler ude i selve søen. 1798

kunne man meddele, at 1100 tønder land var indvundet. Det viste sig dog, at vandafledningen ikke var tilstrækkelig; de indvundne arealer kunne kun bruges til høbjergning samt til rørskår. Man måtte derfor gentagne gange, således 1831-32, forbedre afvandingsystemet ved gravning af nye kanaler. Først efter at P. B. Feilberg i 1872 begyndte på afvandings- og kultiveringsarbejder på søen, kom tørlægningen til at opfylde de forventninger, der var stillet til den.¹⁷⁾

Status 1831

Fra 1831 foreligger en oversigt over udviklingens foreløbige resultater såvel i Holbo herred i særdeleshed som i Frederiksborg amt i almindelighed, idet skovrider og landvæsenskommissær G. Sarauw på opfordring af Det kongelige danske landhusholdningsselskab i serien: Bidrag til Kundskab om de danske Provinsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, udgav: Frederiksborg Amt.

Bogen var skrevet under den langvarige landbrugskrise, der havde kulmineret o. 1824-28, men hvis følger endnu langt fra var overvundet, og som havde lagt en betydelig dæmper på landbrugets fremdrift.

For Holbo herred påpeger Sarauw, at det ikke er begunstiget, hvad jordbund og klima angår. Selvom der findes gode lerjorder nogle steder, er de sandede dog i overtal, og klimaet er barskere end ved Øresundskysten og i det indre af amtet. Om udskiftningen har han derimod intet at indvende for herredet.¹⁾

De nye driftsformer havde ikke vundet langt frem. Helbrak, der var almindelig i Horns herred, brugtes næsten ikke her og sommerbrak heller ikke. Den sædvanligste driftsform var, at der toges fem års sæd - på de bedre jorder dog 6, på de ringere 4 -, og derefter 3 eller 4 års græs. Nogle steder brugte man også en afgrøde af kartofler eller bælg-sæd. Efter grønjorden såede man på de bedre jorder byg, på de ringere havre.²⁾

Nogle landmænd udenfor bondestanden, hvoraf der forekom en del, havde været foregangsmænd. Et stort landbrug i Annisse drev kobbølbrug, delvis i forbindelse med staldfodring af kvæget.

I Helsinge brugte en mand vekselbrug med stadig anvendelse af blandingsgødning. En bonde i Ammendrup havde udmærket sig. Han havde indført vekselbrug, omdannet sumpe til agerjord ved at lede vandet bort, og han dyrkede den skønneste hvede og raps, man kunne se. Vekselbrug var også indført på to sammenlagte gårde i Kagerup og Ejlstrup. En mand i Esbønderup havde vist, hvad man ved vekseldrift og staldfodring kunne få ud af skovjorder. I Gilleleje fandtes to fortrinlige landbrug, det ene udmærkede sig særlig ved anvendelse af tanggødning, det andet ved en fin kvægbesætning af holstensk race.³⁾

Men disse gode eksempler havde endnu ikke smittet; navnlig på de bedre jorder holdt bønderne på de gamle metoder. Kvægbesætningerne karakteriseres som utrolig ringe; kløver brugtes langt fra almindeligt; kartoffelavlens havde kun haft større fremgang i Annisse og Helsinge sogne.

Mergling havde ikke vundet større udbredelse, derimod brugtes blandings- og tanggødning noget, hvor der var mulighed for det. Nye redskaber var taget i brug i nogen udstrækning. I Tibirke, Vejby, Blistrup og Ramløse sogne var hjulplovene i flertal, men mange havde dog anskaffet svingplove. På hjulplovene var foretaget visse forbedringer, så de var mere effektive end tidligere. Krogen til at dække den såede sæd med var endnu almindelig.⁴⁾ Enkelte tærskemaskiner fandtes, men det var tvivlsomt, om de kunne benyttes med fordel.⁵⁾

Af nye afgrøder var kløver og kartofler de vigtigste. Kløveren vandt langsomt fremad. Kartofflen havde o. 1800 kun været i ringe brug, men derefter udbredtes den rask over hele amtet, dog senest i Holbo herred. Men under landbrugs krisen i 1818-28 gik dyrkningen tilbage. Sarauw forklarer, at dette skyldtes de ringe kornpriser. Husmændene kunne undvære kartofler, og gårdmændene havde svært ved at få taget dem op, thi: »til ingen tid på året er husmændene mere dovne end fra høstens ende til vinterens begyndelse. Enhver har da lidt at tære af; den jorddrivende sin smule sæd, med hvis aftærskning, spisning og salg, når pengene går for tidlig op, han hendriver næsten et fjerdingår, den tjenende sin sommerløn; den, som ikke har haft fast plads, en ej ube-

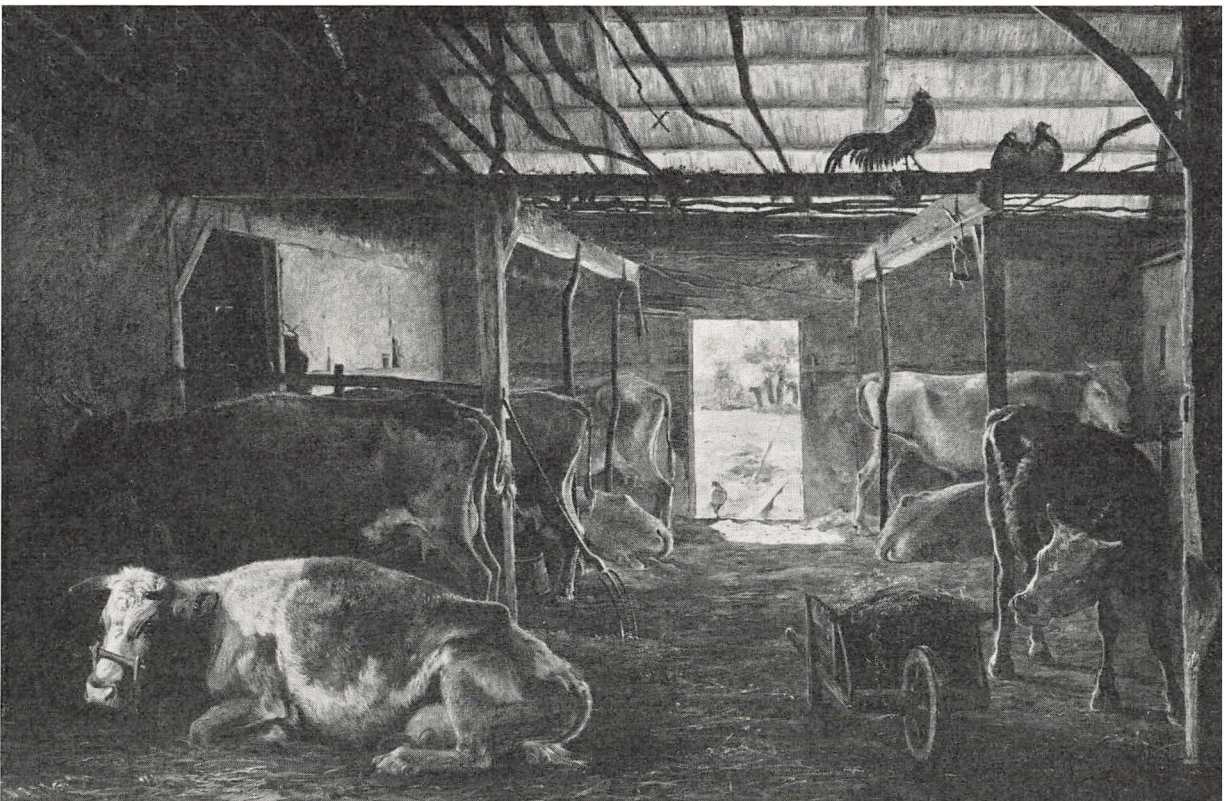
tydelig fortjeneste, som tørvearbejde og høstens travle tid har givet ham.« Bønderne må lokke folk til arbejdet ved at give dem to gange brændevin og mad.⁶⁾

Andre rodfrugter, som roer og kålrabi, så man næsten aldrig. Med markfredens overholdelse gik det kun småt fremad. Nogle steder, f. eks. i Blistrup sogn, var man kommet langt med stengærders rejsning, man havde også rejst gærder af jord, men forsømte at holde dem i stand.

Mange steder var man endnu ikke indstillet på markfreden, men slap alle kreaturer løs om efteråret. Men enkelte satte sig imod det, og det kom til stridigheder. »Således sker begyndelsen til markfred eller forberedelsen dertil næsten altid under trætte og uvenskab, under ondskab og hævn, og jo højere dette stiger, desmere håb er der om en heldig udgang - -. Sløv trætte, under fredeligt sindelag let tilvejebragt forlig - prisværdige ting ellers - tilbageføre til ufreden; ligesom den iblandt kraftløse agerdyrkere uden fremmed trang sjældnen vil fortrænges.«⁷⁾

Over kreaturholdet foreligger en tælling fra 1822. Hvorledes tællingen er foretaget, foreligger der intet om, og man kan næppe regne med, at dens tal er fuldt nøjagtige. Men de store forskelle mellem sognene, den viser, kan dog ikke skyldes fejltællinger alene.⁸⁾

	Gårde	Heste ialt	pr. gård	Kvæg ialt	pr. gård	Får ialt	pr. gård	Svin ialt	pr. gård
Nødebo	7	82	11,7	155	22,1	153	21,9	139	19,9
Esbønderup	25	233	9,3	485	19,4	321	12,8	234	9,4
Søborg	50	349	7,0	829	16,5	1390	27,8	538	10,8
Blistrup	49	269	5,5	546	11,1	550	11,2	222	4,5
Vejby	63	372	6,0	733	11,8	884	16,0	364	5,8
Tibirke	14	96	6,9	224	16,0	250	17,9	111	7,9
Ramløse	43	274	6,4	441	10,3	694	16,1	211	4,9
Annisse	26	217	8,3	528	20,3	951	36,6	328	12,6
Helsingø	56	351	6,3	646	11,5	982	17,5	368	6,6
Valby	25	196	7,8	435	17,4	735	29,4	217	8,7
Græsted	49	331	6,8	671	13,7	1165	23,8	332	6,8
Mårum	19	197	10,4	489	25,7	797	41,9	312	16,4

*J. Th. Lundbye: En kostald i en bondegård, Vejby, 1843.
Statens Museum for Kunst.*

De største besætninger findes afgjort i Nødebo, Mårum og Annisse, mens Blistrup, Vejby og Ramløse ligger i bunden. Kvæget dominerer tydeligt over hestene, og fårene over svinene.

En direkte sammenligning med tallene fra 1717 lader sig ikke foretage, da gårdenes antal i sognene er ændret, dels ved nedlæggelser, dels ved sammenlægninger, men man ser dog, at det gennemsnitlige antal heste pr. gård i de fleste sogne er faldet lidt, og hornkvæget til gengæld steget noget, i enkelte sogne endda betydeligt, men stigningen af fåreholdet er dog langt større. I sogne som Blistrup, Ramløse og Vejby er forholdene omtrent som i 1717, men det må bemærkes, at gårdenes antal her er øget, mens det er faldet i de fleste andre sogne.

For Annisse sogns vedkommende er der meget store stigninger for hornkvæg og får og en mindre for heste.

Sarauw peger imidlertid på, at der er sket ændringer med hensyn til besætningernes kvalitet. O. 1800 måtte størstedelen af bøndernes heste søge deres føde på marker og i skove hele året. Disse heste - udgangssøg kaldtes de - var små, hårdføre og nøjsomme; de klarede sig udmærket selv i den hårdeste vinterkulde, og de var gode til lettere arbejde. Da skovene var kommet under mere forstmæssig behandling og for en del lukkede for hestene, var deres antal aftaget, og ved benyttelse af stutteriets hingste havde man fået større heste, der dog ikke overgik de gamle i hårdførhed og udholdenhed og slet ikke i nøjsomhed.⁹⁾

For kvægets og fårenes vedkommende forsøgte man adskillige steder med fremmede racer, men disse var endnu ikke slået igennem.

Mens landbrugets fremgang - set med Sarauws kritiske blikke - endnu lod meget tilbage at ønske, mente han dog, at reformerne havde bragt store fordele. Folkemængden var tiltaget, og denne tilvækst var navnlig faldet på husmandsstanden, der tilmed havde fået langt tåleligere kår end før.¹⁰⁾ Bedst var det for de husmænd, der havde fået jord fra en bondegård, disse hørte til almuens lykkeligste klasser, hvis de blot ikke manglede arbejdsdygtighed og arbejdslyst. Noget hårdere var vilkårene for de husmænd, der var

anbragt på overdrevene, en del af dem burde have haft større jordlodder.¹¹⁾

Hos bønderne fandt Sarauw stadig stærk vedhængen ved det gamle. Hvis de forsøgte noget nyt, og det ikke straks gav resultater, faldt de tilbage til det prøvede. Kun få forbandt lyst til forbedringer med indsigt og stadighed. Mange var af tidernes tryk (landbrugskrisen) sat i en sådan tilstand, at de ikke havde evner til at gennemføre de fornødne forbedringer.¹²⁾

Kulsvierne

Hvad taterne har været for Jylland, har kulsvierne - så omtrent - været for Sjælland.

I almindelighed er det ikke just det drastiske, som har karakteriseret de sjællandske bønder, men hos kulsvierne fandtes al den dramatik, man savnede andetsteds.

Her var mørke skikkelser om glødende bål, hedt blod i årener, drik og drabelige slagsmål, skovtyverier, kamp mod øvrigheden, vilde kørsler, uforfærdede eventyrere, hvis bedrifter der stod gny af.

Kulsvierlandet strakte sig over det meste af det nordøstsjællandske skovområde, dets centrum var Gribskov og dens udløbere. Et godt hjørne af det ragede op i Holbo herred. De udprægede skovsogne: Nødebo, Mårum og Esbønderup var klassiske kulsvieregne, men der blev også svedet kul i Græsted, Valby, Helsingø og Annisse.

Folketraditionerne har beskæftiget sig stærkt med kulbrændingen og kulsvierens oprindelse, og det har været en almindelig opfattelse, at begge dele er af fremmed oprindelse. Kulsvierne var anderledes af skind såvel som af sind end de sædvanlige sjællandske bønder; de var mindre af vækst, mørkere af lød og øjne, livligere og heftigere.

Man har da også fundet en forklaring på, hvorledes dette fremmedelement skulle være kommet her til Sjælland. Det måtte være abbed Vilhelm af Æbelholt, der havde indkaldt dem. Et stednavn blev taget i brug til nærmere forklaring, nemlig Alsønderup. Dette, en - det skal indrømmes - besynderlig udvikling af det oprindelige Alexandertorp, blev af folkeetymologien udlagt som et oprinde-

ligt Alle synderes torp. Synderne var kulsvierne, de var valloner, der oprindeligt levede som kulsviere i Ardennerskovene. Der havde de forset sig med kætteri, men de var blevet benådet mod at drage i landflygtighed, og abbed Vilhelm havde så kaldt dem til Danmark og ladet dem rydde en ny torp, der fik navn efter dem, syndere, som de var. De havde ført deres erhverv med sig, og efterhånden havde de som kulsviere bredt sig i Nordsjælland; således var en flok karle engang udvandret fra Alsønderup og havde slået sig ned i Karlebo.

Men Alsønderup vedblev at være præget af sin oprindelse, endnu i det 18. århundrede var den beboet af vilde og voldsomme mennesker.

Disse fantasier finder ingen som helst støtte i historiske kendsgerninger. Enkelte antropologiske undersøgelser kunne dog tyde på, at der i Nordøstsjælland, og dermed i kulsvieregnet, findes flere mennesker med mørkere hud, mørkt hår og mørkere øjne end i den danske befolkning i almindelighed. Det synes at være alt, hvad der er af realiteter bag traditionerne.

Om kulbrænding i Nordøstsjælland hører vi første gang i 1535, da Christian III giver befaling om, at der rundt på Sjælland skal brændes kul. Befalingen omfatter bl. a. abbederne i Esrom og Æbelholt klostre, som hver skal lade brænde 20 miler kul.¹⁾

Næste gang, kulbrændingen omtales, er i 1564, da lensmanden på Krogen får befaling til at lade brænde 100 læster milekul, dag og nat uspart, og sende dem til København.

1566 skal hver bonde på Krogen len brænde 1 læst kul og sende det til Kronborg, og 1567 skal de føre hesselvender (ris) til krudtmøllen, da der er mangel på hesselvender til at brænde kul.²⁾ Når vi hører om kulbrænding just på disse tidspunkter, er forklaringen ligetil; det var krigstider, da der forbrugtes meget krudt, og trækullet skulle bruges til fremstilling af krudt.

Kulsvidningen var imidlertid ingenlunde begrænset til Nordsjælland; befalingen om kulbrænding blev givet til andre sjællandske egne, der havde store skove, bl. a. Tureby og Antvorskov len.

Ellers hører man ikke meget om kulsvidning på Sjælland, men mens denne efterhånden synes at være opgivet i den øvrige del af

øen, holdt den sig i Nordøstsjælland, som således ikke oprindelig var, men efterhånden blev den særlige kulsvieregn.

At kulsvidningen blev drevet i et ikke helt ringe omfang, viser en stridighed fra 1705: en ny amtsforvalter, Jens Madsen Hvid, pålagde dette år en afgift af 12 sk. pr. kulmile, idet kulsvierne dels skulle betale for tilladelse til at brænde kul, dels for det brænde, som gik med til svidningen. Kulsvierne klagede til amtmanden, Otto v. Raben; denne tog sagen op og erklærede bl. a., at kulsvierne og navnlig dem, som boede i Mårum sogn, ikke kunne klare sig af deres avlsbrug alene. Man måtte derfor hellere hjælpe dem med brændsel end kræve betaling for grene og kvas, da det blot ville komme til at betyde afgang i skatterne, derimod måtte de ikke brænde noget, der kunne bruges som gavntræ.³⁾

Selvom Raben således i første omgang havde optrådt som kulsviernes forsvarer, fandt han dog kort efter ud af, at han måtte have hånd i hanke med kulsvidningen. 1706 udstedte han en række bestemmelser om denne. Disse blev begrundet med, at der skete store misbrug med den, for en del i form af ulovlig skovhugst. Desuden hed det, at mange bønder forsømte deres avling på grund af kulsvidningen. Derfor skulle for fremtiden ingen bonde, som havde en nogenlunde god gård, befatte sig med kulbrænding; blev nogen truffet i færd med at bryde grene af træer eller med at tage vindfælder, skulle de tiltales og straffes. Træ til kulbrænding skulle udvises af skovbetjentene. Når en mile var bygget, skulle den anmeldes og besigtiges, før den måtte antændes. Senere kunne kulsvieren så sælge sine kul, hvor han kunne få dem bedst afsat.⁴⁾

I 1721 gjorde man et nyt forsøg på at indskrænke kulbrændingen. Formålet med dette var at spare skovene, som af mange grunde blev stærkt medtaget. Et reglement for, hvor mange der måtte brænde kul, hvor meget hver især måtte brænde, og hvor meget de måtte føre til torvs, blev udarbejdet. Tilladelsen blev hovedsagelig givet til husmænd, skovfogeder og vangemænd, som havde ringe jord og derfor vanskeligt kunne ernære sig af dens afgrøde.

Brændingens samlede omfang for Grønholt, Nødebo, Esbønderup, Græsted, Mårum og Annisse sogne blev fastsat til 780 miler, hver mile beregnet til 12 tønder kul. En væsentlig del af det

brændte kul skulle leveres til hofholdningen, som krævede 4800 tønder kul årlig. Forsøgte folk at brænde ulovlige miler, skulle det brændte kul konfiskeres.

Restriktionerne blev imidlertid ikke opretholdt. Da tilførslen til København gik ned, steg prisen på kullene, håndværkerne beklagede sig, og i december 1721 blev forbudet ophævet, og folk fik lov at brænde lige så mange kul, som de før havde gjort.⁵⁾

Et stærkt opsving fik kulsvidningen, da bønder og husmænd tog fat på at rydde marker og overdrev for småskove, fritstående træer og krat. Alt dette blev bedst gjort i penge ved at svides til kul. Samtidig - under revolutions- og napoleonskrigene - navnlig 1807-14, blev behovet for trækul større, da der var vanskeligheder ved at få de fornødne stenkul indført. Årtierne fra 1790-1820 synes at have været kulsvidningens storhedstid. Gregers Begtrup skriver i sit værk om Sjællands landbrug, 1803, at kulsvidning fra gammel tid var en næringsgren for Nordsjællands bønder. I Københavns, Hirschholms, Frederiksborg og Kronborg amter ernærede bønder og husmænd i skovegnene sig meget af at sælge tørv og brænde, tage bark af egetræerne og svie kul. De afsatte produkterne i hovedstaden. Bønderne havde mere lyst til det end til det egentlige jordbrug. Han regnede med, at der årligt indførtes 12-1300 læs trækul til København.

En bonde kunne ved disse binæringer tjene op mod et par hundrede rigsdaler om året, og husmændene i forhold dertil. »Men når man igen betragter, hvad der tilsættes på heste og vogne, det bestandige kroliv, hvorved disse mennesker lettelig forfalde til drik og forsømmelse af deres avling, ville det uden tvivl være disse skovegnens bønder og husmænd fordelagtigere mindre at tage del i slig fortjeneste, og kun på sådanne tider af året, at de uden tab kan være fra deres gård.«⁶⁾

Da krigene var endt, og da det samtidig svandt i træerne på markerne, tog kulsvidningen af. G. Sarauw skriver 1831, at man endnu kalder egnen for kulsvieregnen og dens beboere kulsviere, »skønt de fleste af den nærværende generation næppe har set en mile.« I de sidste 10-12 år er kulsvidningen kun brugt af enkelte husmænd i visse egne, »især norden i Gribskov«. Der kan vel end-

nu hentes en del materiale i skovene, som ikke er for kostbart at anvende til kul, men det, som mest i forrige tider benyttedes, nemlig træstødene fra de afskovede marker, er med liden undtagelse forlængst fortæret.⁷⁾

I »Den danske Stats Statistik« (1847) omtaler A. F. Bergsøe kulsvidningen og meddeler, at den er i stadig hensygnen. Kun 16 mennesker i det hele kongerige brugte den som eneste næringsvej, og af disse levede de 15 i Lyng-Kronborg herred, men mange, især husmænd i Nordsjælland, brugte den endnu som binæring. Trækullene blev hovedsagelig afsat i København, der brugte o. 8000 tønder årligt; prisen var 5 mark tønden. Som Sarauw mener Bergsøe, at de fleste af den yngre generation i kulsvieregnet aldrig har set en kulmile (måske har han dog denne antagelse direkte fra Sarauw).⁸⁾

Omend aftagende, holdt kulsvidningen sig dog århundredet ud, og enkelte miles røg endnu længere frem i tiden i Gribskov.

Kulsvidningen krævede, at milerne blev tilset både dag og nat. De lange nætters vågen ved de glødende miles har vel nok sat deres præg på kulsvierne. Her var lejlighed til at fortælle historier, og nu og da kunne der måske også komme et stønk af mystik over livet ved milerne.⁹⁾

Særligt gny har der stået om kulsviernes kørsler til København med deres kul, om deres drik og slagsmål i kroerne og om de vilde kapkørsler på hjemvejen, når vognene var tomme.

Mange af deres beretninger er rimeligvis i tidens løb kommet til at stå i den glans, der så ofte omgiver det svundne, men der foreligger dog adskillige samtidige beretninger, som viser, at der har været noget om snakken. Bl. a. omtales kulsvierne og deres bedrifter i en artikel i Sjællandsposten eller Næstved og Kalundborg ugeblad i 1839. Artiklen er anonym, men der er grund til at tro, at den skyldets bladets unge redaktør, Meir Aron Goldschmidt.

«Hvo af vore læsere har ikke hørt tale om kulsvierne?» hedder det. »Hvo forbinder ikke med dette navn begrebet om en ukultiveret, lidenskabelig og voldsom menneskeklasse? Og i sandhed! De helte, der er udgåede fra deres midte, synes at kunne hjemle en sådan ilde mening, skønt også kulsvierne i den senere tid har til-

ladt civilisationen at komme dem mere end »tre skridt fra livet« og som følge deraf er blevet noget fredsommeligere og roligere stemte. Men for ti eller tyve år siden var de meget slemme mennesker, og at komme i kast med dem var omtrent det samme som at blive pryglet halvt til døde eller om muligt underkastet en endnu større ulykke. Var de velhavende, så kendte deres overmod og ubændige trods ingen grænser, og var de fattige, så gjorde deres fattigdom dem endnu mere ondskabsfulde.«

Forfatteren fortæller derefter om en kulsvier »på en elendig karre med elendige heste, håret hang filtret og uredt ned om ørene, ansigtet var forkradset og opsvulmet, og hans klæder lasede og pjaltede«, der mødte et selskab i en fin vogn, men som i stedet for at dreje til side, drejede sin vogn tværs over sporet, og da det fine selskab alligevel passerede, rakte han tunge efter det.

Ligeledes hedder det, at kulsvierne undertiden for morskabs skyld pryglede løs på tilfældig rejsende, og at de i reglen havde 5 vognkæppe på vognen, nemlig de 4 under fjellene og den femte i hånden. Der berettes også om et drabeligt sammenstød mellem postvognen til Hillerød og en flok kulsviere.¹⁰⁾

Man har også beretninger om, hvorledes kulsvierne for enhver pris ville køre udenom alle andre vejfarende, mens de ikke selv ville lade nogen køre udenom dem. Blandt andet fortælles om flere batailler mellem kulsvierne og Frederik VII, dels hvorledes de kørte fra ham, dels hvorledes de forsøgte at spærre ham vejen, hvorefter han lod sine rideknægte prygle dem.

I krigene 1848-50 og 1864 øgede kulsvierne deres ry, idet de udmærkede sig dels ved deres skydefærdighed, dels ved deres dristige gån på og foragt for faren.

Endnu da kulsvidningen næsten var svundet hen, skal kulsvierblodet have været hedt og brusende og givet sig udslag i drabelige batailler ved baller og andetsteds.

Kirke og præster

Om det kirkelige liv i Holbo herred findes der ikke mange efterretninger fra denne tid, derimod hører vi nu og da om herredets præster. Ofte er det deres fortjenester, der har bevaret deres navne i erindringen, undertiden det modsatte; enkelte har udmærket sig både ved det ene og det andet.

En prydt for sin stand var Saxe Jensen i Ramløse, præst her fra 1615, som endog engang blev kaldt til København for at prædike på slottet. Han stiftede et betydeligt legat for Ramløse sogns fattige.¹⁾

Adskillige af herredets præster forsøgte sig som digtere. Tidligere er nævnt Græstedpræsten Erich Hansens bog om Helene kilde »Fontanalia sacra«. Frantz Kühn i Blistrup (1690-1712) dyrkede ligeledes poesien. Han udgav et digt i alexandrinere »Den poetiske Ester«, som udkom i 1701. Det blev en lokal succes, men for strengere kritikeres øjne fandt digtet ikke nåde. Kühn sad efter hans egne beklagelser at dømmes i slette økonomiske kår. Da hans degn døde, søgte han om selv at få embedet, som han nok mente at kunne bestride ved siden af præstegæringen. Han udnyttede sine poetiske evner i ansøgningen:

Stormægtigste monark! al Nordens zier og ære,
Det synes underligt, at præsten degn vil være;
Men verden er forkeert; Det Gud og hver mand seer;
Lad præsten blive degn, så tigger han ej mer.

I sine senere år var Kühn trods fattigdommen en velagtet præst. Derimod havde han som ung været ude for en alvorlig anklage, idet hans hustru beskyldte ham for utroskab, for brutalitet mod hende, og for at han ved ond medfart havde ombragt to af hendes børn. Der rejstes sag mod ham, men der kunne intet bevises; hustruen døde, før sagen blev behandlet, og Kühn friede sig ved ed for de hårde beskyldninger. Kühn blev efter egen vilje begravet udenfor kirkedøren; over graven anbragtes en ligsten med en indskrift, han selv havde forfattet; han mente, at det var uret, at hans legeme skulle begraves inde i helligdommen.²⁾

Mens det er uvist, hvorledes forholdene har været i Blistrup præstegård i 1690-ernes begyndelse, er der ingen tvivl om, at det var galt fat i nabopræstegården Søborg. Her fik man i 1692 en ny præst, Niels Madsen Gram. Han havde allerede adskillige vidtløftigheder bag sig, og han øgede deres tal i Søborg. Han var gift, hans kone levede i Norge, men til stor beskæmmelse for embedet levede han et usømmeligt levned med Birthe Olsdatter fra Helsingør. Han optrådte utilbørligt i kirken, skældte provsten ud og forbandede sig selv og andre. Den ene dag sagde han, at djævelen skulle fare i ham, hvis han var skyldig i det kvindfolk, han beskyldtes for, den næste, at han ikke ville kvittere hende, om han så skulle miste både ære, kald, kjole og hals.

Her kunne der ikke gives pardon; 1694 dømtes præsten fra kald, kjole og krave. Gram resignerede med hensyn til kaldet og kraven, men han bad om lov til at beholde kjolen, da det var det eneste klædningsstykke, han havde at skjule sig i. Retten forbarmede sig såvidt over ham, at han fik lov at beholde kjolen i otte dage, så han kunne skaffe sig andre klæder i den tid.³⁾

Niels Gram rejste til Sverige, siden til Holland og Tyskland - en tid var han jesuit - overalt hvor han kom frem, fulgte bedragerier og andre utilbørligheder i hans fodspor. Efter mange års forløb vendte han tilbage til Danmark, og her endte han sine dage i Bremerholms jern.

Fra 1718-40 havde Helsingø i Jørgen Friis en præst, der tillige nød stor anseelse som poet. Det skal da også have været et vers, som skaffede ham kaldet:

Hjælp, nådigste Monark, nu gælder det at rime -
lad lykken træffe mig, thi nu i denne Time -
er død i Helsinge en Præst, som kaldtes Griis. -
Gør Verset rimeligt, så hjælpes Jørgen Friis.

Monarken lod verset rime, og digteren fik kaldet. Jørgen smykkede sin præstegård med versindskrifter, mest velmente leveregler og råd, bedst kendt af disse er vel:

Min ager mig føder, mig klæder mine får,
min spise indrettes, som huset formår,
fra lo og fra lade jeg tager min vin
og bruger ej nogen fra Mosel og Rhin,
den kræsne må have sin mode for sig,
jeg nøjes med dette, som findes hos mig.⁴⁾

1765 rykkede en ny præst ind i Helsinge præstegård, Morten Nielsen Hammer. Han var interesseret i landboproblemerne og skrev et langt versificeret indlæg: »Præste-Poem om Landboesagen til Rentekammerchefen Hr. Greve C. D. F. af Reventlow.«

Hans vers var ikke så gode som Jørgen Friis', alligevel påskønnede han ikke dennes indskrifter i præstegården mere, end at han anbragte en parodi ved siden af dem. Ved et billede af en stud, en hest, en gås og et svin havde Friis skrevet:

Man kan nok leve vel blandt disse landsbykræ,
men hver må vogte sig, han bliver ej som de,
hvortil Hammer føjede:
Om du vil leve vel blandt disse landsbykræ,
da må du lære først at blive såsom de.⁵⁾

Om præsternes indflydelse på deres menigheder foreligger ikke mange oplysninger; som regel tales der mest om dem, når det er galt fat.

I 1743 får vi dog bisp Herslebs uforbeholdne mening om forholdene i Vejby-Tibirke, hvor Marius Nielsen Schiwe var præst:

»Iblandt alle menigheder i Sjællands stift er der ingen, som jeg mere beklager, og på hvilken jeg oftere og vemodigere tænker end på Vejby, fordi der er meget slet med præst og sjælesorg forsynet. Jeg fandt ved min visitats ungdommen grov og vankundig, prædikenen meget slet, ilde passende, uden kraft, uden sammenhæng, og var den da slet, så er det at formode, at den ej er bedre andre tider. Jeg fandt menigheden uordentlig, uden ærbødighed for Guds ord, gudstjeneste og plat uden respekt for deres lærere. Jeg fandt de subalterne, degnen, en såkaldt substitut, og skoleholder at gøre ikkun, hvad de selv ville uden at være anførte, holdt til orden og lydighed af deres præst. Jeg fandt præsten selv kold, følelsesløs og sorgløs. Jeg fandt præsten i hans hus umyndig og fast ligere til en tjener og domestik end som en, der forestår hans hus.« Bebrejdelserne fortsætter, præsten har en søster i huset, der helt har taget magten fra ham.

Bispen bebrejder, siger han, ikke præsten hans ringe evner, da de er ham medfødt, heller ikke, at han ikke kan prædike; men han pålægger ham at tage en god postille og læse op af den, da det er bedre for menigheden, end at den skal høre på hans elendige tøj uden sammenhæng og overbevisning. Han pålægger desuden Schiwe at holde søsteren udenfor embedets sager, at holde de undergivne til orden, at han flittigt studerer sin katekismus, og at han prøver at undervise ungdommen og tage sig af menighedens tarv.

Lidt hjalp denne alvorlige advarsel; ved Herslebs næste visitats var ungdommen bedre, end den plejede at være, men 1752 hedder det om Vejby: slet bestilt.⁶⁾

Mens Marius Nielsen Schiwe med de fattige evner vanrøgtede Vejby kald, sad en anden og bedre Schiwe, Niels, i Græsted-Mårum. Han fik det skudsmål, at han var en flittig og ufortrøden præst, redelig og retsindig i sin tjeneste. Han blev provst i herredet og nåede stor anseelse. Sønnen, Jens Schiwe, fik kaldet efter ham; også han var en god præst; desuden digtede han; først og fremmest en række lange hyldestdigte til kongehuset. Til løn herfor fik han sønnen, Peter Schiwe, som efterfølger. Jens Schiwe skrev også sal-

mer og desuden en bog: Grundregler for den christelige religion med Christi egne ord.

Sønnens succession i kaldet blev ikke til glæde for faderen. Peter Schiwe betog ham snart »al magt og myndighed«, og han vovede ikke at sige ham et ord til advarsel, da han så ville udsætte sig for en behandling »hvis afskyelighed jeg gruer for at beskrive«, skriver biskop Balle.

Iøvrigt lå Peter Schiwe i strid med alle, med degn, provst og bisp. Han karakteriserede sin provst som »et monstrum af trætte-lyst«. Biskop Balle, der ellers i almindelighed er mild i sine domme, karakteriserede ham i 1799 som »en skråler af ringe indsigt, hård og ubøjjelig, der holder sin menighed i ave.« Ved visitatsen i 1801 prædikede han med en så utydelig røst, at Balle åbenbart ikke blev helt klar over, hvad han prædikede om.

At holde menigheden i ave lykkedes dog kun takket være hårde stridigheder; Schiwe klarede en lang række retssager, men blev omsider for skældsord og forsmædelser fradømt sin ære, »blev tremarksmand«. Det knækkede ham; han måtte krybe til korset. Det lykkedes ham at få æresoprejsning, men han mistede kaldet og døde i fattigdom i København⁷⁾

Da Peter Schiwe huserede i Græsted havde Ramløse-Annise en præst af tilsvarende kaliber i Peter Lakjer (1769-1809). Også han var procesmager om en hals, og han stredes troligt med sine foresatte gennem mange år. Lakjers virke havde imidlertid også sine positive sider. Han var rationalist og arbejdede energisk for sine sognes materielle fremgang. Han oprettede spindeskoler for pigerne og en militærskole, hvor drengene skulle lære grundbegreberne for fædrelandsforsvarere, og han forsøgte at rationalisere bøndernes gamle fester. Hans præstelige virksomhed synes at have været ejendommelig; en tid var han stærkt betaget af filosoffen Immanuel Kant og prøvede at gøre hans just ikke populære tanker begribelige for Ramløseboerne.⁸⁾ Senere forsøgte han sig med en rationalistisk præget forkyndelse. Biskop Balle hørte med en vis betænkelighed på hans udlægninger, men beroligede sig selv med, at ingen af tilhørerne kunne begribe noget som helst af hans forvirrede snak, så han i det mindste ikke kunne gøre nogen skade.

Lakjers vandel lod en del tilbage at ønske; han lavede gentagne gange skandaleoptrin i kirken, og med hans ægteskabelige troskab var det slet bestilt. Omsider flød bægeret over, han blev afsat i 1809, men fik en pæn udgang fra embedet, 600 rigsdaler i årlig pension og Annisse kirkejord til ejendom; her byggede han gården Petershvile.⁹⁾

Selvom Schiwe og Lakjer ikke just pyntede på billedet, var biskop Balle dog stort set tilfreds med præsterne i Holbo herred ved sin visitatsrejse i 1801. Wederkinch i Blistrup prædikede ganske vist for deklamatorisk med den hensigt at røre og opbygge, og orden og grundighed var der ikke overflod af, og Hammer i Helsingøe nåede ikke sin hensigt ved at holde en prædiken til berømmelse for biskop Balle; den slags misbilliger jeg, skriver bispen. Men de andre steder var han godt tilfreds, såvel Holst i Vejby som Vestergård i Søborg prædikede ordentligt, grundigt, tydeligt og opbyggeligt, og provst S. M. Sørensen i Esbønderup får et meget smukt skudsmål. Han prædikede grundigt, smukt, tydeligt og rørende og katekiserede godt. Han var overhovedet en meget dygtig, velbegavet og from religionslærer, som forenede klogskab med retsindighed, og han havde stemme, tænkksomhed og opbyggelighed i sin magt. Han fortjente at stå på et højere sted. Balle var ligeledes tilfreds med ungdommens kundskaber. De var i reglen mødt godt op og svarede flinkt for sig. De læste i almindelighed godt og havde mange steder gode kundskaber i bibelhistorie.¹⁰⁾

Biskop Mynster fandt forholdene forværrede, da han visiterede herredet, hvis det da ikke var hans indstilling overfor mennesker i almindelighed og præster i særdeleshed, der var en anden end den fredsommelige biskop Balles. I hver fald har han mange hårde ord at sige om præsterne og deres menigheder i 1841.

Han visiterede Ramløse sogn først, og her fandt han det rene Sodoma og Gomorra: »Denne menighed hører vist til de mest for-dærvede i landet. Tyveri, røveri, mordbrand er eller har været dagens orden; og det er intet andet sted forekommet mig, at communionen (altergangen) således forsømmes. Flere år har der slet ingen communion kunnet holdes om foråret, eller kun en enkelt søndag eller nogle få; og om efteråret er communionen i det folke-

rige sogn ringe. Blandt årsagerne er uden tvivl præsten Lakjers halvgale, gudsbespottelige embedsførelse i 40 år. Den nærværende sognepræst er vel uden tvivl en retskaffen mand og skal være punktlig i sin forretninger, men han er ikke begavet og hans omgang frastødende.« Hans prædiken var »kedsommelig snak i et kedsommeligt og svagt foredrag, katekisationen slet. Manden er 74 år gammel, aflægs - - . Jeg endte handlingen med en meget alvorlig tale.«

I Helsingø fandt Mynster en smuk kirke og en smuk præstegård, men pastor Finds prædiken imponerede ham ikke: »Kort, tyndt rationalistisk væv om kærlighed, retfærdighed og helliggørelse, uden al klarhed, og det øvrige lige så ulogisk som temaet. Foredraget svagt og usikkert.« Kirkegangen skulle dog være antagelig, og ungdommen svarede nogenlunde for sig ved overhøringen. Vejby's præst var dr. phil. J. Müller. Heller ikke hans prædiken imponerede Mynster: »Der var ikke meget at rose, men en vis trohjertighed, som også udtalte sig i det frie, men monotone foredrag. - - En talrig forsamling, og ungdommen svarede ret godt, men eftertanken synes kun lidet vakt.«

Heller ikke Blistrups præst, P. A. Hilde, vandt Mynsters behag: »Sognepræsten Hilde prædikede over ordsprogene 22-6: Nogle få vigtige klogskabsregler med hensyn til en fornuftig og christelig børneopdragelse. - Manden har selv ladet sine flere børn opvokse uden opdragelse; i disse dage er en søn blevet gift med en husmandsdatter og en datter med en bonde. Manden skaber sig således, at man må tro, han drikker. Lutter dårligt sludder, ikke et christeligt ord. Foredraget hvert ord et skrig, uden forbindelse med de andre ord.« Der var dog en talrig forsamling, og ungdommen svarede godt.

Bedre stod det til i Græsted, hvor den 75-årige S. R. Weile prædikede meget simpelt, men dog ganske tåleligt. Derimod var hans katekisation dårlig, så ungdommen svarede mådeligt og viste ringe eftertanke. Kirkegangen i hovedsognet var jævn, i annexet ringe. S. H. A. Raaschou i Søborg holdt en noget overfladisk prædiken med tendens til mundtaleri. Men kirken var godt besøgt, og ungdommen var opvakt, vel undervist og svarede særdeles vel. I Es-

bønderup endelig prædikede Søren Helms kort og tyndt, uden mindste christelig dybde, og Mynster erfarede med en vis utilfredshed, at den samme prædiken var holdt tidligere ved en provstevisitats, hvad der kunne tyde på, at det var et af præstens særlige glansnumre; men ungdommen svarede godt for sig.

Mynsters helhedsindtryk af herredet var, at præsterne i det hele var af ret ærværdig karakter, men der var ingen gode prædikanter, som kunne virke med indgribende kraft til opvækkelse. Ligeegyldighed var den herskende karakter, og kirkegangen - hvor den var bedst - kun nogenledes.¹¹⁾

Skolevæsenet

1721 kom Kronborg og Frederiksborg amter sammen med de øvrige rytterdistrikter et skridt foran det øvrige land, hvad skoler angår, idet man besluttede, at der skulle oprettes almueskoler på ryttergodset.

Den første begyndelse til disse skoler blev rimeligvis taget af slotspræsten i Hillerød, den senere biskop over Sjællands stift, Peder Hersleb, idet han foreslog, at der skulle oprettes en skole i Nr. Herløv. Tanken fandt genklang hos kommissionen for affattelse af krigsjørdebøger i Frederiksborg-Kronborg amter. Den fremsatte et forslag om, at visse skoler skulle indrettes. Man skulle bruge gadehuse som skolebygninger og ansætte skoleholdere for en årlig løn af 20 sletdaler; til hver skole skulle henlægges 280 tønder hartkorn, som skulle bidrage til skolens underhold og skoleholderens løn. Forslaget gik glat igennem; man nøjedes endda ikke med gamle gadehuse, men rejste nye solide bygninger, hvoraf adskillige har holdt sig langt op mod vore dage.¹⁾

Før rytterskolernes oprettelse havde skolevæsenet ikke just stået højt i herredet. Der var rimeligvis ingen egentlige skoler, degnene skulle undervise børnene i børnelærdom, d. v. s. i religion, men om undervisning i læsning, skrivning og regning var der ikke tale. Enkelte velhavende bønder fandt det da også nødvendigt at holde huslærer for at få deres børn oplært.

Rytterskolerne betød et stort fremskridt, men systemet havde adskillige svagheder, som bidrog til, at den gode hensigt ikke fik sin fulde belønning. Navnlig synes det at have knebet med at få kvalificerede lærere for den kummerlige løn, der blev budt dem. Degnene ville i almindelighed ikke undervise for den betaling. Forældrene viste heller ikke den store interesse; mange holdt simpelthen deres børn fra skolerne.

En undersøgelse så sent som i 1786-87 viste, at 48 pct. af skolebørnene forsømte deres skolegang om vinteren, mens der så godt som slet ikke var skolegang om sommeren.

I Den lille landbokommission var der stor interesse for skoleproblemet. »At arbejde med skolevæsenets forbedring er altså efter mine tanker det nyttigste af alle arbejder,« siger W. A. Hansen, »thi ved en kristelig og fornuftig opdragelse dannes mennesker til at blive gode borgere for tiden og evigheden. Ved den kan man håbe bondestanden sat i fuldkommen stand til retteligen at bruge og benytte sig af den frihed og ejendom, som gives; ja, den sæd, som nu udsås til landvæsenets forbedring, vil først for en mere afklaret efterslægt bære fulde og herlige frugter.«²⁾

Kommissionen fik da også muligheder for at gennemføre sine planer, og den 27. november 1789 kom reskriptet om en ny skoleordning for Frederiksborg-Kronborg amter. Kommissionen havde presset hårdt på for at få fremmet skolereformen i takt med de øvrige reformer, »da det her gælder om intet mindre end at lægge grundvold til så mange tusinde menneskers og slægters ikke alene timelige, men endog evige lyksalighed, og da det er i skolen, hvor den gode sæd til gudsfrygt og dyd udsås, som kan fremspire i livet og blomstre evigen.«³⁾

Den nordsjællandske reform blev af afgørende betydning for hele den danske folkeskoles fremtid, idet det i det væsentlige var den, som blev gennemført for hele landet ved skoleloven af 1814.

Det afgørende i reformen var, at der skulle indrettes skoler, hvor der var brug for dem, nemlig efter folketallet, og skoledistrikterne skulle lægges således, at intet barn fik mere end $\frac{1}{4}$ mil i skolevej. Børnene *skulle* søge skolen, forsømmelser straffedes med mulkter.

Af stor betydning var det ligeledes, at den gamle degneinstitution skulle ophæves; fremtidig skulle degn og skoleholder være samme person, og de skulle kaldes skoleholdere for at understrege, at undervisningen var deres vigtigste gerning. Man ville ikke som til degnestillingen kræve, at de var studenter, derimod ville man oprette seminarier til de nye skoleholders uddannelse. I modsætning til de tidligere skoleholdere skulle de lønnes således, »at de

uden næringsborg kunne med lyst og iver forrette deres embede«. Til skolen skulle lægges en skolelod på 6-8 tønder land. »Så lever en slig mand meget lykkelig - - . Når skoleholdere ikke overskri-der deres kreds, og hverken holde heste eller vogne (hvilket endog skulle forbydes dem), kunne de blive ganske formuende«. Børnene skulle undervises i kristendom, læsning, skrivning og regning. Man havde også planer om undervisning i havebrug, agerbrug og hus- holdning.⁴⁾

Oprettelsen af nye skoledistrikter og opførelsen af nye skoler i disse tog snart deres begyndelse. Holbo herred kom her i første række; i løbet af årene 1792-96 blev der dels opført nye skoler, dels foretaget forandringer ved de gamle i Annisse, Huseby, Ram- løse, Ågerup, Kagerup, Mårum, Græsted, Alume, Søborg, Gilleleje, Rødkilde, Villingerød, Nødebo og Esbønderup. I de øvrige dele af herredet gennemførtes forandringen, efterhånden som de gamle degne gik af.⁵⁾

To gange, såvel med rytterskolerne som med skolereformen af 1789, havde Holbo herred således fået et stort forspring fremfor størstedelen af landet i almindelighed. Betingelserne for en tilsva- rende bedre oplysning var således tilstede.

Hvorvidt disse muligheder blev udnyttede, er det imidlertid vanskeligt at svare på. Det måtte bl. a. i høj grad afhænge af de lærere, som de nye skoler fik, og de var selvfølgelig af vidt for- skellig kvalitet.

Et vist overblik over forholdene kan man få gennem bispevisi- tatserne, da bisperne på deres visitatsrejser også besøgte skolerne og bedømte lærernes og børnenes præstationer der.

Biskop Balle visiterede herredets skoler i 1801. Han havde selv været med til skoleplanernes gennemførelse og betragtede de nye skoler med den største velvilje uden dog at have skruet forvent- ningerne om resultaterne altfor højt op.

Fra de fleste skoler kan han berette om fremgang, og han har mange anerkendende ord såvel om skoleholderne som om børnene. De fleste skoleholdere var flittige og velmenende, nogle af dem havde også gode evner til at undervise, enkelte steder fik de endda yderligere ros; om læreren i Ramløse hedder det, at han vedlige-

holder evangelisk kristendom hos folket, - den Peter Lakjer med så stor energi søgte at udrydde.

Undervisningen var først og fremmest koncentreret om katekismus og bibelhistorie, og mange børn stod sig godt i katekismus'en, ligesom en hel del havde god kendskab til bibelhistorien. Læsning kom i anden række. Ved de fleste skoler havde flertallet af børn lært at læse, men nogle steder kneb det stærkt. I Valby skole var der kun få, som læste skikkeligt; endnu ringere var det i Ågerup skole. Skrivning og regning var de fleste steder ukendte discipliner. Balle noterer gang på gang, at man endnu ikke har påbegyndt undervisningen i disse fag; han giver ingen kommentarer og synes åbenbart, at det er i sin orden.

Hvor man var nået så vidt, vakte det dog hans tilfredshed. Ved Gilleleje og Mårum skoler hedder det: »her blev skrevet og regnet«, og læreren får ekstra ros disse steder. Ved Villingerød skole var man begyndt på skrivning og regning, resultaterne blev dog ikke omtalt.

Overhovedet fæstede biskoppen sig mest ved de lyse sider. Fremgangen var således ringe i Hesbjerg skole, men her kunne Balle glæde sig over en pige, der udmærkede sig ved forstandige svar. Kun Valby og Ågerup skoler var blottet for lyspunkter, for Valbys vedkommende erkender bispren rent ud, at skoleholderen ikke duer.⁶⁾

Biskop J. P. Mynster visiterede i herredet 1841, og det var just ikke lutter lovord, der faldt over lærerne og undervisningen. Han traf gode lærere, således i Esbønderup Jens Smith, der karakteriseres som brav, men affældig - han gik i sit 80. år. Ligeledes var Cornelius Hansen i Gilleleje en meget brav og duelig mand, og børnene var vel oplyste. Græstedlæreren Christian Liebst havde været duelig, men svagelig. Alume havde en ikke uduelig lærer; Otto Christian Olsen i Smidstrup var duelig og flittig, omend noget indskrænket, børnene godt underviste. Niemann i Tisvilde var duelig og flittig, Niels Jensen i Vejby var en agtværdig mand, der katekiserede godt; en hjælperlærer, Schmidt i Valby, får også smukke vidnesbyrd. Brammer i Ammindrup var sagtferdig, men tro og flittig. Nejlinge havde ligeledes en tilfredsstillende lærer.

Men dermed var det bedste sagt om herredets lærere. Christian Holck i Annisse var ikke uflittig, men enfoldig, og børnene havde ikke lært meget, navnlig i regning var det galt. Ole Christiansen i Ramløse havde altid været en stympet og var nu ydermere affældig, i Unnerup havde man i Jens Lund en flov person, som gjorde sig vigtig, men udrettede lidet. Christian Mogensen i Mårum var noget forfalden og forsømmelig og tilstanden kun ringe. Kagerup havde i Knud Henrik Broust en meget indskrænket lærer, som katekiserede slet, men dog ellers var flittig og tro. Joakim Peder Broust i Hesbjerg havde aldrig duet stort. Niels Nielsen i Søborg var en gnaven og treven person, i klammeri med bønderne, hård mod børnene; han katekiserede med en uophørlig tosset ironi, og skolen var alt i alt slet.

Som hovedindtryk fra herredet skriver Mynster, at skolevæsenet i det hele stod under det sædvanlige.⁷⁾

Et mere detailleret billede af en af herredets lærere, Niels Jensen i Vejby, er tegnet af en af hans elever, folketingsmand Lars Larsen. Niels Jensen fik lærerkaldet her 1807 og sad i det til 1865, da han døde, 85 år gammel. Han var, siger Lars Larsen, gennem mange år ubetinget Vejby sogns førstemand, enehersker, høvding i sit rige. Legemligt var han en kæmpe, som endnu på sine gamle dage uden besvær løftede en tønne rug og lagde den på skuldrene. Han var en fuldendt ordensmand og besad alle sognets tillidshverv. I landbrug og havebrug var han foregangsmand, skoleloden var ypperligt dyrket, haven et mønster for hele egnen. Det var ham, der indførte kartofflen i sognet. To af hans sønner blev præster, den tredie skolelærer. Også andre hjalp han frem; han var blandt dem, der først blev opmærksom på P. C. Skovgaards evner, og som sørgede for, at de blev udviklede. Fra sit private bibliotek lånte han bøger ud til folk. Hans skole var, som alt andet han beskæftigede sig med, i den fineste orden.

Hvorledes underviste så denne fremragende mand? Niels Jensen var en svoren tilhænger af tidens moderetning, den indbyrdes undervisning; alt var sat i det bedst mulige system, børnene var nummerede, de største var hjælpere eller bihjælpere, de var alle disciplinerede, så et stød i en fløjte kunne sætte hele maskineriet i

*P. C. Skovgaard: Udkanten af Veiby, 1843.
Statens Museum for Kunst.*

gang, med stavning eller opremsning. Målet var først og fremmest udenadslæren af katekismus, bibelhistorie og salmebog. Hvis den indbyrdes undervisnings sindrige systemer svigtede, blev det andet pædagogiske hjælpemiddel, prygl, taget i brug. Niels Jensen pryglede altid, og han pryglede hårdt. Lars Larsen mener ikke, at der var en dag i hans lange skolegerning, hvor han ikke pryglede. Lars Larsens hænder var ofte ophovnede af lærerens hårde slag. Såvel børn som forældre fandt sig dog tålmodigt i pryglene, de anså dem, som skolen overhovedet, for et nødvendigt onde.

Niels Jensen betragtede pryglene som et naturligt og nødvendigt led i undervisningen. Han blev meget forundret, da en ny præst, M. F. Blichfeldt, kom til Vejby, og som lærerens foresatte forbød ham at prygle hans egne drenge, medmindre de lavede spilopper.

Niels Jensen fortsatte pryglertiet i sin høje alderdom, skønt en ny provst, C. G. la Cour i Helsingø, energisk forsøgte at bekæmpe prygl i skolerne. Det kom til et alvorligt sammenstød mellem de to, da Niels Jensen havde slået en pige i hovedet med en stok, så blodet løb af hende. Men trods alle reprimander vedblev Jensen at prygle. Endelig 84 år gammel mødte han sin overmand. En usædvanlig stor og stærk dreng satte sig til modværge, knækkede stokken og overvandt den gamle kæmpe. Nu syntes autoriteterne, det kunne være nok, og besluttede at give Niels Jensen afsked, men han døde forinden. Hans lig lå i skolestuen, en af hans gamle elever sagde, da han så det: »Nå, der ligger han, den gamle æsel, nu mangler der bare, at han skulle have en af de bøgestokke i hånden, hvormed han har tampet mig.«

Lars Larsen hævder, at børnene i almindelighed ikke lærte noget hos den gamle hugaf udover remser og lektier. De opnåede ikke større færdighed i læsning og endnu mindre i skrivning og regning. Lars Larsens fader, der også havde haft Niels Jensen til lærer, kunne efter 7 års skolegang med rigelige klø knap nok skrive sit navn, endsige et nok så tarveligt brev, og regning havde han ikke begreb om.⁸⁾

Således var altså en af herredets bedste lærere. Når det var således med det grønne træ, hvorledes er det så stået til med de visne?

Birketingets opgaver

I tiden fra o. 1790 til o. 1850 skete store ændringer i birkets virksomhed. Det fik pålagt nye opgaver, og man kan iagttage en stærk specialisering af dets arbejde. Dette må utvivlsomt ses i sammenhæng med den almindelige udvikling indenfor den danske stat. I enevældens sidste årtier blev administrationen stedse mere effektiv, man fik flere og navnlig bedre uddannede embedsmænd, som ikke alene formåede at udarbejde love og rescripter, men også, i højere grad end tilfældet tidligere havde været, forstod at føre dem ud i livet. Det var også af betydning, at kravene til retsbetjentenes uddannelse blev skærpet. Såvel ved den juridiske embedseksamen som ved dansk juridisk eksamen stillede større fordringer, så de jurister, som bestod eksaminerne, mødte med bedre forudsætninger for at forvalte deres opgaver på rette måde. Endelig må der peges på, at retsbetjentenes - først og fremmest dommernes - kår blev væsentlig forbedrede, så embederne nu kunne friste bedre kvalificerede folk. Så sent som i 1794 hed det: »Endnu ligner Themis' (retfærdighedens gudinde) templer snarere krostuer end tingsteder - - - Endnu styres og dømmes vore små stæder af mænd, hvis kår ikke er så gode som visiterernes i distriktet - - - De rangerer med lakajer og bude.«

Men i 1800 gennemførtes et nyt sportelreglement for retterne. Taksterne sattes betydeligt i vejret, og da forretningernes antal stadig steg, blev dommerstillingerne efterhånden højst tiltrækkende embeder. Embedernes større indtægter gjorde det ligeledes muligt at holde det fornødne underordnede personale ved herreder og birker.¹⁾

Stavnsbåndsløsningen og de øvrige landboreformer lagde en del

af de opgaver, som tidligere havde været varetaget af godsejerne selv, over på herreds- og birkefogder, ligesom disse fik ret og pligt til i højere grad end før at gribe ind i forholdet mellem godsejere og bønder. De skulle udnævne uvildige mænd til at foretage synsforretninger, før bønderne overtog deres fæstegårde. De skulle have opsyn med godsejernes skifteforvaltning, »så den afdøde bondes enke og børn ikke fornærmes«, de fik tilsyn med lægdsvæsenet, som tidligere helt havde ligget i godsejernes hænder.

1793 fastsattes, at herreds- og birkefogder efterhånden skulle overtage den skiftejurisdiktion, der tidligere havde været udøvet af amtmanden over selvejere, inderster m. m. I Holbo herred skete denne overtagelse dog ikke førend 1805, da birkets første skifteprotokol blev indrettet, senere overtog birkefogden ligeledes den gejstlige skiftejurisdiktion, som forhen havde været udøvet af provsten. Skiftejurisdiktionen over herredets fæstere vedblev dog at ligge under amtsforvalteren indtil birkets deling i 1848.

Birkedommerens virksomhed som kongens foged kom i 1790 ind i fastere rammer. Man begyndte i dette år at føre fortegnelse over executionsforretninger, i 1817 afløstes denne af en egentlig fogedprotokol. Fogedens opgaver var i første omgang at inddrive bøder, mulkter, alimentationsbidrag og andre retsligt anerkendte fordringer, desuden skulle han møde op, når folk var omkommet ved mord, selvmord eller ulykkestilfælde.

Embedet indrettede ligeledes i 1799 en notarialprotokol, i hvilken der fastsattes, at birkeskriveren skulle optræde som notarius publicus. Den første tid var denne virksomhed dog stærkt begrænset, idet der næppe forekom én notarialforretning årligt. En enkelt gang måtte notarius dog møde ved indgåelse af aftale om kvægs græsning og nu og da ved aftægtskontrakter, en vekselsag forekommer ligeledes. I krigsårene 1807-14 bliver der mere brug for notarius, adskillige gange indfandt han sig i Gilleleje for at tage syn over fartøjer, som var indbragt af kapere.

Strandingsvæsenet gav også birkedommeren noget arbejde. 1817 indrettes en særlig strandingsprotokol.

Endvidere fik birkedommeren funktion som politimester. Han

skulle ikke alene dømme lovovertrædere, men også eftersøge dem og være anklager.

Det var dog først i 1845 birket fik bevilget to beredne politibetjente.

En tilfældig valgt retsdag vil give et vist indtryk af birkets virksomhed. Tingdagen den 6. maj 1812 blev følgende foretaget i Esrom: En panteobligation blev læst, 3 panteobligationer blev fremlagt til udslettelse, en kongelig forordning og 4 plakater, hvoriblandt en om straf for skippere, hvis skibe ved egen forsømmelighed blev taget af fjenden, læstes, en sag kom for, men blev udsat, dom blev afsagt i en privat retssag, to udmeldelsessager blev foretaget, og mændene, der var udtaget til udmeldelsesforretningerne, fremlagde deres taksationsforretninger, to domsstævninger forkyndtes, en panteobligation blev tinglæst, en mand mødte frem og krævede mænd udmeldt til en taksationsforretning, en udmeldelse erklæredes passende til taksationsforretning, et skøde på Toftegård og Blåhøjgård, som var erhvervet af kaperkaptajn Jens Lind, blev læst, to panteobligationer blev fremlagt til udslettelse.²⁾

Blandt de kriminelle sager, der kom for birkeretten, dominerede skovtyverier og småtyverier. Mange af dem afgjordes ved straffe på vand og brød. Indsiddet Anders Jørgensen, Nejlinge, der i 1837 havde stjålet langhalm, fik således en dom på 2 × 5 dages vand og brød.³⁾

Blandt de sjældnere sager kan nævnes, at skolelærer Hans E. Lohmann, Alume, i 1847 blev idømt 120 dages simpelt fængsel for kvaksalveri. Han havde forsøgt at hjælpe en pige, hvis arm var blevet kvæstet, men havde anvendt en så forkert metode, at armen blev deform.⁴⁾

Samme år blev den 21-årige Lars Pedersen af Villingerød idømt 1 års forbedringshus, fordi han havde pryglet sin far, gårdmand Peder Larsen, Villingerød. Han havde gjort det, fordi faderen havde pryglet hans mindre søskende med en kæp og tillige behandlet hans moder dårligt.⁵⁾

I disse årtier træffes ikke sjældent rundt i landet tyvebander, der opererer i stor stil. Holbo herred havde ingen af de helt store, men der var dog adskillige tilløb. I 1818 blev ikke mindre end 18

personer fra Kolsbæk, Mønge, Alume og Vejby tiltalt for talrige tyverier, hæleri m. m. Hovedmændene, Hans Nielsen og Peder Bagge, Kolsbæk, dømtes til kagstrygning og arbejde i Københavns fæstning på livstid. De øvrige nøjedes med straffe på vand og brød eller simpelt fængsel; enkelte af de tiltalte frikendtes.⁶⁾

1847 blev en tyvebande på 6 personer, med husmand Lars Rasmussen af Græsted overdrev i spidsen, afsløret. Lars Rasmussen fik 6 års fængsel, de øvrige fra 1 til 5 år, alt efter som de havde været mere eller mindre aktive indenfor banden.⁷⁾

Der forekommer også nogle grove overfald, hovedsagelig på små og ensomt beliggende huse, hvor der boede gamle mennesker, enker eller undertiden, hvor en kvinde var alene hjemme. I 1838 trængte 4 mænd således ind i slagter Lars Niensens hus i Græsted, da de havde forviset sig om, at Lars Nielsen var fraværende. De jog hans gravide kone op af sengen og tvang hende ved slag og mishandlinger til at udlevere familiens temmelig store beholdning af rede penge. Røverne blev fanget, og alle fire dømtes til fæstningsarbejde på livstid.⁸⁾

Det følgende år brød to mænd ind i en enkes hus i Valby og stjal nogle penge, husgeråd m. m.; hovedmanden Peder Olsen dømtes til at stryges til kagen og fæstningsarbejde på livstid.⁹⁾ To mænd, Søren Nielsen og Niels Rasmussen Roepstorff, trængte i 1842 ind hos husmand Peder Hansen på Højelt mark. Røverne mishandlede de gamle mennesker, bl. a. ved at slå dem med sten, hvorpå de tog deres penge. Den ene fik fængsel på livstid, den anden arbejde i rasphuset i 16 år.¹⁰⁾

En undertagsmand, Rasmus Svendsen, Hesselbjerg, blev i 1838 fundet såret og udplyndret på Udsholt mark; han døde kort efter af sine sår. En husmand, Niels Paulsen, blev mistænkt for overfaldet. Han kunne ikke gøre rede for sin færden på den tid, overfaldet skete; han havde blodpletter på sit tøj, og det opklaredes, at han kort efter, at overfaldet havde fundet sted, havde gravet nogle penge ned, uden at han kunne forklare, hvorledes han var kommet i besiddelse af dem. Samtidig blev Niels Paulsen indblandet i en anden sag. En daglejer, Peder Ibsen, ville gerne af med sin kone, da han syntes, hun var blevet for gammel. Niels Paulsen

havde så tilbudt at købe gift, som Peder Ibsen kunne give hende. Han fremskaffede en flaske svovlsyre, og Niels Ibsen gav hende to gange af flasken, idet han havde fortyndet svovlsyren med brændevin. Konen overlevede den skrappe drik, endog uden at tage synderlig skade, men giftattentatet blev alligevel afsløret. Peder Ibsen dømtes til at have sit liv forbrudt, og Niels Paulsen fik fæstningsarbejde på livstid for sin medvirken, mens han derimod frikendtes for overfaldet på Rasmus Svendsen.¹¹⁾

Blandt andre større forbrydelser kan nævnes en ildspåsættelse med anklage for mordbrand. En gårdmand, Jens Pedersen af Tisvilde, havde besluttet at brænde sin gård af. For at skaffe sig alibi købte han en husmand, Jens Jørgensen af Ågerup, til at påsætte ilden; han skulle have 400 rigsdaler for det. Hans hustru, Margrethe Jørgensdatter, var indviet i planen. En dag rejste Jens Pedersen til Frederikssund; om aftenen indfandt Jens Jørgensen sig på gården og fik udleveret ild af konen, som havde fyr under bryggerskedlen, og desuden anvisning på, hvor han skulle påsætte branden. Gården brændte, men planen blev opdaget, og såvel Jens Pedersen som Jens Jørgensen dømtes til at halshugges og derefter lægges på støjle; desuden skulle de betale 13.125 rigsdaler og have deres boslodder forbrudt. Margrethe Jørgensdatter fik 5 års arbejde i tugthuset.¹²⁾

Endelig kan berettes om et slagsmål med dødelig udgang. En oktoberdag i 1818 var der kvægmarked i Helsingør. Henad aften kørte mange vogne ud ad landevejen vesterpå. Blandt disse var slagter Anders Knudsen fra Borsholm, der havde flere sønner og en datter med i vognen. Ved Horneby stod to af sønnerne af vognen for at forrette et naturligt ærinde, vognen kørte videre. Kort efter kom et vogntog bl. a. med bønder fra Fjellenstrup, Pårup, Højelt og Græsted. Gårdmand Peder Larsen, Fjellenstrup, kom med sine heste nær på brødrene; disse hævdede senere, at han ville påkøre dem; den ene greb derfor en af hestene ved hovedet. Peder Larsen gav ham nogle slag med piskesnærten, hvad der fik ham til at løbe hen på siden af vognen. Peder Larsen, der regnede med, at han ville overfalde ham, slog ham nu gentagne gange oven i hovedet med den tykke ende af piskeskafet. Derefter flygtede de

to brødre ind over marken, men Peder Larsen og tre andre bønder sprang af deres vogne og forfulgte dem. Tre af mændene løb inde på marken, mens den fjerde, Laurids Christensen, fulgte vejen. Imidlertid var Anders Knudsen standset og havde set, at hans sønner blev forfulgt. En tredje søn, Andreas Andersen, sprang af vognen for at hjælpe brødrene. Han mødte først Laurids Christensen, der fulgte vejen; de kom i slagsmål, og Laurids Christensen blev slået om i vejgrøften, hvorefter Andreas Andersen gav ham et spark i hovedet. Han kom dog igen på benene og løb atter mod Andreas Andersen, der søgte hen til vognen, hvor han greb den femte vognkæp. Med denne tilføjede han Laurids Christensen nogle slag dels på låret, dels i hovedet, så han styrtede blødende om. Andreas Andersen løb derefter ind på marken til de bønder, der forfulgte hans brødre. Først slog han til en af forfølgerne, Hans Christensen af Græsted, og dernæst gav han Peder Larsen et slag i baghovedet, så denne styrtede om som livløs. Han og brødrene søgte så til faderens vogn, og de kørte hjem til Borsholm ad en bivej. Peder Larsens hustru fik sin bevidstløse mand op på vognen og kørte hjem med ham. Hun lod straks distriktslægen hente, men han kunne intet udrette. Peder Larsen døde uden at komme til sin tales brug, hedder det. Andreas Andersen blev fængslet; han kunne kun sige, at han havde slået for at hjælpe sine brødre; han hævdede desuden, at han havde været ædru, og at han aldrig havde kendt den dræbte Peder Larsen. Birkeretten dømte, at liv skulle bødes for liv. Andreas Andersen skulle desuden have sin boeslod forbrudt og sin jord til kongen, hvis han havde nogen, samt betale sagens omkostninger.¹³⁾

V

Den nye tid

Befolkningsudviklingen 1660—1950

Fra den sidste halvdel af 1700-årene kan man endelig få et pålideligt billede af befolkningsudviklingen i Holbo herred, idet man nu begyndte at holde egentlige folketællinger; den første af disse er fra 1769, den anden fra 1787, den tredje 1801, den fjerde 1834, og fra 1840 blev de regelmæssigt tilbagevendende begivenheder, til en begyndelse for hvert femte, senere hvert tiende år.

Disse folketællinger kan også være behæftet med fejl og uregelmæssigheder, - det gælder navnlig for de første -, men selvom enhver tælling ikke stemmer på individ, fortæller de dog klart nok om den befolkningsmæssige udvikling.

En sammenligning mellem tallene fra 1660 og 1769 viser så store forskelle, at tvivlen på 1600-tallenes pålidelighed øges. Ellers ville der på det nærmeste for hele herredet være tale om en tredobling af befolkningen i løbet af de 109 år, for enkelte sogne, som f. eks. Annisse og Blistrup, endog om en firdobling. Mindst er tilvæksten i Tibirke, hvad der finder sin forklaring i sandflugtens ødelæggelser og den deraf følgende reduktion af gårdenes antal.

Mens befolkningen var vokset stærkt, var gårdenes antal - med undtagelse af Tibirke sogn - i det væsentlige uforandret. Selvom folketallet på gårdene kan være vokset noget p. gr. a. flere børn og flere tjenestefolk, er det tydeligt nok, at den store tilvækst ikke falder på gårdene; befolkningsforøgelsen må først og fremmest

skyldes den store stigning i husmændenes og indersternes antal, der tidligere er omtalt (s. 172 f).

Mellem 1769 og 1787 er forskydningerne i befolkningstallene kun små. For herredet som helhed er der tale om en stigning på ca. 3 pct. Denne tilvækst er dog fordelt meget ujævnt mellem sognene. I fire sogne, Græsted, Valby, Annisse og Blistrup, viser tallene direkte nedgang; i Esbønderup, Mårum, Søborg og Ramløse er der en ubetydelig fremgang. Den egentlige tilvækst falder på Nødebo, Helsing, Gilleleje, Tibirke og Vejby sogne. Fremgangen i de tre sidste sogne kunne tyde på, at det var fiskerbefolkningen, der var i vækst; vanskeligere at forklare er forskydningen mellem Annisse og Helsing.

Fra 1787 til 1801 er tilvæksten anderledes kraftig, de 14 år bringer en tilvækst for hele herredet på 13,5 pct., altså en gennemsnitlig årlig tilvækst på o. 1 pct. Også denne tilvækst er ujævnt fordelt mellem sognene. 3 sogne har nedgang, Mårum, Tibirke og Valby. Mårums nedgang forklares ved nedlæggelsen af landsbyen Trustrup og enkelte andre bebyggelser, der blev inddraget til skov. Ved Valby og Tibirke må der være tale om en fraflytning fra sognene.

Den største tilvækst falder på Græsted sogn, hvor befolkningen steg med 267 eller nær 42 pct. Denne vældige vækst finder sin ligefremme forklaring i den store udstykning af Græsted overdrev, hvor der blev oprettet 55 nye husmandsbrug. Det er også sandsynligt, at denne store udstykning har trukket nogle jordløse husmænd og inderster fra nabosognene Valby og Mårum til, så deres befolkningsnedgang står i forbindelse med Græsteds store tilvækst. Udstykningerne har sandsynligvis også haft betydning for andre sognes tilvækst, som f. eks. Vejby sogn, hvor 3 gårde i Holløse blev udstykket til 16 husmandsbrug. Overhovedet har den stærke aktivitet indenfor landbruget, der fulgte efter Den lille landbokommissions arbejde, fået stor betydning for befolkningens vækst. Der blev jord til flere, arbejde til flere og føde til flere.

Samtidig har det elementære forhold for befolkningsudviklingen, forholdet mellem fødslernes og dødsfaldenes antal, selvsagt spillet ind.

Befolkningsforholdene i Holbo herred 1660—1950

	Gårde 1688	1660	1769, ¹⁵ / ₈	1787, ¹ / ₇	1801, ¹ / ₂	1834, ¹⁸ / ₂	1850, ¹ / ₂	1870, ¹ / ₂	1890, ¹ / ₂	1911, ¹ / ₂	1930, ⁷ / ₁₁	1950, ⁷ / ₁₁
Nødebo	15		199	223	267	484	472	547	571	712	787	1056
Esbønderup	43	277	800	809	913	1133	1334	1602	1577	1603	1774	1823
Mårum	29	169	485	489	440	743	840	824	807	974	1054	936
Græsted*)	47	242	688	682	949	1339	1536	1928	2077	2291	2333	2403
Søborg	59	440	637	639	745	1065	1154	1274	963	1036	1051	966
Gilleleje*)			215	246	318	445	492	569	1000	1335	1757	2192
Tibirke	20	126	224	274	230	361	400	549	602	770	886	993
Vejby	58	195	642	715	814	1129	1219	1306	1122	1113	1171	1236
Valby	30	120	433	427	415	578	630	797	669	750	696	656
Helsinge*)	52	182	762	831	909	1330	1315	1606	1519	2097	2436	2743
Ramløse	46	202	490	491	601	813	900	1068	928	897	903	860
Annisse	24	144	590	544	618	696	808	808	709	627	576	580
Blistrup	47	180	612	607	689	902	931	1043	971	1107	1092	1198
		2277	6777	6977	7908	11018	12031	13921	13515	15312	16516	17642

*) bymæssig bebyggelse

Betragter vi forholdene i to af de sogne, hvor forskydningerne er størst, Græsted, med den store tilvækst, og Mårum, med den store nedgang, viser kirkebøgernes opgivelser over henholdsvis fødte og døde, at der i de fjorten år 1788-1801 i Græsted blev født 443, mens der i samme tid døde 276; fødselsoverskuddet er således 167 eller gennemsnitlig o. 12 om året. Da den samlede befolknings-tilvækst i samme tidsrum var 267, er der tale om et indvandrings-overskud på 100 i løbet af de 14 år.

I Mårum sogn var fødslernes antal i de samme år 207 og dødsfaldenes 176, hvad der giver 31 i fødselsoverskud, procentvis langt mindre end i Græsted; da sognets folketal gik ned med 49 personer, har det altså i de 14 år haft en udvandring på 80 personer. En del af disse er formentlig søgt til Græsted, hvor de nye husmandssteder gav chancer til mange. Den store forskel i fødselsoverskuddet mellem de to sogne kan måske delvis forklares ved, at et større antal unge mennesker i periodens første år søgte til Græsted, hvorved Græsted fik relativt flere fødsler, Mårum relativt færre.

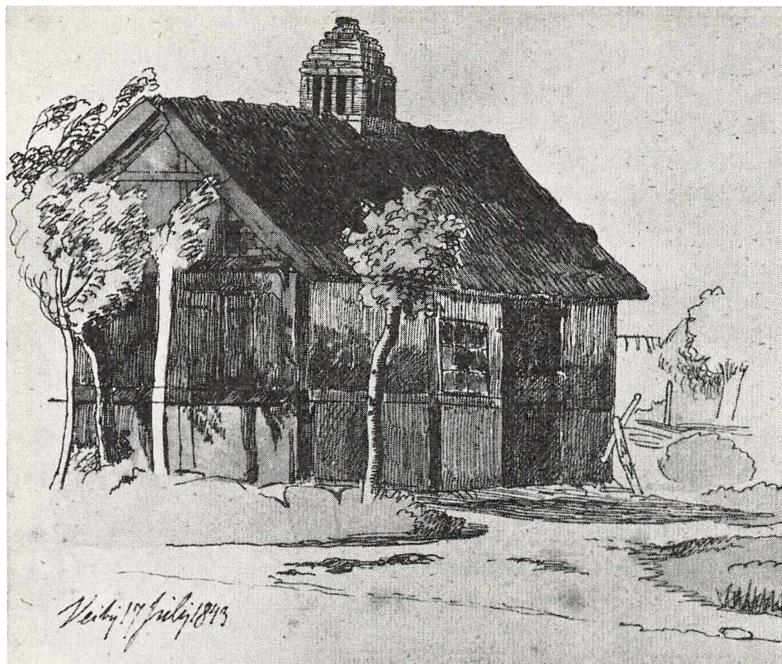
I de 33 år, som hengik, før den næste folketælling kom i 1834, fortsattes befolkningstilvæksten med stigende styrke; herredets samlede befolkning voksede med o. 40 pct., altså med mere end 1 pct. årligt.

Alle sogne har tilvækst i denne periode, men tilvæksten er langt fra lige stor overalt. I absolutte tal fører Helsingø med en forøgelse på 421, derefter kommer Græsted med 390, Søborg med 320, Vejby med 315 og Mårum med 303. Ret beskeden er forøgelsen i Valby og Gilleleje med 163 og 127, mindst i Annisse med 78.

Hvad den procentvise tilvækst angår er forholdene anderledes. Her ligger Nødebo i spidsen med en tilvækst på ikke mindre end 81 pct., og som nr. 2 kommer Mårum med 69 pct., Helsingø har 47 pct., Søborg 43 pct.; i bunden ligger Annisse med knap 13 pct.

Bag den stærke befolkningstilvækst ligger landbrugets fremgang. Udstykning og udflytning gav muligheder for, at et stedse stigende antal mennesker kunne få føden; særlig betydning havde rimeligvis en enkelt afgrøde, nemlig kartofflen, der gav husmændene på overdrev og andre udmarker en særlig chance.

Som det vil erindres, gav den hele periode langt fra gode tider

*J. Th. Lundbye: Hus i Vejby, 1843.
Hirchsprungeske Samling.*

for landmændene. 1818-28 havde man den store landbrugskrise, hvis følger endnu ikke var overvundet i 1834. Men som Sarauw fremhæver (s. 205), gav netop de lave kornpriser husmændene en chance. De små husmandssteder på overdrevene havde intet korn at sælge, og for de jordløse husmænd, der skulle købe brødkornet, var fordelene ved det billige korn endnu mere udprægede.

Dette forhold giver måske en del af forklaringen på, at befolkningstilvæksten var forholdsvis størst i de to udprægede skovsogne Nødebo og Mårum. Her var plads for mange husmænd, skoven gav dem arbejde og andre muligheder, og føden kunne de få relativt billigt. Rimeligvis har det også spillet en vis rolle, at Gribskov i disse år kom under en bedre forstmæssig drift, så der er blevet brug for langt flere skovarbejdere end tidligere.

Betragter man befolkningstilvæksten i forbindelse med fødselsoverskuddet for Græsted og Mårum sogne, ses et ejendommeligt forhold. Græsted sogn havde i årene 1802-34 ialt 1337 fødte og 699 døde, altså et fødselsoverskud på 638. Mårum sogn havde i samme år 757 fødte og 451 døde, d.v.s. et fødselsoverskud på 306. I Mårum sogn svarer fødselsoverskud og befolkningstilvækst nøje til hinanden. I Græsted overstiger fødselsoverskuddet befolkningstilvæksten med 248; disse må altså være udvandret fra sognet.

Mens Mårum således i denne periode havde muligheder for at optage hele sit fødselsoverskud, var Græsted sogn ikke i stand til det, o. 40 pct. af det måtte søge andetsteds hen for at finde føden.

Den følgende periode, de 16 år indtil 1850, viser fortsat befolkningfremgang. Tempoet er dog nu aftagende. Herredets samlede befolkning er vokset med 1013, eller o. 9 pct., den årlige tilvækst ligger nu kun på lidt over $\frac{1}{2}$ pct.

Tilvækstens fordeling mellem sognene er ujævn. I to sogne: Nødebo og Helsing, der begge havde så stor tilvækst i den foregående periode, er der endda tale om nedgang, omend ubetydelig. I en række sogne, Blistrup, Ramløse, Valby, Tibirke og Gilleleje, er fremgangen beskeden, i Søborg og Vejby kun jævn. Den største fremgang har Esbønderup og Græsted sogne med henholdsvis 201 (18 pct.) og 197 (14 pct.). Græsted er stadig herredets folkerigeste sogn.

Forklaringen på den stedvise stagnation i befolkningstallet må være den, at landbruget havde vanskeligt ved at optage flere mennesker, skovbruget i Nødebo tilsyneladende også. Esbønderups og Græsted sognes relativt store fremgang skyldes rimeligvis en bedre udnyttelse af skovbrugets muligheder.

Tidsrummet indtil 1870 bringer fortsat tilvækst. Hele herredets befolkning vokser i de 20 år med 1890 eller ca. 15 pct., hvad der giver en gennemsnitlig årlig tilvækst på o. $\frac{3}{4}$ pct., noget mere end i den foregående periode.

Med et par undtagelser - Mårum, der har tilbagegang, og Annisse, der har stilstand - har samtlige sogne fremgang, hos de fleste ligger den på o. 10-12 pct. Den største har Græsted med 392 eller 25 pct. og Helsing med 291 eller 22 pct.; forholdsvis størst er til-

væksten dog i Valby med 167 eller ca. 27 pct. og i Tibirke med 149 eller 37 pct.

Græsteds stilling som herredets befolkningsmæssigt største sogn er blevet yderligere understreget, men Helsingø har nu også skilt sig ud fra de øvrige. Dette hænger åbenbart delvis sammen med en begyndende koncentration af bebyggelsen i henholdsvis Græsted og Helsingø byer. For Helsingø vedkommende har det haft betydning, at den blev hjemsted for Kronborg vestre birk, så den i sin egenskab af tingsted trak mennesker fra hele herredet sammen i byen og fik en dertil svarende handelsomsætning.

Folketællingen 1890 giver et ganske andet billede end de foregående. For første gang indenfor den hele periode viser det samlede herred befolkningsnedgang. Nedgangen er alt i alt ikke stor, nemlig 402, eller knap 3 pct., men den viser dog, at der må være sket en strømkæntring i befolkningsudviklingen. Som så ofte før er billedet vidt forskelligt i de forskellige sogne. Nogle af dem har fremgang. Det gælder Nødebo og Tibirke, hvor fremgangen kun er beskedent, det gælder Græsted, hvor den dog er betydelig mindre end i de foregående perioder, 149 eller knap 9 pct., og det gælder først og fremmest Gilleleje, hvis befolkning er vokset med 431 eller med 76 pct.

De øvrige sogne har mindsket befolkning. Nedgangen er beskedent i Esbønderup, Mårup og Blistrup, noget større i Helsingø, Annisø, Ramløse og Valby og størst i Vejby med 184 eller 13 pct., og i Søborg med 311 eller 24 pct. Det sidste sogn havde således i løbet af 20 år mistet næsten $\frac{1}{4}$ af sine indbyggere.

Man bemærker, at befolkningen i skovsognene holder sig nogenlunde, og at den går frem i de udprægede kystsogne, men falder i de rene landbrugsogne.

Befolkningsudviklingen i Holbo herred svarede til udviklingen i det øvrige land. Mange andre egne havde direkte nedgang, og nogle steder stagnerede befolkningen; en stor del af fødselsoverskuddet vandrede bort fra landdistrikterne til København, provinsbyerne eller til Amerika, og landdistrikternes procentvise andel i hele landets befolkning var i stærk nedgang. I perioden 1870-90 var bevægelsen imidlertid mere udpræget her i herredet end for

landdistrikterne som helhed, idet udvandringen var større end det samlede fødselsoverskud. I et enkelt sogn, som Søborg, forsvinder hele fødselsoverskuddet + 24 pct. af den øvrige befolkning, hvad der rimeligvis vil sige, at omkring hvert andet menneske i denne periode har forladt sognet.

Grunden til bortvandringen fra landet var, at landbruget trods alle fremskridt ikke formåede at føde den stigende befolkning eller i hvert fald kun at give den en knap og kummerlig føde. Selvom hverken købstæderne eller København bød tilflytternes store antal strålende kår, gav de dem dog en eksistens, der blev foretrukket fremfor smalkosten på landet, og det fjerne Amerika rummede fremtidsmuligheder, som husmands- og daglejerbørnene ikke kunne drømme om at nå hjemme.

Landbrugskrisen i 1880'erne gjorde daglejernes kår endnu ringere, end de havde været tidligere, og det blev da også i disse år, bortvandringen fra landet kulminerede.

Når Græsted trods den almindelige nedgang kunne vise øget befolkningstal, hænger det rimeligvis sammen med, at den var blevet stationsby. 1880 var jernbanen Hillerød-Græsted bygget, og Græsted blev derved i flere henseender et centrum for egnen.

I 1911 viser tallene et noget ændret billede for Holbo herreds vedkommende. Nedgangen i befolkningstallet er standset, der er endda tale om en ret betydelig tilvækst på 1797 eller 13,3 pct.

Som tidligere er forholdene i sognene forskelligartede. I enkelte sogne er nedgangen fortsat, men er dog nu meget beskeden. Det drejer sig om Vejby, Annisse og Ramløse. Esbønderup har en beskeden fremgang, det samme gælder for Valby og Søborg. Noget større er den i de tidligere sparsomt befolkede sogne, Nødebo, Mårum og Tibirke. Størst i Græsted, Gilleleje og Helsing med henholdsvis 33,5 pct., 38,1 pct. og 26,3 pct.

Tallene viser, at de rene landbrugssogne havde stagnerende befolkning, men hvor der var arbejdsmuligheder udenfor landbruget, ved skovbrug, fiskeri o. l. voksede befolkningen. Gillelejes stærke vækst var betinget af en bedre havn og dermed bedre fiskerimuligheder.

Helsinges opsving skyldes navnlig, at byen var blevet stations-

by. 1897 var der anlagt en stikbane Kagerup-Helsinge, og Helsinges stilling som handelscentrum for den vestlige del af herredet blev hurtigt udbygget. Ved strandkanten, navnlig i Gilleleje og Tisvilde, begyndte herredets rolle som ferieland også at gøre sig gældende.

Tællingen 1930 viser en ny stigning på 7,8 pct, men det forholder sig som i 1911; den egentlige stigning falder på 3-4 sogne, ellers har byerne stadig nedadgående befolkning.

Annisse fortsætter nedgangen, og Valby og Blistrup gør den følgeskab. Ramløse, Vejby og Søborg har en ubetydelig fremgang, lidt større er den i Mårum og Nødebo; ligeledes er Græsted nu på det nærmeste stagnerende. Så godt som hele tilvæksten falder på Esbønderup, Tibirke, Helsinge og Gilleleje. Den sidstes tilvækst er på 31,6 pct., Helsinges på 16,1.

Tallene understreger tydeligt, at de rene landdistrikters befolkning stadig står i stampe, hvis den ikke ligefrem er nedadgående. Tilvæksten koncentrerer sig om stationsbyer og andre købstadagtige bebyggelser.

Denne udvikling fortsættes indtil tællingen 1950.

Herredets befolkning er som helhed stadig voksende, omend væksten er aftagende, nu på 6,8 pct., men den er koncentreret om de købstadmæssige bebyggelser Helsinge og Gilleleje, desuden er Nødebo vokset kraftigt - som forstad til Hillerød. Kystsognene Vejby, Blistrup, Esbønderup og navnlig Tibirke går frem takket være sommerhusbebyggelse og turister, men de øvrige sogne står i stampe eller er i tilbagegang. Særlig udtalt er denne i Mårum og Søborg, men den rammer også Valby og Ramløse. Annisse er vokset med 4 personer, men har dog færre indbyggere i 1950 end ved den første folketælling i 1769. For Ramløse og Valby er tilvæksten gennem de 181 år heller ikke stor.

De væsentligste forudsætninger for denne udvikling er på den ene side Danmarks industrialisering, der har skabt en stadig stigende beskæftigelse i hovedstaden og provinsbyerne, på den anden landbrugets mekanisering, som har gjort det muligt, at stadig færre hænder kan præstere en stadig stigende produktion.

De rene befolkningstal understreger endda ikke disse forhold

tydeligt nok. Mens praktisk talt hele befolkningen i de udprægede landbrugsogne tidligere levede direkte af landbruget, er i vore dage en stor del af den nu betydeligt mindre befolkning i de samme sogne beskæftiget på anden måde.

DEN ØKONOMISKE UDVIKLING

Da følgerne af landbrugskrisen 1818-28 så nogenlunde blev overvundet gennem trediverne, kom en klar økonomisk fremgangstid for det danske landbrug. Årsagen til denne var først og fremmest de stigende kornpriser. Stigningen blev særlig kendelig fra 1851, og den fortsatte gennem 1860'erne og i halvfjerdsernes første år. De gode priser opmuntrede til øget kornproduktion, og mange midler blev taget i brug for at opnå en sådan. Sædskiftet blev gjort mere rationelt, nye kornsorter blev taget i brug; særlig betydning fik det, at den såkaldte provstirug, der stammede fra Holsten, blev almindelig på Sjælland. Store grundforbedringsarbejder blev udført. En vældig betydning fik det, at dræningsteknikken blev udviklet, så sure og side arealer kunne gøres dyrkelige. Om en gård i Vejby hedder det, at den endnu o. 1860 havde megen jord liggende til eng, da en stor del af jorderne var lavt beliggende og så våde, at de ikke kunne bruges til agerjord, men i slutningen af 1860'erne blev jorden drænet, og der blev kørt fyld på engene, hvorved agerarealet blev stærkt forøget.¹⁾ Tilsvarende hedder det om Duemosegård i Kagerup, at den havde mange lavninger, hvori der stod vand om foråret, så de ikke kunne besås. Ved dræning, som påbegyndtes o. 1860, blev de gjort dyrkelige. Også merglingen forbedrede mange jorder. Enkelte steder begyndte man at bruge den i fyrrerne, således på den ovennævnte Duemosegård. Gården Nøjsomhed mergledes fra 1878 til 84, mens en gård i Lavø først blev merglet fra 1893-1900.²⁾

Bedre redskaber, først og fremmest svingploven og svenskharven, gjorde det muligt at bearbejde jorderne bedre og bekæmpe ukrudtet mere intensivt. Større besætninger gav større produktion

af staldgødning, og man begyndte så småt at anvende kunstgødning.

Samtidig med at de dyrkede arealer blev udvidet, steg foldudbyttet; høstudbyttet voksede og voksede, og de stigende priser bragte velstand til huse. En gårdmand i Lavø kunne o. 1850 betale en kautionsforpligtigelse på 32000 rigsdaler, uden at han behøvede at gå fra gården af den grund.³⁾ Velstanden førte til, at talrige gårde blev ombyggede. De gamle bindingsværksbygninger fra udskiftningstiden blev i mange tilfælde afløst af solide, grundmurede bygninger, ligesom møbler og andet udstyr blev fornyet. Af de tidligere nævnte gårde blev Nøjsomhed ombygget til grundmur efter 1876, gården i Vejby 1875-76, gården i Lavø havde fået nyt stuehus 1865.

ANDELSBEVÆGELSEN

De gode tider varede til henimod 1880. 1877 og 1878 bragte nedadgående priser, og efter et par år med en mindre opgang fortsattes faldet gennem firserne, ligesom 1890'erne også gennemgående havde lave kornpriser. Faldet skyldtes først og fremmest, at det danske korn på verdensmarkedet havde fået en overvældende konkurrence dels af russisk korn, dels af korn fra U.S.A., hvor præriernes opdyrkning nu skred rask frem. Krisen skabte vanskeligheder for mange landbrugere, tvangsauktioner blev hyppigere, men man bemærkede, at smør-, flæske- og kødpriserne ikke faldt sammen med kornet, og forbavsende hurtigt ændrede landmændene produktionen, så hovedvægten blev lagt på fremstilling af forædlede landbrugsprodukter, smør, flæsk og æg. Denne omlægning stillede imidlertid krav om nye led i produktion og afsætning. Navnlig var en anden og bedre behandling af smørret uomgængelig nødvendig. Men de mange og egentlig svære problemer, der var forbundet hermed, løstes gennem andelsbevægelsen.

Andelsmejerier og andelsslagerier blev tidens løsen. Nordsjællænderne blev hverken pionerer for det ene eller det andet; men da det stod klart, at det var den vej, man nødvendigvis måtte gå, gik

det rask. I 1888 fik Holbo herred sine første andelsmejerier, og de kom slag i slag. 1. november trådte andelsmejeriet Kildevæld i An-nisse sogn i virksomhed, allerede dagen efter begyndte Græsted andelsmejeri. Fjorten dage efter, den 16. november, startede man i Blistrup, og igen 14 dage efter kom Ørekilde, Vejby sogn, til. 1889 fik Søborg mejeri, og 1891 kom Skærød andelsmejeri i gang, dertil kom Ejlstrup andelsmejeri i 1903.

Mens andelsmejerierne i almindelighed blev ledet efter demo-kratiske principper - man stemte efter hoveder, ikke efter høveder - afveg et par af herredets mejerier længe fra denne regel. Ved Græsted mejeri havde medlemmerne indflydelse efter det antal køer, de havde, og i Ørekilde efter den leverede mælkemængde.⁴⁾

Eget andelsslagteri fik herredet ikke. Amtet fik et slagteri i Hel-singør og kort efter et i Frederikssund. Det første måtte snart give op og afløstes af Hillerød andelsslagteri.

De første andelsforeninger i Holbo herred var dog brugsfor-eneringerne. Ældst blandt disse var Kagerup, der må være oprettet omkring 1870. Den synes oprindelig at skulle have heddet »For-brugsforening for Græsted og Mårum sogn«, men navnet ændredes til »Kagerup forbrugsforening«.

Dens første vedtægter skiller sig tydeligt fra dem, som blev ved-taget for de senere foreninger.

I formålsparagraffen hedder det: »Foreningens formål er at ophjælpe arbejdsmanden derved, at han får sine livsfornødenhe-der på den billigste måde«. Udtrykket arbejdsmanden tyder på, at dens sigte var mere socialt betonet, end de senere, hvor der blot tales om medlemmerne.

Vedtægterne fastsætter iøvrigt, at hvert medlem ugentlig skal indskyde mindst 4 skilling, og at de indkøbte livsfornødenheder skal sælges til gængs dagspris, mens det forventede overskud for-deles i forhold til det beløb, medlemmerne har købt for. Enhver mand eller kvinde kan blive medlem uden hensyn til livsstilling eller opholdssted; i indskud betales 3 mark.

Foreningen ledes af en bestyrelse bestående af formand, penne-fører og 5 medlemmer. Den første søndag i hver måned skal der holdes storforsamling, på hvilken medlemmerne kan møde op og

drøfte foreningens sager. Møderne 1. søndag i februar, maj, august og november var særlig betydningsfulde, idet overskuddet da skulle udbetales og nye medlemmer optages.⁵⁾

Trods denne tidlige begyndelse tog det sin tid, før brugsforeningerne slog rigtigt igennem i herredet. Det skete først midt i firserne. Da kom Annisse til i 1884, Græsted og Søborg i 1885 og Esbønderup i 1886. Så kommer Gilleleje 1892, mens Helsingø først kom med i 1902.

Formålsparagraffen for Annisse såvel som for de senere oprettede brugsforeninger siger, at hensigten er: ved frivillige indskud af medlemmerne at danne en grundsum for at sætte dem i stand til billigere indkøb af livsfornødenheder og brugsgenstande. Videre hedder det, at foreningens medlemmer hæfter for de lån, bestyrelsen eventuelt måtte optage, ligesom medlemmerne hæfter solidarisk for de af brugsforeningen indgåede forpligtelser. Alle kan blive medlemmer. Foreningens sager afgøres på to halvårlige generalforsamlinger.

En paragraf, der går igen i de første brugsforeningers vedtægter er, at alle indbyrdes uoverensstemmelser skal afgøres af en opmand, da ingen stridigheder må indbringes for domstolene.

Af de bevarede medlemslister synes det at fremgå, at gårdmændene til en begyndelse var noget tilbageholdende med hensyn til at gå ind i brugsforeningerne; husmænd og arbejdsmænd var de talstærke i starten, men der gik i reglen kun få år, før gårdmændene var medlemmer og ofte stærkt engagerede i arbejdet.⁶⁾

Adskillige af herredets brugsforeninger udviklede sig til store forretninger. Det gælder navnlig Helsingø brugsforening, der selv om den kom sent i gang, blev den største. 1937 betegnedes den som landets største brugsforening.⁷⁾

LANDBO- OG HUSMANDSFORENINGER

Andelsforeningerne var imidlertid ikke de eneste foreninger til fremme af den økonomiske udvikling, adskillige faglige foreninger virkede med samme formål.

Ældst af disse var Frederiksborg Amts Landboforening, der blev stiftet 1843. Blandt initiativtagerne til denne træffes ingen fra Holbo herred, men mellem dens første medlemmer var amtsforvalter Fasting på Esrom, pastor Helms i Esbønderup og pastor Krog i Ramløse. Landboforeningens bestræbelser gik bl. a. ud på at skaffe landmændene bedre redskaber, bedre kornsorter og bedre besætninger. Med dette øjemed blev der fra første færd arrangeret dyrskuer, hvor der tillige var redskabsudstillinger. Her kunne landmændene blive bekendt med de fremskridt, der var nået, og få vejledning til selv at nå det samme. Desuden sattes aktuelle landbrugstekniske eller landøkonomiske problemer under debat i foreningen, som f. eks. dræning, mergling og mejeridrift.⁸⁾ Hvor meget dette arbejde kom til at betyde for Holbo herreds landmænd, lader sig ikke afgøre i enkeltheder, men de kom efterhånden med i arbejdet. Proprietær Abrahams, Unnerupgård, var foreningens formand i årene 1866-68. Ud af landboforeningens virksomhed voksede efterhånden en række mere specielle foreninger. 1886 oprettedes Frederiksborg Amts Kvægavlsforening, 1889 Frederiksborg Amts Hesteopdrætterforening og 1906 Planteavlsforeningen i Frederiksborg Amt. Gennem konsulent- og forsøgsvirksomhed ydede disse foreninger store bidrag til landbrugets fremskridt. I samme forbindelse må nævnes kontrolforeningerne. Herredets første af denne art stiftedes 1899 i Ramløse under navnet »Nordlyset«. 1901 kom Græsted og Omegns, 1903 Helsingeggnens, og i de følgende år fik alle sogne en eller flere foreninger af denne art.⁹⁾

Landboforeningen varetog såvel de store som de mindre landbrugs interesser, men det var de større landbrugs, der kom i første række, ligesom det var de større landbrugs mænd, som var de ledende i foreningen. Da der omkring århundredskiftet, navnlig ved udstykningsloven af 1899, var rejst fornyet interesse om husmandsbrugene, fandt husmændene det rimeligt at stifte deres egne foreninger. Disse blev organiserede på en noget anden måde end landboforeningerne, idet de byggedes op fra neden af lokalforeninger, der i reglen omfattede et sogns husmænd.

Den første husmandsforening i Holbo herred blev Blistrup

Sogns Husmandsforening fra 1906. 1907 fulgtes den af Vejby-Tibirke Husmandsforening, samme år stiftedes Valby Husmandsforening, og 1908 kom alle de øvrige sogne med, undtagen Annisse, der først fik sin husmandsforening i 1934.¹⁰⁾

Husmandsforeningernes arbejde lå stort set på linie med landboforeningens. Gennem konsulenter i planteavl, husdyrbrug og husholdning kunne de enkelte medlemmer få hjælp med råd og dåd. I stedet for dyrskuerne arrangerede husmandsforeningerne produktudstillinger i forbindelse med konkurrencer for land- og havebrug. Foreningerne har ligeledes virket gennem landbrugsfaglige aftenskoler og foredrag.

HANDELEN

Før 1857 handlede herredets beboere hovedsagelig i Helsingør, Hillerød og København. Rundt om i landsbyerne sad kun små høkere, som handlede med dagliglivets største fornødenheder.

Den første handel i større stil, der var tale om, var kornhandelen, der blev en god forretning, efterhånden som bønderne fik større kvanta at sælge, mens kornpriserne samtidig steg.

Mellem kornhandlerne træffes bl. a. Niels Jonas Rundin, Helsingør, men kornhandelen blev også drevet af adskillige bønder, der indkøbte korn om efteråret og solgte det om foråret, når der var mangel på det, og priserne var høje. I halvtredserne kritiseres denne handel stærkt fra Helsingør; kritikken taler om »rige bønder i Helsingør, Esrom og Saande, der benytter denne fremgangsmåde og derved skruer priserne op.« De kaldes kornpugere og landprangere, og der udtales forhåbninger om, at der sættes en stopper for disse mod landets fattige så skadeligt handlende mænd.¹¹⁾

Næringsfrihedsloven 1857 gav frit slag for handelen i Holbo herred, der kun i ringe grad generedes af købstædernes sikkerhedsbælter. Mange af byerne fik købmandsforretninger og efterhånden flere og flere specialforretninger. Særlig koncentrerede handelen sig i Græsted, Helsingør og Gilleleje. Med hensyn til kornhandelen

tog Græsted for en tid føringen fra Helsinge, da den som stationsby havde de bedste muligheder for at transportere kornet. Først da jernbanen kom til Helsinge i 1897, blev byen fuldt konkurrencedygtig indenfor kornhandelen. Derimod havde Helsinge fået en fortrinnsstilling indenfor kreaturhandelen, idet byen i 1870 fik bevilling til at afholde 2 kreaturmarkeder årligt, en bevilling, der snart udvidedes til 4 årlige markeder. Markederne var gennem mange år stærkt besøgt, men sygnede hen efter den første verdenskrig.¹²⁾

Gennem 1900'årene er handelen stadig tiltaget, navnlig i de tre store stationsbyer. 1940 levede i Gilleleje 228 indbyggere af handel og omsætning, i Græsted var tallet 138, i Helsinge 304 og i Tisvilde 85.

INDUSTRIEN

Industrien havde ikke store muligheder i herredet. Mens der rundt om i det øvrige Nordøstsjælland i 1700-årene voksede adskillige større industrier op, således ved Frederiksværk, ved Hellebæk og i Usserød, havde Holbo herred kun enkelte møller og et par teglværker, der kunne minde om industri, hvis man da ikke regner kulsvidningen med.

1800-årene bragte ikke væsentlige ændringer i dette forhold, men enkelte forsøg blev dog gjort. Det mest energiske blev foretaget af Niels Jonas Rundin på gården Kongensgave i Helsinge.

N. J. Rundin havde til en begyndelse været ved landbruget, siden havde han taget dansk juridisk eksamen, og 1841 overtog han Kongensgave.

Trods denne karriere var det hverken landbruget eller juraen, som havde hans store interesse; det var tekniken og dens udnyttelse, og det var det, han kastede sig over, da han var blevet gård-ejer i Helsinge.

1843 fik han tilladelse til at opføre en hestemølle »af excentriske jernplader« ved Helsinge, samtidig fabrikerede han jernplove; dernæst startede han et teglværk, og 1845 tog han fat på en »Sten-

tøjs- og porcelænsfabrik«. Dette kunne synes dristigt nok for en mand uden større kendskab til en så kompliceret fabrikation. De første erfaringer synes imidlertid at have været opmuntrende, for i 1846 udsendte han indbydelse til aktietegning i en stor porcelænsfabrik på Kongensgade. Aktiekapitalen skulle være på 85.000 rigsdaler, selv ville han tegne sig for 5.000 rigsdaler. Da dette ikke lykkedes, søgte han et lån fra statskassen på 30.000 rigsdaler. I denne anledning besøgte bl. a. fabriksdirektør Rawert Helsing, og han stillede sig ret velvilligt til fabrikken, der på dette tidspunkt beskæftigede tre drejere, en lærling og en maler. Men før lånet kom i orden, hærgedes fabrikken i 1848 af en brand, og Rundin opgav derefter denne virksomhed.¹³⁾ Han fortsatte imidlertid at arbejde med tekniske problemer, og 1850 opnåede han en understøttelse på 500 rigsdaler fra finansministeriet til konstruktion af en maskine, der skulle drives med »elektromagnetisk kraft«. Heller ikke disse bestræbelser førte til succes.¹⁴⁾ 1867 fik han derimod oprettet et brændevinsbrænderi i Helsing; det vidste man, hvad var, og det gik til hen i firserne.

Fra 1878 foreligger en oversigt over fabriksvirksomheder og brug af dampkedler i Holbo herred. Udover mejerierne på de større gårde, hvoraf en del havde dampkedler, nævnes 2 uldspindrier, et farveri og et garveri i Græsted, et maltgøreri i Mårum, et bryggeri i Gilleleje, et savværk og et bryggeri i Esrom, et savværk i Kagerup, mens Helsing havde uldspinderi, et bryggeri, 2 bagerier, et garveri og et farveri.¹⁵⁾

Heller ikke siden har industrien fået den store udbredelse, selv om Gilleleje, Græsted, Helsing og enkelte andre byer efterhånden har fået nogle virksomheder af betydning. Blandt disse er savværker, som skovene giver naturlige betingelser for, en maskinfabrik og et bådbyggeri.

Håndværket har for så vidt klaret sig bedre end industrien. Mens der i første halvdel af 1800-årene var mange, som drev håndværk i forbindelse med husmandsbrug, fik håndværkerne i den sidste halvdel muligheder for at leve af deres håndværk alene, selvom deres antal var i stærk stigen. Ligesom industrien har håndværket

særlig koncentreret sig i stationsbyerne. 1940 levede i Gilleleje 647 af industri og håndværk, i Græsted 296, i Helsinge 539 og i Tisvilde 269.

SPAREKASSER OG BANKER

Efterhånden som pengeøkonomien vandt stærkere og stærkere frem på naturaløkonomiens bekostning, blev der trang til pengeinstitutter, hvor ledige penge kunne anbringes og lån optages. Holbo herred fik sin første sparekasse i 1862, da Spare- og Lånekassen for Kronborg vestre Birk blev oprettet i Helsinge. Blandt dem, der var virksomme ved dens oprettelse, var birkedommer P. L. Petersen, provst C. G. la Cour og Rundin, som nu havde solgt Kongensgave, men til gengæld købt adskillige andre gårde og desuden ejede Helsinge kro, drev købmandsforretning og en omfattende kornhandel. Sparekassen fik hurtigt stor betydning for hele herredet, og indskuddene steg jævnt. Sidst i firserne fik den konkurrence fra to sider, idet Den sjællandske Bondestands Sparekasse i 1887 oprettede en filial i Helsinge, og 1889 kom her ligeledes en filial af Frederiksborg Amts Spare- og Lånekasse, som desuden fik filialer i Græsted og Gilleleje.

Pengeomsætningen var imidlertid så stærkt voksende, at de alle tre kunne trives side om side, ja, de var end ikke fuldt ud i stand til at tilfredsstille befolkningens behov for pengeinstitutter. 1906 udsendte en kreds af helsingeboere en indbydelse til en konstituerende generalforsamling for »Nordsjællands Bank«. I indbydelsen hed det, at siden Gillelejebanens og Helsingebanens åbning havde såvel birkets byer som også oplandet haft en sådan opkomst, at der var blevet trang til bankhjælp i forskellige retninger, og at denne trang bedst kunne afhjælpes af en lokal bank. Banken blev stiftet med hovedkontor i Helsinge og filialer i Gilleleje og Esrom.

Helsinge var således fra første færd herredets sparekasse- og bank-centrum, men en række filialer blev efterhånden oprettet i Esrom, Græsted, Tisvilde og Gilleleje.¹⁶⁾

Sparekasserne så det ikke alene som deres opgave at tjene pengeomsætningen, de havde tillige det mål at fremme sparsommelig-

heden hos befolkningen, ikke mindst hos de ringere stillede. Et udslag af denne bestræbelse var de såkaldte øresparekasser, der i begyndelsen af firserne blev oprettet rundt om i sognene. Det hed om disse, at deres formål var at fremhjælpe sansen for sparsommelighed hos børn af mindrebemidlede og gøre den skærv, disse tid efter anden kunne samle, frugtbringende. Øresparekasserne stod i forbindelse med en større sparekasse, Valby således med sparekassen i Helsingø, Alume med Sparekassen for København og Omegn, i disse blev indskuddene anbragt. Sparekasserne modtog indskud fra 1 øre til 1 kr., administrationsomkostningerne skulle dækkes af et indskud fra hver sparer på 5 øre.¹⁷⁾

Hvor længe øresparekasser virkede, og om man nåede det satte mål, foreligger der intet om.

VEJE OG JERNBANER

I årene efter 1850 gik udviklingen på mange områder, som vist i det foregående, fremad i Holbo herred. Der er dog næppe tvivl om, at denne udvikling i almindelighed foregik langsommere her end så mange andre steder rundt om i landet.

Forklaringen er rimeligvis den, at herredet lå afsides, gemt hen mellem kysten og de store skove, så det tog sin tid, før det nye nåede derop og fik fast fodfæste. De store færdselsveje gik udenom det. Måske var der en smule gennemgående trafik gennem herredet fra Helsingør til Hundested, hvor overfarten til Odsherred fandtes, men den har været af et så beskedent omfang, at den ikke har formået at præge herredets udvikling på nogen måde. Den eneste større og kendte vej var den gamle kildevej fra Frederiksborg over Alsønderup, Ammendrup, Tågerup, Holløse til Helene kilde; den blev i tidens løb - og endnu langt op i det 18. århundrede - befaret af mange fremmede, men rejserne var indskrænket til nogle få sommerdage; det meste af året lå Holbo herred langt fra alfarvej.

Herredet fik ingen andel i de store vejanlæg i slutningen af 1700- og begyndelsen af 1800-årene. Først henimod 1850 synes der i herredet selv at komme alvorlige bestræbelser i gang for at forbedre vejene. 1843 blev således vejen fra Ramløse over Hel-

singe til Kagerup anlagt. Forbindelsen med omverdenen var tilfældig. Indtil o. 1850 var postbefordringen helt uden organisation, breve blev befordret fra Hillerød af tilfældige rejsende. I 1850'erne organiseredes et privat postvæsen; en kone gik to gange om ugen til Hillerød, hvor hun hentede post, som hun bagefter gik rundt og uddelte. Men 1860 blev der etableret en fast brev- og pakkepostforbindelse med åben vogn mellem Helsingør og Frederiksværk. Den kørte tre gange om ugen, og der blev brevsamlingssteder i Esrom, Helsingø og Ramløse. Dette var selvfølgelig et vældigt fremskridt for herredets forbindelse med omverdenen, og da tingene først var kommet i skred, gik det rask. 1864 åbnedes jernbanen København-Hillerød, og nu blev der seks gange ugentlig postforbindelse med Hillerød, og posten blev tilmed transporteret med en omnibus. Efterhånden som jernbanerne fandt vej til herredet, fulgte postkontorer med jernbanestationerne, og hele herredet fik efterhånden regelmæssige og nogenlunde hurtige postforbindelser. I begyndelsen af halvfjerdserne nåede også telegrafen til herredet.¹⁸⁾

Nordbanens fuldførelse 1864 medførte, at herredet fik regelmæssige dagvognsforbindelser. En hovedrute gik over Helsingø til Tisvilde, senere kom dagvogn fra Græsted til Gilleleje. Dagvognen blev efterhånden fortrængt af jernbanerne, ruten Helsingø-Tisvilde holdt dog stand til 1920.

Nordbanen havde desuden skabt muligheder for, at herredet selv kunne få jernbaner. Den første blev Hillerød-Græstedbanen. Dens anlæg blev vedtaget 1878, og den var fuldført 1880. Som tidligere anført gav den Græsted en fortrinsstilling i herredet, her opstod den første stationsby, og den overfløj herved for en tid Helsingø, der ellers var ved at tage føringen som den ledende by i herredet.

Først i 1897 indhentede Helsingø konkurrentens forspring, da banen Kagerup-Helsingø blev fuldført; herredet havde dermed to stationsbyer, og Helsingø genvandt efterhånden pladsen som den førende by. 1896 nåede jernbanen til Gilleleje fra Græsted over Pårup og Fjellenstrup, og senere fik byen ved Helsingør-Hornbækbanens forlængelse forbindelse med Helsingør.

Det sidste jernbaneanlæg var Kagerup-Helsingebanens forlængelse over Holløse-Vejby til Tisvildeleje, der var fuldført 1920. Dermed var herredet mættet med jernbaner.

Havneproblemer havde herredet ikke mange af, den eneste havn af større betydning var og blev Gilleleje. Her byggede fiskerne selv i 1870 en havn, der afløste de mere primitive forsøg, som hidtil var gjort her for at skabe gode besejlingsforhold. Havnen led stor skade under stormen i december 1902. Den blev derefter udvidet med støtte af staten, og kort efter byggedes den vestre mole, som senere er fulgt af en østmole. Havnebygningerne gav gode muligheder for havfiskeri med kuttere.

Automobilerne nåede til herredet omkring århundredskiftet. Allerede i 1899 havde amtet fastsat regler for motorkørsel på vejene.

Det var lagt i sognerådernes hænder at give tilladelse til kørsel indenfor sognenes grænser, og de betragtede det nye befordringsmiddel med den største skepsis. De forudså, at det ville komme til at betyde en alvorlig fare for vejenes sikkerhed og afslog i almindelighed alle ansøgninger om kørsel. Blandt de første, der i bil besøgte herredet, var den engelske kong Edvard VII, som i 1901 kørte en tur fra Fredensborg og bl. a. passerede Helsing, under meget stor opmærksomhed fra befolkningens side.¹⁹⁾

»Det kongelige uhyre« formåede dog ikke at skaffe bilismen fremgang, tværtimod blev der i 1902 truffet skærpede forholdsregler mod bilkørslen.

Stort set lykkedes det at holde biler og bilkørsel borte fra herredet indtil 1910, men loven af 18. april 1910, der åbnede amtslandevejene for bilkørsel i almindelighed, blev skæbnsvanger. Tilmed forpligtede den sognerådene til at anvise private bilejere vej for kørsel fra deres bopæl til nærmeste amtslandevej.

Allerede 1909 havde fabrikant John Petersen, København, der ejede villa »Stonehill« ved Nakkehoved, ansøgt Søborg-Gilleleje sogneråd om at få anvist vej fra Gilleleje til Græsted station. Han havde i første omgang fået afslag med henvisning til den fare, de vejfarende ville blive udsat for ved kørslen. Han fornyede ansøgningen 1910 med den nye lov i ryggen. Sognerådet overvejede sa-

gen nøje, »thi Gud og hvermand ved, at disse nymodens køretøjer afstedkommer mange ulykker«. John Petersen fik derefter anvist vejen over Fjellenstrup og Pårup, der ansås for at være den mindst farlige, mens vejen over Bregnerød-Søborg erklæredes for meget farlig ved automobilkørsel, og sognerådet havde et moralsk ansvar overfor befolkningen, hævdede det.²⁰⁾

Sognerådernes faste holdning formåede endnu en tid, omend ikke ligefrem at holde bilismen helt borte fra herredet, så dog at hæmme den væsentligt. Enhver biltur, der gik udenfor de slagne landeveje, amtsvejene, krævede en langvarig forberedelse med ansøgninger til diverse sogneråd, som ikke uden videre gav de ønskede tilladelser. Overtrædelser af bestemmelserne straffedes omgående med bøder. En ingeniør Ørnfeldt, der havde købt hus ved Tisvildeleje, blev 1910 idømt en bøde på 10 kr. for kørsel på en bivej. Han havde ellers tilladelse til kørsel fra to sogneråd og rejste modklage, fordi restriktionerne havde hindret ham i at gøre en god forretning. Sagen blev overgivet til Forenede danske Motororejere, der i sidste instans førte sagen til sejr, idet man opnåede kongelig benådning af den dømte ingeniør.²¹⁾

Verdenskrigen med dens restriktioner gav herredet en vis respit, men da den var endt, ser det ud til, at modstanden mod bilerne ret hurtigt blev opgivet. Flere og flere af herredets egne folk fik biler, og om sommeren mangedoblede trafikken på landevejene af bilister, som søgte til sommerhuse og badesteder.

Sociale forhold

Landbruget var gennem 1800-årene så afgjort hovederhvervet, efter det kom skovbrug og fiskeri.

Befolkningen var i det væsentlige delt i tre klasser: gårdmænd, husmænd med jord og husmænd uden jord eller daglejere og inderster. Mange af husmændene var dog også håndværkere af den ene eller anden slags.

En udpræget overklasse fandtes ikke. Der var kun én herregård, Esrom, og enkelte proprietærgårde som Nellerupgård, Duemosegård i Kagerup, Unnerupgård og Annissegård.

Nogenlunde på niveau med proprietærerne stod præsterne, men alt i alt har der vel højst været en snes familier, der hævdede sig over gårdmandsstandens almindelige niveau.

Gårdmændene udgjorde ved århundredets midte o. 550-60. Når gårdenes antal var øget siden udskiftningen, skyldes det, at en del huse ved opdyrkning eller sammenlægninger havde fået så store tilliggender, at de ved den nye matrikel 1844 blev vurderet til så meget hartkorn - over 1 tdr. -, at de rykkede op i gårdmændenes rækker. Gårdmændene var befolkningens ryggrad. Det var ikke dem alle, der var velhavende. I krisetider, som i 1820'erne og 1880'erne, kunne adskillige af dem blive tvunget til at gå fra gård og grund, og det kunne også hænde til andre tider, - men hvordan tiderne end var, sad de bedre i det end husmændene.

Gårdenes drift krævede en betydelig arbejdskraft. En gennemgang af folketællingen 1850 fra nogle byer i Græsted sogn, Græsted, Holt, Tulstrup, Stokkerup og Dønnevælde, viser, at de voksne børn i reglen var hjemme på gårdene. Store børneflokke på gårdene synes dog her at være undtagelser. Foruden de hjemme-

værende børn havde gårdmændene som regel også tjenestefolk, dog ikke mange. En karl og en pige var almindeligt, kun i enkelte tilfælde findes 3 tyende på en gård, oftere er der kun 1; hvor der var mange børn, klarede man sig undertiden med dem alene. Rimeligvis har daglejerne været brugt i stor udstrækning.

Der gik et tydeligt socialt skel mellem gårdmænd og husmænd. Gårdmændene betragtede det med bekymring, hvis deres børn skulle blive husmænd. Da en bonde, Lars Nielsen fra Valby, ved et politisk møde i Valby beklagede sig over adskillige forhold, gik en af klagerne ud på, at det var så svært for gårdmandssønnerne at få gårde, så man risikerede, de skulle blive gadehusmænd. Denne ængstelse synes at have medført en konsekvent ægteskabspolitik for gårdmandsbørn. Gårdmandssønnerne skulle giftes med gårdmandsdøtrene, så det blev muligt at fortsætte som gårdmandsfolk. Dette forhold fremgår tydeligt af kirkebøgerne, og traditionen ved endnu at berette derom.

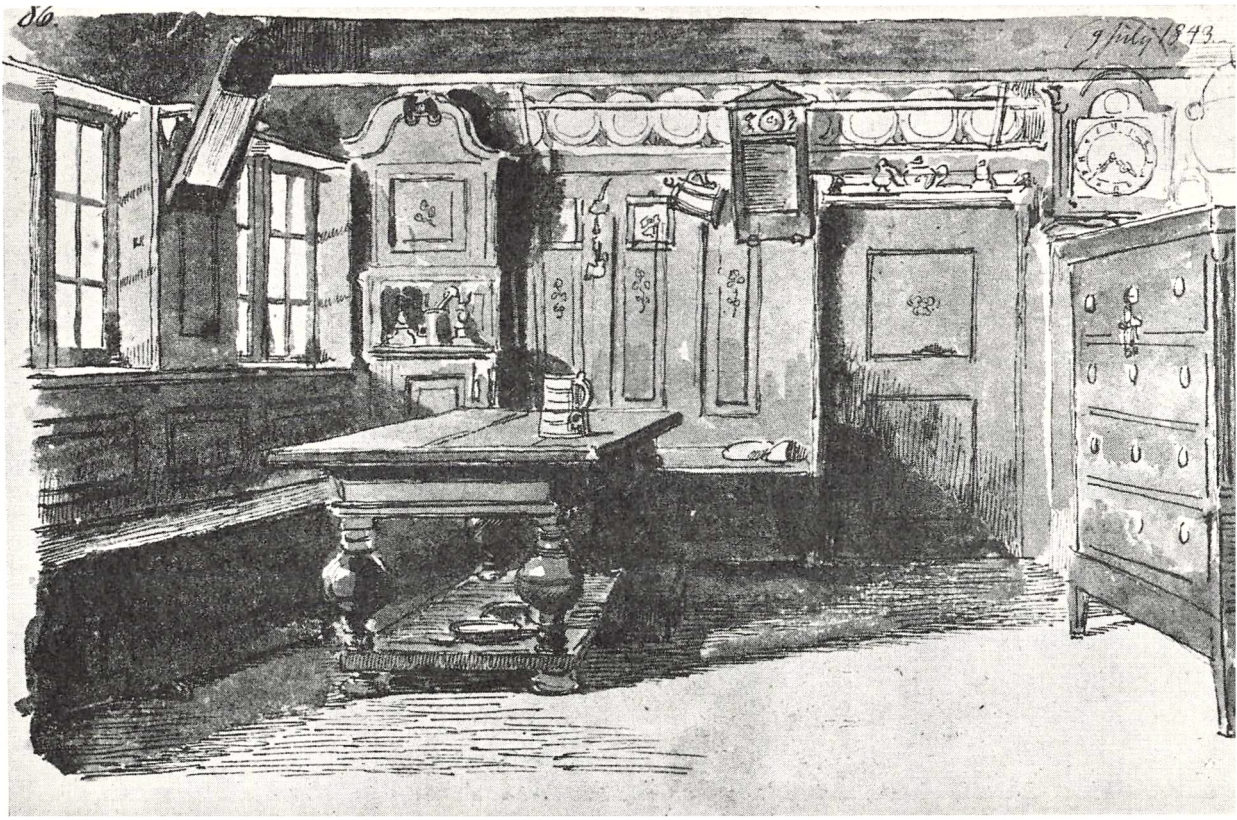
En søn fra Gilbjerggården, Peder Hansen, havde fået adskillige forslag om ægteskab afvist af forældrene, men omsider fik han gennem en bekendt opspurgt en pige i Torup, der kunne møde med en god medgift. Hans forældre kunne acceptere forslaget, og med deres tilsagn i ryggen drog han på frierfærd og fik ja. Han havde aldrig set sin tilkommende før frieriet, og han så hende ikke igen før til brylluppet. Ægteskabet blev meget lykkeligt.

Der berettes også, at adskillige unge piger sagde: »Jeg kunne gifte mig med en hvilken som helst mand, når han var hæderlig og retskaffen og havde en god gård.«¹⁾

Husmændene var som nævnt langt flere end gårdmændene og udgjorde en broget flok med ret forskellige kår.

Bedst stillet var i almindelighed de husmænd, der havde en lille jordlod, men også blandt dem kunne kårene være knebne nok. I mange tilfælde var husene, som før nævnt, anbragt på overdrev eller landsbyernes yderste marker, hvor jorden var af dårlig bonitet og desuden manglede dyrkning og gødning, og husmændene havde åbenbart ofte svært ved at bringe den i god drift. Det hævdes ikke sjældent, at de ikke dyrkede jorden, som den burde dyrkes, så deres udbytte var ringe. Af væsentlig betydning var det, at

9/Julij 1843.

J. Th. Lindbye: Gårdmandssuue i Vejby, 1843.
Hirchsprungeske Samling.

de så godt som altid manglede den fornødne trækraft. Heste formåede de i reglen ikke at holde, og de mange råd om, at husmændene skulle bruge køer som trækraft, var mere velmente end velovervejede. Der var ingen mulighed for, at det kunne løse problemet. De måtte derfor i almindelighed nøjes med tilfældig hjælp fra gårdmændene.

En stor del af husbeboerne var håndværkere. Den tidligere nævnte folketælling fra Græsted sogn 1850 anfører blandt Græstedes beboere: 2 smede, en skrædder, en skomager, en tømrer, en slagter og en spindekone; dertil kommer en spækhøker og en husbeboer, som var klokker. Mellem beboerne i Græsted skovhuse var en smed, en murer, en murersvend, 2 hjulmænd, en skrædder, en snedker, en slagter, en træskomand og en kurvebinder. Tulstrup havde 1 urmager, Stokkerup 1 skrædder, 1 snedker og 1 musikant.

Men mange husbeboere står kun anført som daglejere, d.v.s. de arbejdede fornemmelig for bønderne.²⁾ Det vigtigste arbejde her var tærskningen, der til hen i århundredets anden halvdel foregik med plejl. Husmændene tærskede i reglen til punds, de fik deres løn som andel af det, de tærskede, 1 tønne for hver 20-24 tønder. Om sommeren synes tørvemoserne at have budt de bedste chancer.

Daglejerne kunne dog også have visse binæringer. Fra 1858 anføres, at man i Annisse, Ramløse, Valby, Vejby og Blistrup næsten udelukkende levede af landbruget. Vejby og Blistrup havde dog lidt fiskeri; fra Mårum anføres som binæringer skovarbejde, kulbrænding og tørveskær, fra Esbønderup skovarbejde, kostebinding og børsamling, og fra Græsted og Nødebo sogne det samme.³⁾ I Nødebo havde man desuden et ret ejendommeligt bierhverv, nemlig vask og blegning, der hovedsagelig blev drevet af husmænd. Man vaskede for københavnerne. Der hentedes store læs snavset tøj fra hovedstaden; det blev vasket i kar, navnlig med bølgeaske, og derefter skyllet i Esrom sø; om sommeren tørredes og blegedes det på græs, om vinteren på store tørrepladser. Det rene tøj bragtes til København, og et nyt læs snavsettøj hentedes til Nødebo.⁴⁾

De enkelte husmænds kår er i almindelighed vanskelige at konstatere, men når en daglejer eller håndværker havde en større bør-

neflok - 4-5 børn var ikke ualmindeligt mellem husmændene - må kårerne nødvendigvis have været trange. Adskillige husmænd havde endda aftægtsfolk boende, og i nogle huse - i Græsted sogn 1850 - boede 2 daglejerfamilier, hvad der utvivlsomt kan udlægges som et sikkert tegn på ringe kår.

Der var dog endnu et lag under daglejerne, nemlig fattiglemmerne, som helt eller delvis levede af sognets understøttelser. De bevarede fattigprotokoller viser, at det hovedsageligt drejede sig om syge eller krøblinge, men adskillige børn og gamle fandtes ligeledes mellem fattiglemmerne.

Husmændenes kår vekslede med tiderne, dyrtid ramte dem hårdt. I dyrtidsårene 1846-47 måtte der træffes særlige foranstaltninger for at husmændene kunne bjærge sig igennem.

1846 samlede sogneforstanderskaberne korn sammen; det tildeles husbeboere til nedsat pris, og det blev pålagt forstanderskaberne at skaffe andre udveje, hvis denne ikke viste sig tilstrækkelig.

1847 var situationen endnu værre. I marts henvendte husmænd fra Helsingø og Nejlinge sig til amtet om at erholde understøttelse i denne dyre tid, da aldeles intet arbejde var at få; de måtte selv lide nød, og deres børn var færdig at forsmægte af mangel. Sogneforstanderskabet delte dog ikke denne opfattelse; det erklærede til amtet, at de pågældende var lige så velholdne i år som de foregående år, når skov- og tærskearbejdet var endt, levede de af den private godgørelse, som de uafslædig satte i rekvisition. I juni måned blev det pålagt at indsamle korn hos bønderne for at afhjælpe daglejernes trang. Helsingø-Valbys sogneforstanderskab var dog på ingen måde indforstået med det. Det ville være uhenigtsmæssigt at benytte sig af tvangsmidler, for gårdmændene havde næppe selv sæd til husbehov, og de var så fattige, så de ikke kunne give større pengebidrag, og endelig mente de, at de mange fattige børn, der løb rundt og tiggede brødet, alligevel ville blive ved at tigge, og konerne, selvom det ikke var fuldt lovligt, ville vedblive at hjælpe dem. En indsamling af frivillige gaver til de nødlidende gav dog 46 rigsdaler i Helsingø og Valby sogne.⁵⁾

Traditionerne ved at fortælle adskilligt om denne fattigdom.

Bl. a. berettes der, at mange fattige folk boede på Ramløse, Tibirke og Asserbo sand. Nogle af husene var stablet op af græstørv, skorstenspiben var af græstørv og taget og gavlene af lyng. Beboerne holdt nogle får, de skar tørv og bandt fejekoste af revlingeris. Senere læssede de kostene på en trillebør og kørte rundt og solgte dem.⁶⁾ Ligeledes bandt de riskurve. Kurve og koste blev også transporteret til Holbæk og Roskilde og andre købstæder og solgt på markederne der. På efterårsmarkederne i Helsingør var der stort udbud af kurve og koste.

Kvinderne plukkede tyttebær, som de bar rundt i store kurve og solgte i gårdene, undertiden gik de til Frederiksværk og solgte dem der.⁷⁾

Hos mange af disse småkårsfolk synes det ikke at have været sædvanligt, at børnene kunne spise sig mætte. Jens Christian Andersen, der var født 1870 som søn af en væver i Vejby, fortæller, at det i hans hjem kneb med at få føden, da daglønnen var meget lille, hans far fik 2 mark (66 øre) om dagen, hans mor 1 mark. Om morgenen fik børnene en kop sort kaffe og 1 rundtenom rugbrød. De kunne spise mere, men fik det ikke. Iøvrigt bestod kosten for en stor del af kartofler, men heller ikke af dem måtte børnene spise så meget, de ville.⁸⁾

Som det fremgår af det foregående, tvang nøden mange daglejere og andre småkårsfolk til tiggeri.

Tiggeri var ulovligt, mange betlere af mere professionelt tilsnit blev fanget og stillet for birkedommeren, der gav dem tvangsarbejde eller kortvarige fængselsstraffe. Men når det drejede sig om børn eller kvinder, som man kendte, og når man vidste, at de var tvunget til det af omstændighederne, så man åbenbart i stor udstrækning gennem fingre med det. Kvinder og børn bliver i hvert fald sjældent tiltalt for betleri. Undertiden blev det også tolereret, at mænd, der var slået ud af ulykkestilfælde eller sygdom, fik lov at sende bønskrifter ud, og der blev da i reglen givet mange, omend gerne små, bidrag til dem. Da to husmænd, der var kommet i forlegenhed i den hårde vinter 1894, udsendte bønskrifter om hjælp uden forhen indhentet tilladelse, blev de begge anklaget for betleri,

og den ene fik 5 dages fængsel på vand og brød, den anden 6 dage på sædvanlig fangekost.

Kongens foged var også, i hvert fald i visse perioder, en hyppig gæst hos husmænd, daglejere og tjenestefolk. Som regel måtte han gå forgæves. De pågældende erklærede i almindelighed, at de ikke ejede kongens mønt; hos tjenestefolkene var det heller ikke ualmindeligt, at der ikke var noget at pante, da de ikke ejede andet end de klæder, de gik og stod i; hos husmændene var der dog i almindelighed lidt gamle møbler eller husgeråd at gøre udlæg i.

Tjenestefolkenes vilkår er vanskelige at få rede på, da der åbenbart var meget store forskelle mellem de forskellige pladser. Den tidligere nævnte Jens Christian Andersen fra Valby gjorde sine erfaringer i denne henseende. Han kom ud at tjene 6¹/₂ år gammel og tjente derefter, til han giftede sig. I sin første plads havde han det ikke godt; manden var meget gal, konen ikke mindre, og han fik mange klø. Undertiden straffedes han også med sult, i sommerens løb blev han til et fuldstændigt fugleskræmsel at se på, klæderne blev lasede, håret voksede langt og var fuldt af lus, og han blev aldrig vasket. 10 år gammel kom han imidlertid hos en skikkelig mand, der aldrig pryglede, og her blev han i 4 år. I skole gik han dog kun sjældent, og han lærte intet som helst.

Efter konfirmationen fik han igen plads hos en mand, hvor der vankede mange klø, men omsider kom han i tjeneste hos jægermester Adam von Lowzow på Slettegård i Lavø, og her var han i gode hænder. Han havde det ovenud godt, og da han skulle forlade pladsen for at gifte sig, græd han som et barn af taknemmelighed.⁹⁾

Kunne vilkårene således være forskellige, var tyendets stilling dog i almindelighed hverken agtet eller attrået. Tyendeloven var hård, den tog mere hensyn til husbondens end til tyendets tarv. Forlod en karl eller pige sin plads i utide, kunne husbonden kræve ham bragt tilbage af politiet, og der kom mange opfordringer til birkekontoret om at bringe bortgåede karle og piger tilbage til deres pladser. Noget ligefremt triumftog har det næppe været, når den undvegne af en politibetjent førtes tilbage til pladsen. I reglen foreligger kun husbondens anmeldelse, men enkelte klager fra dem,

der gik deres vej, tyder på, at det i hvert fald ikke altid var uden grund.

Individuelle forskelle gjorde sig også gældende blandt tjenestefolkene. En del af dem har vel klarer sig nogenlunde med deres løn og måske endog kunnet spare lidt op i håb om at opnå en eller anden form for selvstændig bedrift i fremtiden. Andre har åbenbart levet fra hånden til munden.

To grupper synes at have været særlig ringe stillet, nemlig piger, der havde født børn udenfor ægteskab, og deres respektive alimentanter.

Mange piger måtte kæmpe en vedvarende og i mange tilfælde tilsyneladende håbløs kamp for at få alimentationsbidragene indbrøget, så de kunne betale plejepengene for deres børn eller skaffe lidt til deres underhold, når børnene var anbragt hos pigens forældre eller andre pårørende. Og for alimentanterne synes alimentationsbidragene ofte at være en byrde, de langtfra formåede at bære. Gang på gang mødte sognefogderne op for at indkræve pengene, og hyppigt måtte de gå forgæves, hvorefter alimentanterne måtte tjene pengene af ved tvangsarbejde. Undertiden får pigens meddelelse om, at alimentanten er forsvundet til Amerika.

Det kan heller ikke nægtes, at det var husmænd, arbejdsmænd og tjenestefolk, som udgjorde hovedparten af dem, der i ubehageligt øjemed måtte stille for birkedommeren i Helsingør. Gårdmændene kunne selvfølgelig også komme i konflikt med loven, men det skete langt sjældnere.

Karakteristisk for disse socialt og økonomisk laveststående er små lejlighedstyverier; ikke indbrud med virkelige berigelseshensigter, men tilegnelse af genstande, ofte af meget ringe værdi, tilsyneladende kun fordi lejlighed bød sig. Ikke sjældent har man indtryk af, at de pågældende gav efter for fristelsen til at sætte sig i besiddelse af ting af relativt luksuspræg, som de ikke havde evner eller mod til selv at ofre penge på.

En vis sammenhæng synes der også at være mellem knappe kår og de relativt mange selvmord, der fandt sted. Når man søgte at udforske årsagerne til selvmordene, blev der i mange tilfælde sagt, at de pågældende længe havde lidt af næringssorger. Ofte drejede

det sig om ældre mennesker, der sagtens har set deres erhvervsmuligheder svinde, og som derfor har frygtet for en alderdom i nød og elendighed. Men det var på ingen måde alle selvmord, der havde økonomiske bekymringer som baggrund.

Ikke sjældent forklares, at vedkommende havde lidt af en uhelbredelig sygdom, der medførte vedvarende og heftige smerter. Undertiden, når det drejer sig om unge mennesker, står omgivelserne uforstående overfor motiverne. Men i hvert fald tydede de hyppige selvmord på en tilværelse, der for mange føltes så hård, at de foretrak at forlade den frivilligt.

Retsdokumenterne giver indtryk af, at drikkeriet i nogen grad bidrog til at øge den sociale elendighed. Ved mange små og større forseelser, uordener, slagsmål, vold, tyverier, voldtægtsforsøg, spillede alkohol en rolle. Der foreligger ikke så få anmeldelser af fulde mænds grove mishandlinger af hustruer og børn. Ligeledes gives meddelelser om mænd, som har drukket sig fra gård og grund og bragt sig selv og deres familier i den yderste elendighed på grund af drikkeriet. Men de mange enkelttilfælde giver ingen muligheder for at slutte noget om drikkeriets egentlige udbredelse i de forskellige sociale lag, omend det dog som regel synes at være folk fra de lavere lag, der kommer i fortrædeligheder på grund af drukken-skab.

Efterhånden dukkede en del afholdsforeninger op. 1903 ansøgte afholdsforeningen »Søfryd« således om tilladelse til at bortlodde »skænkede genstande«. Deres virksomhed var ikke lige påskønnet af alle. 1906 meldes om en kamp ved »Good templar« huset i Esbønderup mellem »godtemplerne« og folk af andre anskuelser angående de stærke drikke.¹⁰⁾

I Græsted drog pastor Stricker og lærer Hedegård i 1903 til kamp mod drikkeriet på »Røde Kro«, der synes at have fået et dårligt ry på sig. De samlede en adresse for dens nedlæggelse, og denne fik 236 underskrifter i Græsted sogn. I henvendelsen hedder det, »at det er en sag, hvorpå mange menneskers velfærd beror, da kroen ligger som en fælde og overvældende fristelse for mange.« Kroens ejer startede en modadresse, men forgæves. »Røde Kro« mistede bevillingen og blev nedlagt. Den blev indrettet til en af-

holdsbeværtning, der skulle drives af Græsted afholdsforening ud fra humane og filantropiske hensyn; der måtte ikke tjenes penge på den. Det skulle være et godt og hyggeligt sted, der ikke måtte bruges til dans eller offentlige forlystelser, hvis værd for ungdommen kunne være tvivlsomme.¹¹⁾

Den religiøse og folkelige udvikling

Ved sine visitatsrejser i 1841 og 1850 fandt biskop Mynster som nævnt ikke noget udpræget kirkeligt liv i herredet, og de gudelige forsamlingsbevægelser, som i det foregående tiår havde vist sig så mange steder på Sjælland, var endnu ikke nået her hen.

Men allerede i de nærmest følgende år ændredes forholdene. Lægmandsprædikanten Jens Larsen fra Værløse kom til egnen og fandt tilhørere her som andetsteds. I Græsted dannedes en forsamling, der fik en del tilhængere. Nogenlunde ved samme tid begyndte svenskeren Oscar Ahnfeldt sin forkyndelse i herredet, bl. a. holdt han møder i Pårup. Ligeledes mødte mormonmissionærerne frem med deres agitation for De sidste dages hellige.

Da biskop Martensen i 1855 fandt det fornødent at forlange indberetninger fra sine provster om mormonismens og de gudelige forsamlings udbredelse i deres respektive herreder, kom der dog ingen foruroligende meddelelser fra Holbo herred.

Provst Raaschou fortæller, at mormonerne var kommet i 1854. De havde uddelt skrifter og holdt møder. Der havde undertiden været mange tilhørere ved møderne, men de fleste kom af ren og skær nysgerrighed eller ligefrem for at drive spot med missionærerne. I nogle sogne, som Helsingø og Søborg, havde de overhovedet ikke vundet tilhængere og andre steder kun få. Fra Mårum var dog 3 personer og fra Valby 5 gået over til mormonismen og var rejst til dens Zion i Amerika. Præsterne havde forklaret deres sognebørn mormonernes vildfarelser, men iøvrigt havde kun en enkelt gejstlig, kapellanen Carl Vilhelm Lange i Vejby, taget kampen op mod dem direkte, og denne mente, at han havde hæmmet deres udbredelse noget ved sine bestræbelser.¹⁾ Om mormonerne forly-

der det senere, at de i hvert fald i Vejby sogn fik yderligere udbredelse. Adskillige familier solgte alt, hvad de ejede, og tog den lange rejse til Utah, hvorfra de gennem begejstrede breve til hjem-sognet forsøgte at vinde nye tilhængere.²⁾

De gudelige forsamlinger havde endnu ikke fået væsentlig flere tilhængere end mormonerne. Kun fra Græsted-Mårum havde præsten Saxtorph kunnet berette om deres fremgang. Den havde dog ikke foruroliget ham væsentligt. De troende, som forsamlingens medlemmer kaldte sig selv, holdt sig strengt til den lutherske lære, om enkelte af dens medlemmer kunne det endog siges, at de var blandt menighedens kristeligste og sædeligste. Om de øvrige havde præsten ikke meget godt at berette, udover at de skilte sig fra befolkningen i almindelighed ved at holde sig fra banden, sværgeren og vild lystighed, men til gengæld var de præget af åndeligt hovmod, fordømmelsessyge og udvorteshed, hvad der alt i alt havde givet bevægelsen en skæv retning. Men der var liv hos dem og derfor håb.³⁾

Den gudelige forsamlingsbevægelse i Græsted døde imidlertid hen, da Jens Larsen var sat til side af Indre Mission. 1864 fik sognet en ny kapellan, J. Ph. Jeansson, der skabte voldsomt røre i menigheden ved sine dommedagsprædikener; de tomme kirker fyldtes desmere, jo strengere hans ord faldt. Samtidig foretog Den lutherske Missionsforening et fremstød i sognet ved bornholmeren Chr. Møller; også han fandt mange tilhængere, som efter vækkeren kaldtes bornholmerne. Jeansson og Møller kunne ikke komme overens i det lange løb, og da de lutherske fik så stor fremgang, forlod Jeansson skuffet sognet. Græsted blev derefter et nord-sjællandsk centrum for Den lutherske Missionsforening, der her fik et stort forsamlingshus, og dens virke forplantede sig til herredets øvrige sogne; navnlig i Gilleleje fik den en del tilhængere.

Indre Mission havde dog også fået et varigt fodfæste i Græsted-Mårum, og sognepræsten Rasmus Winter Assens støttede gennem de mange år, han havde kaldet, såvel missionen som missionærerne. Da Vilhelm Becks nære ven, V. K. Kold, blev kapellan i Græsted 1893, fik Indre Mission ny tilslutning. Kold gik hårdt frem og lagde sig blandt andet ud med missionens førstemand i Nordsjæl-

land, missionær Blomberg, Hillerød, som han ikke fandt tilstrækkelig nidkær. Blomberg kaldte til gengæld Kold fanatisk og talte om hans overmod og hensynsløshed. Selve Vilhelm Beck måtte gribe mæglende ind, men da han gav Blomberg ordre til at holde sig fra Græsted-Mårums sogne, forlod denne Hillerød.

Kolds kraftige forkyndelse styrkede missionen i Holbo herred, og næsten alle sognene fik i årene derefter indremissionske præster.

I Græsted fik man 1896 A. Stricker. Han fik kaldet, ikke som indremissionsmand, men fordi han havde samarbejdet med Luthersk Missionsforening. I Græsted, hvor begge retninger havde så mange tilhængere, tog han imidlertid klart parti for Indre Mission, og han blev snart missionens fører i Nordsjælland.

Missionens stærke stilling kaldte flere af Indre Missions ledende skikkelser til herredet, således P. Krog til Søborg og C. Skovgaard-Petersen og N. B. Hindhede til Mårum, der blev udskilt fra Græsted som et særligt pastorat.

Vestligt i herredet i Ramløse-Annisse fandt de kirkelige retninger ikke mange tilhængere. Befolkningen lod sig ikke vække til større kirkelig aktivitet. 1906 hedder det desangående: Ringe kirkegang, ringe kirkelig interesse. Det samme gjaldt stort set Vejby-Tibirke, - den mormonske indflydelse blev ikke af lang varighed -. Præsterne var højkirkelige, og først efter århundredskiftet fik Indre Mission og Luthersk Missionsforening fremgang her.⁴⁾

Med de indremissionske sogne i øst og de indifferente i vest havde grundtvigianismen ikke store chancer. Et vist indpas fik den dog i de midterste sogne, Helsing-Valby og Blistrup. Ingen af disse sognes præster var udpræget grundtvigske. C. S. Nygaard, Blistrup 1854-80, havde grundtvigske sympatier, og han bekæmpede luthersk missionske med held. I halvfemserne fik Kolds kraftige forkyndelse i Græsted også virkninger i Blistrup, og de senere præster her havde mere eller mindre tilknytning til Indre Mission.

En udpræget grundtvigsk kreds havde imidlertid dannet sig i Helsing sogn; dens tyngdepunkt lå hos gårdmændene i Høbjerg. De havde i sin tid hørt Jeanssons prædikener, men da de senere hørte Jens Christian Hostrup tale ved et møde i Gribskov, knyt-

tede de forbindelse med ham. Hostrup fortæller selv i sine erindringer om dem.

»De var velstående gårdmandsfolk, men ganske fri både for den forfinelse og den åndelige sløvhed, som fra hovedstaden bredte sig i flere miles omkreds; de var tarvelige og gammeldags i klædedragt og levevis, men hjertelige, opvakte mennesker, der var modtagelige for enhver god åndelig påvirkning. De kom nu meget jævnlig i Frederiksborg slotskirke og til møderne på Freerslev højskole; efterhånden fik de flere med af deres slægt og venner, og skønt nogle af disse boede i andre byer og sogne, og der også sluttede sig flere flinke skolelærerfamilier til, vedblev vi at kalde dem med ét navn: »Højbjergerne«. Deres unge karle og piger søgte alle til højskole, især til Triers i Vallekilde; vore nærmeste venner i Hillerød blev også deres, og ligesom de alt imellem besøgte os, besøgte vi også dem og havde på begge sider megen glæde deraf.«⁵⁾

Blandt disse Højbergere var gårdmanden Jens Nielsen og hans hustru Ane Pedersdatter. Den første døde tidligt, men Ane Pedersdatter blev en ledende skikkelse i kredsen; hun tog initiativ til oprettelse af en friskole i Højbjerg, og desuden fik hun oprettet et forsamlingshus. Dette gav mulighed for en livlig foredragsvirksomhed, og det blev desuden centrum for gymnastikken i denne egn.⁶⁾

På Hostrups initiativ fik Nordsjælland en folkehøjskole. Den blev lagt i Freerslev, i Lynge-Kronborg herred, men dens oprettelse blev støttet fra Holbo herred. Lars Larsen indsamlede således ikke mindre end 450 rigsdaler til den i Vejby.

Grundtvigianismen satte også frugt i en kraftig foredragsvirksomhed rundt i sognene. Foredragene blev i reglen holdt i skolerne. Hostrup var den foretrukne taler, men mange andre kom til herredet. Da skolerne ikke i længden var tilfredsstillende som mødelokaler, byggede man forsamlingshuse. Først i 1882 kom Vejby, og umiddelbart efter Højbjerg; 1886 fik Udsholt sit forsamlingshus, Ramløse sit i 1893 og Annisse i 1897.⁸⁾

I tilknytning til forsamlingshusene blev der oprettet foredragsforeninger, hvorved foredragsvirksomheden, som hidtil havde været gennemført på privates initiativ, kom ind i fastere rammer.

Et led i den folkelige vækkelse blev en række store folkefester. Der begyndtes med en fest i Tisvilde 1867; denne havde deltagere i tusindevis, og den fulgtes af mange andre. I Vejby, i Esrom og Blistrup blev der holdt lignende fester.

Senere blev Fruebjerg i Gribskov en fast mødeplads for egnens befolkning. Det første Fruebjergmøde blev holdt 1896, og derefter blev de en årlig tilbagevendende begivenhed. Møderne blev arrangeret af Holger Begtrup, som i 1895 havde oprettet Frederiksborg højskole. Ved det første Fruebjergmøde - som ved alle de følgende - talte Holger Begtrup selv, og han spurgte, om ikke også denne egn kunne trænge til mere oplysning, og om der ikke skulle være betingelser for, at den kunne bringes. Jo vist! Her lever folk, som sidder inde med varme, ilterhed og lyst til at gå på. Hvor mange sagn er ikke overleverede os om de raske kulsviere, hvad enten de sad fredeligt ved ildstedet, færdedes med bøssen i hånden eller lå og rakkede på landevejen til København. Han ville håbe, at kulsviernes gamle gåen på måtte vækkes til nyt liv. Egnen her har sine farer at kæmpe med; han så nok, »det kongelige overdrev« lå tæt op til København. De skulle passe på, at de ikke blev en slags forstad til hovedstaden og intet folk.⁹⁾

Andre bevægelser kom op samtidig med de religiøse og folkelige. Efter 1864 begyndte man at danne skytteforeninger rundt om i landet, tildels med det formål at dygtiggøre mændene til den næste kamp for Danmark, som nogle troede ville blive den endelige eksistenskamp. I Holbo herred, hvor i hvert fald en del af befolkningen i forvejen gennem krybskytteri havde erhvervet en ikke ringe skydefærdighed, fik skyttesagen stor tilslutning, og skyttekredse blev oprettet rundt om i sognene. Skyttekredsen i Vejby fik således under fortrinlige ledere stor betydning for sognets ungdom. Rundt om i det ganske herred blev der om sommeren holdt store skyttefester.

Da forsamlingshusene kom til i 1880'erne, blev der også muligheder for gymnastikken, som derefter blev dyrket om vinteren.¹⁰⁾

Det nye foreningsliv førte til, at de gamle fælles bondegilder forsvandt. Bønderne vedblev at fejre livets og årets fester ved gilder, men disse fik efterhånden et mere privat præg. Den gamle

sædvane, at hele byer eller gildeslav samledes til gilderne, hvor det var en selvfølge, at alle skulle være med, blev ikke længere fulgt. Fællesskabet fik fremtidig sin udformning i foreningslivet. Også gamle folkefester med århundredgamle traditioner som Helene kildefest og kildemarked døde hen.¹¹⁾

Blandt de nye underholdningsformer, der vandt frem, var dilet-tantkomedien. Også på dette område var Vejby foregangssognet med Lars Larsen som primus motor. Han fik støtte af en fin dekorationsmaler og nogle gode musikere. Man spillede navnlig Erik Bøgh og Hostrup, men gik også ufortrødent i lag med Holberg.¹²⁾

For alt det nye, der kom frem, betød aviserne meget. Først i 1850'erne begyndte Frederiksborg Amtstidende at udkomme, fo-reløbig med 2 numre om ugen.

Lars Larsen fortæller, at den kom til Vejby sogn i midten af halvtredserne. Det var kun de velhavende gårdmænd, som holdt den. De var gerne 3-4 stykker om ét nummer, og det gik så på omgang mellem dem; da der kun var postforbindelse med Hillerød én gang om ugen, fik man 2 numre ad gangen. 1856 begyndte Lars Larsen at holde amtstidende sammen med 3 andre unge men-nesker. Dette vakte stor utilfredshed hos forældrene; en af de unge abonnenters moder gik til postbudet og klagede over det.

I løbet af en halv snes år fik aviserne dog større udbredelse og vakte ikke længere forargelse. Man blev klar over, at aviserne ikke alene var for »de fornemme«.¹³⁾

Kronborg vestre birk

ADSKILLELSEN

Da folketallet op mod 1850 steg så kraftigt i Nordøstsjælland, blev Kronborg birk en meget folkerig retskreds, og da den i forvejen var udstrakt, fandt man omsider, at den var for stor, så den måtte deles i to. Den 16. juni 1848 udstedte justitsministeriet en plakat i henhold til kgl. resolution af 7. juni s. å. om deling af Kronborg birk i to jurisdiktioner.

I plakaten siges det, at det har behaget kongen at bifalde 1) at det nuværende Kronborg birk deles i to jurisdiktioner: Kronborg østre birk, bestående af Tikøb pastorat samt Asminderød, Grønholt og Nødebo sogne, og Kronborg vestre birk, bestående af Esbønderup, Søborg, Gilleleje, Græsted, Mårum, Helsingø, Valby, Ramløse, Annisse, Vejby, Tibirke og Blistrup sogne, således at grænsen mellem Esbønderup og Nødebo sogne dannes af den skovlinie, der fra Gravershus ved Esrom sø går gennem Gribskov til Fuglsang ved Kagerup overdrev, og som udgør skillelinien mellem 1. og 3. kronborgske skovdistrikt, 2) at enhver af de ansættende birke-dommere må være berettiget til at afholde auktioner over de skov-effekter, som er producerede af de i hans distrikt beliggende kgl. skove, uden hensyn til stedet, hvor auktionen holdes, 3) at birke-dommerne, enhver for sit birk, overtager det af skiftevæsenet, overformynderiet og lægdsvæsenet, som hidtil har hørt under amtsforvalteren i Kronborg distrikt.¹⁾

Ved en kgl. resolution af 31. oktober 1848 fastsattes yderligere om delingen, at birkedommeren i østre birk skal have bopæl i Fredensborg, birkedommeren i vestre birk i Helsingø by eller i

sammes nærhed. Birkedommeren i østre birk skulle bestyre pantevæsenet for begge birker, indtil nye realregistre til skøde- og panteprotokoller var udarbejdede. Østre birk skulle desuden beholde justitsprotokollerne, mens arkivet iøvrigt skulle overgå til vestre birk. Politiassistentposten i Fredensborg skulle bortfalde, mens de to i henhold til resolution af 6. januar 1845 på Kronborg amt ansatte beredne betjente indtil videre skulle bibeholdes, således at hvert birk fik en bereden betjent. Kronborg østre birk skulle have tingdag onsdag, Kronborg vestre birk tirsdag.²⁾

Til birkedommer og skriver i vestre birk var udnævnt C. P. N. Petersen, der tidligere havde været borgmester, by- og rådstueskriver i Holbæk.

Den første tingdag i Kronborg vestre birk blev holdt 13. februar 1849.³⁾ Det viste sig ikke muligt straks at efterkomme resolutionens bestemmelse om, at tinget skulle afholdes i Helsingø eller i denne bys nærhed, da der ikke fandtes bygninger, som var egnet til formålet. I stedet for blev tinget indtil videre holdt på det gamle tingsted, Esrom kloster, hvor lokalerne var til rådighed. Da Esrom imidlertid lå i en udkant af birket, var denne beliggenhed uheldig for størstedelen af dettes beboere, så det var et fremskridt, da det 1853 lykkedes at få indrettet lokaler på Kongensgade ved Helsingø, der ejedes af fabrikant Rundin. Den 22. november 1853 blev der endnu holdt politiret i Esrom, men den 25. november blev politiretten holdt på Kongensgade.⁴⁾ Gården betegnes en tid i justits- og politiprotokoller som birkedommergården.

Denne løsning var dog kun midlertidig. Der måtte bygges et egentligt tinghus i Helsingø.

TINGHUSET

Så snart delingen af Kronborg birk var en kendsgæring, stod det klart, at hver af de nye retskredse måtte have deres eget tinghus. Allerede i 1849 rettede Frederiksborg amtsråd derfor en henvendelse desangående til justitsministeriet. Men dette stillede sagen i bero med en henvisning til muligvis forestående omlægning af

retsvæsenet. Denne omlægning kom ikke, og i 1852 tog amtsrådet sagen op igen, efter at flere sogneforstanderskaber havde henvendt sig til det om at få et tinghus bygget i Helsingø by og tillige med ønske om, at birkedommeren blev tilpligtet at flytte til Helsingø.

Den 30. november samme år kunne man drøfte de tilbudte byggegrunde. Samtidig kunne amtmanden meddele, at han havde rettet henvendelse til den kendte arkitekt J. H. Nebelong om at udarbejde tegninger og overslag til et tinghus i såvel vestre som østre birk; endelig drøftede man mulighederne for at optage lån til byggeriets finansiering.

I maj 1853 forelå adskillige forslag fra Nebelong, amtsrådet undersøgte tegningerne og fandt frem til den, der måtte anses for at være mest passende i størrelse og indretning. Sidst på året kunne man sende såvel tegning som overslag til justitsministeriet til approbation. Finansieringen drøftedes påny, og det vedtoges at søge optaget et lån på 16000 rigsdaler for hvert tinghus.

I maj 1854 forelå såvel justitsministeriets approbation af tegninger som indenrigsministeriets af låneforslagene. Men nu, da alt syntes klart til at skride til værket, kom en forsinkelse. Der var blevet højkonjunktur, og da denne ville fordyre byggeriet, udsatte man dette indtil videre. Denne udsættelse kom til at vare 2 år, først i 1856 havde priserne fundet ind i et leje, så man igen kunne tage byggesagen op.

Mens sagen hvilede, indtraf et brud med arkitekt Nebelong. Da det trak i langdrag med igangsættelsen, havde han bedt om at få betaling for sine tegninger og overslag, og han indsendte derfor en regning lydende på 491 rigsdaler for såvel tegninger som overslag til de to tinghuse. Overfor dette krav stejlede amtsrådet, det opfordrede arkitekten til at sætte fordringen ned; da han nægtede dette, vedtog det at udbetale ham pengene, »men ved siden heraf tilkendegive arkitekt Nebelong, at man på grund af hans høje fordringer må beklage ikke efter forventning at kunne benytte hans videre assistance, når bygningsarbejderne til sin tid skulle udføres.«

I 1856 kom der som sagt atter gang i arbejdet; en særlig komite

blev nedsat til at varetage amtsrådets interesser i byggeriet, og i februar 1857 var finansieringen såvidt i orden, at man havde fået indenrigsministeriets approbation til for hvert tinghus at optage et lån på 6000 rigsdaler i Sparekassen for Helsingør og omegn, et på 16000 rigsdaler hos Livrente- og forsørgelseskassen af 1842, og endelig et på 5000 hos Frederiksborg amts fattigkasse. Byggeriet i Helsingør gennemførtes så i løbet af 1857 og de første måneder af 1858.⁵⁾ Først i juni stod tinghuset i Helsingør klar til at tages i brug, og den 8. juni 1858 holdtes det første retsmøde i den nye bygning.

KRYBSKYTTER. JENS OMGANG

Blandt de hyppige gæster på birkekontoret i dets første årti var den navnkundige krybskytte Jens Hansen, sædvanligvis kaldet Jens Omgang. Mens skovtyverierne hidtil havde været den forseelse, der hyppigt bragte folk i konflikt med loven, synes krybskytteriet nu at tage stærkt til. Dette skyldtes rimeligvis, at det var blevet forholdsvis ufarligt. Mens det i vildtbanens første dage ubetinget kostede livet at blive grebet på ulovlig jagt, og senere i hvert fald havde været Bremerholms arbejde, som Jeppe på Bjerget siger, var det nu blevet en affære, der kunne klares med konfiskation af vildtet, bøssen og en bøde eller nogle dages vand og brød. Disse muligheder afskrækkede ingenlunde krybskytterne, og de gjorde djærve indhug i Gribskovs store vildtbestand. »Hvorfor skal kongen have alle dyrene,« var deres valgsprog, og de synes at have været genstand for en vis sympati i vide kredse af befolkningen, ikke mindst hos deres trofaste aftagere i Hillerød.⁶⁾

I midten af århundredet var Jens Omgang helt fremfor nogen blandt krybskytterne. Traditionerne har vidst at fortælle meget om hans bedrifter, ligesom han har fået sig en plads i litteraturen - hos Zakarias Nielsen, Rose Bruhn og Georg Nordkild - ja, der blev endog udsendt et skillingstryk med beretning om hans bedrifter.

Den folkelige bedømmelse af ham er i almindelighed gunstig,

han var stort set en skikkelig mand, der blot var besat af en uimodståelig trang til at skyde dyr og drille øvrigheden. Politiprotokollerne viser, at han var en mand, der bestandig var under tiltale, men som sjældent blev straffet, og i så fald kun med mulker eller kortvarige fængselsophold, i reglen på vand og brød.

1844 oplyses det, at han havde været sigtet for tyveri, ran, røveri, indbrud og kvægtyveri, men han var stadig blevet frifundet for alle alvorlige anklager, mens han havde erhvervet sig nogle mindre domme for løsgænger, overtrædelse af tilhold m. m. Da han var blevet bosiddende mand i et hus i Kagerup, synes han udelukkende at have helliget sig krybskytteriet.

Når han slap så relativt billigt fra sine mange overtrædelser, skyldtes det hans overordentlige snuhed, der var lige fremragende, når det gjaldt om at narre skovfogder og skovløbere, som når han stod overfor dommere og lovparagraffer. Hvis han ikke, som det af og til hændte, blev grebet på fersk gerning med bytte og bøsse, kom man ingen steder med ham. Han var en hårdnakket benægter, der uden blinken benægtede alt - selv fakta, og birkedommeren formåede aldrig at vriste en bekendelse ud af ham, hvis der overhovedet kunne være noget at diskutere om. Nu skal det også siges, at såvel forstvæsen som domstole havde en væsentlig grund til at fare lempeligt frem mod ham. Det var uomtvisteligt, at enhver bøde ville koste et betragteligt antal dyr livet, stående i nøje forhold til bødens størrelse.⁷⁾

POLITISKE SAGER

Blandt retssager fra 1870'erne og 1880'erne er enkelte, som belyser den politiske spænding i befolkningen under provisorietiden.

Holbo herred var delt mellem to valgkredse, den østlige del hørte til Fredensborgkredsen, den vestlige til Frederiksværkkredsen. Begge kredse valgte gennem 1850'erne og i størstedelen af 1860'erne højremænd eller nationalliberale som folketingsmænd. 1866 valgte Frederiksværkkredsen imidlertid gårdejer Anders Christensen, Ørby, som sluttede sig til det såkaldte mellemparti,

der nærmest må betegnes som moderate venstre; han efterfulgtes af P. E. Olsen og Ole Larsen, der fulgte samme linie, men 1879 erobrede højre kredsen ved byskriver H. C. Holck, Frederiksværk, der beholdt den til 1892. Fredensborgkredsen valgte højremænd (eller nationalliberale) indtil 1869, da den blev erobret af den unge gårdejer Lars Larsen, Vejby, som ofte er nævnt i det foregående. Lars Larsens valg vakte stor forbitrelse blandt højrefolkene, som havde deres varmeste tilhængere mellem præster og proprietærer. Lars Larsen var jo husmandssøn, og han sad kun med en lille gård. En overlærer Reinhard erklærede i Lars Larsens påhør, at man hellere måtte sende en ko ind på rigsdagen, for den kunne da sige bøh, mens Lars Larsen slet ingen ting kunne sige. En købmand, J. H. Bruhn i Hillerød, tiltalte Lars Larsen med du og blev meget fornærmet, da Lars Larsen gengældte tiltalen ved at sige du til ham; han var vant til at sige du til bønder og få De igen. Pastor Barfod, Lille Lyngby, skældte Lars Larsen ud for manglende dannelse; det var samme Barfod, der sluttede et offentligt møde med at bede Vorherre befri Danmark for »den vestjyske Danton i træskostøvler, Christen Berg«, og som ikke ville røre ved Frederiksborg Amts Avis med hænderne, men måtte have en ildtang til hjælp.⁸⁾

Stemningen steg, da Christen Berg tog bopæl i Hillerød og forbitrede folk ved at kalde Hillerødeggen en af de døde pletter i landet, såvel i politisk henseende som i almindelig åndsudvikling. Han formåede da heller ikke at sikre egnen for venstre. 1876 vandt højre Fredensborgkredsen, som de beholdt til 1907, og i Hillerødkredsen repræsenterede Lars Dinesen højre fra 1873 til 1913.

Om stemningen folk imellem fortæller en lille sag fra 1877. En gårdejer, Lars Jensen, var inde hos en købmand, Lars Bendtsen, af Fredebo overdrev. Købmanden drillede gårdmanden med, at han stemte højre, selvom han ville gå for at være venstremand. Gårdmanden benægtede det. Købmanden tilbød et væddemål på 200 kr., hvad bonden tog imod. Ved hjælp af valgprotokollen beviste gårdmanden, at han havde stemt venstre; købmanden nægtede nu at betale de 200 kr., men blev dømt til at gøre det.⁹⁾

Samme år tiltaltes gårdmand Lars Nielsen, Valby, for utilbørlige udtalelser om en minister. Der havde været politisk møde i Valby skole uden egentlige politiske talere, men en repræsentant fra venstrepresen var tilstede. Lars Nielsen havde på mødet rettet angreb på kultusministeren, fordi han tog pengene fra præstekaldene til en kasse, han selv ville råde over, bl. a. havde han taget 1000 rigsdaler fra provst la Cour i Helsingø. Det var rævestreger. Lars Nielsen havde derfor opfordret folk til at lade være at betale skat. En højremand havde bemærket, at hvis der ikke betaltes skat, ville der ikke være penge i statskassen. Lars Nielsen erklærede, at vedkommende ikke skulle snakke om noget, da han aldrig selv havde betalt skat, desuden havde Lars Nielsen skældt ham ud for socialist; endvidere havde han kværuleret over, at adskillige husmænd i Græsted hældede til højre, og sluttede med at erklære, at han ikke ville skrive under på nogen adresse til kongen, medmindre det var en mistillidsadresse. Hans skarpe udtalelser kostede ham en bøde på 200 kr. subsidiært 30 dages simpelt fængsel. Han kunne imidlertid slippe for bøden, hvis han ville aflægge ed på, at han ikke havde fremsat de fornærmende udtalelser mod kultusministeren. Det fremgår ikke af domsprotokollen, hvilken af de to muligheder, Lars Nielsen valgte.¹⁰⁾

1879 kom det til et mindre sammenstød mellem den nye birke-dommer og politimester, Louis Hammerich, og venstreorienterede kredse i herredet. En gårdmand, Rasmus Christensen i Ramløse, traf en dag politimesteren på vejen mellem Esrom og Helsingø og spurgte, om der måtte holdes grundlovsmøde i Højbjerg hegn. Dommeren ville ikke give tilladelse på stående fod, men svarede, at der kunne indsendes en ansøgning om det.

Kort efter ansøgte grundlovsforeningen for Helsingø og Valby, der repræsenterede højre, om at holde grundlovsfest med påfølgende dans i Højbjerg hegn, og tilladelse blev givet. Dernæst averterede en kreds af mænd, hvorimellem Rasmus Christensen, Ramløse, lærer Svegaard, Kagerup, og fire mænd fra Højbjerg, at de ville holde møde i Højbjerg hegn grundlovsdagen, med bl. a. Morten Pontoppidan som taler. Dette møde forbød Hammerich. Arrangørerne klagede til amtet over forbudet, og amtet meddelte

politimesteren, at han ikke havde kompetence til at udstede et sådant forbud, da det ifølge grundloven var tilladt at holde offentlige møder. Kun i tilfælde af, at der skulle være beværtning, var tilladelse nødvendig. Hammerich måtte tage mod næsen og trække forbudet tilbage, men for dog ikke helt at tabe ansigt erklærede han, at der vel måtte holdes møde i Højbjerg, men ikke i Højbjerg hegn, da grundlovsforeningen skulle holde møde der.

På grundlovsdagen sendte Hammerich sin fuldmægtig, Jensen, som rapportør til Højbjerg. Denne rapporterede, at der var kommet ca. 50 mænd, kvinder og børn tilstede. Rasmus Christensen, Ramløse, og Christen Nielsen, Højbjerg, havde været meget ophidsede og erklæret, at politimesteren var partisk i allerhøjeste grad. Andre, bl. a. lærer Svegaard, havde manet til besindighed og til at rette sig efter politimesterens forbud. Fuldmægtigen havde her bemærket, at der ikke var udsendt noget forbud mod mødet, hvortil folk havde råbt »jo, jo«, og der var så blevet opfordret til at gå ind i skoven for at deltage i højres grundlovsmøde, men atter havde de besindige sejret, og det kom ikke til demonstrationer, hvorimod der blev fremsat udtalelser om, at man tvivlede på, at politimesteren ønskede at få et godt forhold til befolkningen.¹¹⁾

Den betydeligste af de politiske sager var afgjort sagen om valgbestikkelse ved valget i Frederiksværkkredsen 25. januar 1884, da højremanden byskriver Holck vandt over venstremanden Møller.

Efter valget indgav lærer Søren Pedersen, Ammendrup, klage til folketinget over valgbestikkelse. Klagen var underskrevet af 9 mænd, nemlig Børge Larsen og Lars Nielsen af Valby, Christoffer Jørgensen, Kolsbæk, Ole Larsen, Ørby, Jens Nielsen og Rasmus Christensen, Ramløse, Søren Pedersen og Jørgen Pedersen, Højbjerg, samt Lars Madsen, Ammendrup, alle gårdmænd. Klagen gik ud på, at højre havde købt sig stemmer for penge. En husmand, J. P. Nielsen, Helsingø, havde i vidners nærværelse erklæret, at han havde fået tilbudt penge for at stemme på Holck, og man havde hørt mange lignende rygter.

Frederiksværk-Halsnæs birk fik pålæg om at undersøge sagen, og i september måned 1884 begyndte forhørerne der. I første omgang måtte underskriverne af klagen afgive forklaring. Det var

just ikke graverende forhold, de kunne komme frem med. Udover hvad lærer Petersen havde meddelt dem, kendte de enten slet ingenting eller kun visse forlydender og rygter om valgpres her og der.¹²⁾

Derefter henlagdes forhørene til Kronborg vestre birk, og en lang række af de mænd, der var blevet nævnt som modtagere eller givere af bestikkelser, mødte op og afgav forklaring.

Således forklarede indsidder Chr. Hansen, Helsing, at han havde boet til leje hos sognefoged Anders Jensen og var fast arbejder hos ham i høsten. Han havde længe været medlem af grundlovsforeningen af højrevælgere. Han havde altid stemt højre og altid af overbevisning, aldrig på grund af påvirkning, bestikkelse eller lignende fra andre højremænds side. Heller ikke før sidste valg havde han modtaget penge for at stemme højre. Det var imidlertid skik og brug her på egnen, at gårdmændene stillede heste og vogne til fri befordring for mindre velstående meningsfæller, ligeledes at bonden på valgdagen gav fri fortæring til dem. Venstre-bønderne havde ofte en madkurv med, men højrebønderne gav frokost på en beværtning. Ved dette valg havde Anders Jensen imidlertid ikke tid til at spise sammen med ham, men han havde givet ham 4 kr., som han skulle dele med J. P. Nielsen af Helsing. Anders Jensen havde ikke talt til ham om at stemme højre, da han vidste, at han i alle tilfælde gjorde det. Senere havde Christian Hansen lånt 2 kr. af lærer Munch, Helsing, men det var kun til at leve for på valgdagen. Daglejerne Hans Rasmussen og Anders Villumsen af Helsing afgav lignende forklaringer, begge var medlemmer af grundlovsforeningen og trofaste højrevælgere, så der ikke kunne være tale om bestikkelse for deres velkommende.

Sognefogden Anders Jensen, Helsing, afviste med bestemthed og fuldkommen ren samvittighed, at han havde brugt bestikkelse eller nogensomhelst anden ulovlig fremgangsmåde for at skaffe højre stemmer. Han havde kun fulgt egnens almindelige skik og brug med hensyn til at give befordring og fortæring. Han havde overhovedet ikke talt med husmændene om, hvad de skulle stemme, da han vidste det i forvejen. Cand. phil., løjtnant H. P. Munch, Helsing, indrømmede, at han havde givet en af husmæn-

dene 2 kr. på valgdagen, men det var et almindeligt lån uden forbindelse med valget. Gårdmand Niels Sørensen af Helsinge forklarede, at han som medlem af grundlovsforeningens bestyrelse skulle sørge for, at dens medlemmer fik befordring til valget. Han havde spurgt J. P. Nielsen, om han agtede sig til Frederiksværk, og denne havde sagt, at han skulle køre med Hans Larsen, der havde opfordret ham til at stemme på venstre i stedet for på højre, og som havde lovet ham fri befordring, frokost og dagløn, hvis han gjorde det. Niels Sørensen havde så mindet J. P. Nielsen om, at hans arbejde hos Hans Larsen ikke ville vare ret længe, og så ville han komme til at lide på sine gamle bekendte og venner. Han havde desuden gjort J. P. Nielsen opmærksom på, at denne var medlem af grundlovsforeningen, og at han ikke godt kunne stemme på venstre, så længe han stod i den. J. P. Nielsen havde derefter erklæret, at han ville tage med til valget og stemme højre, som han var vant til. Desuden fremstod Søren Hansen og forklarede, at han i 18 år havde været fast daglejer hos Hans Larsen og stedse som sin husbond havde stemt venstre og altid havde fået fri befordring, fri fortæring og fuld dagløn på valgdagene. Han havde hørt, at J. P. Nielsen lovede at stemme venstre, men denne havde meddelt, at han alligevel ikke ville gøre det, da han havde fået højres tilbud.

De formodede tilfælde af bestikkelse fra en række andre byer, som Valby, Mønge, Ørby, Tisvilde, Annisse og Højbjerg blev ligeledes draget frem, og alle sigtelser afvistes på det bestemteste. Gårdmændene havde kun fulgt egnens skik og brug, og husmændene havde alle stemt efter deres bedste overbevisning. Adskillige gårdmænd erklærede, at deres husmænd var højremænd, så der var ingensomhelst grund til at købe deres stemmer.

Det eneste tilfælde, der smagte af bestikkelse, viste sig at stamme fra 2 venstremænd, lærer F. J. Høimark, Højbjerg, og skomager Mads Jensen, Ammendrup, som havde tilbudt Anders Pedersen, Helsing, 1 kr. og 8 halve bajere for at stemme venstre, men det viste sig rigtignok, at dette tilbud ifølge de pågældendes egen forklaring kun var fremsat i spøg.

Høimark havde også opfordret skomager Peder Hansen, Hø-

bjerg, til at tage med til valget og stemme venstre, og denne havde lovet det, men senere taget løftet tilbage under påskud af, at han ikke havde tid. Høimark havde derefter tilbudt ham at dække udgifterne.¹³⁾

Venstremændenes klage førte således til, at nogle af deres partifæller kom til at stå som dem, der havde været længst i retning af valgbestikkelse; klagen mod højre var derimod så godt som afvist. Højrebønderne behøvede ikke at bestikke deres husmænd; disse var fuldt så gode og trofaste højremænd som deres husbønder, ligesom venstrebøndernes husmænd åbenbart har været venstremænd. Hvor heldigt at disse politisk sympatiserende havde fundet hinanden. Brud på harmonien kunne der dog komme, når en husmand skiftede arbejdsgiver; da kunne det muligvis blive nødvendigt for ham at underkaste sine politiske principper en nøjere overvejelse. Måske faldt valget mellem partierne også de små håndværkere, som skomageren i Høbjerg, så svært af hensyn til kundekredsen, at de fandt det klogest at forholde sig neutrale og blive hjemme fra valgene.

I 1885 modtog birkedommeren en fortrolig skrivelse om at give indberetninger om eventuelle riffelforeninger. Hammerich kunne meddele, at der ikke fandtes sådanne i hans retskreds, men at der var en i Frederiksborg birk, og at den havde adskillige medlemmer i Kronborg vestre. Man mente at vide, at skolelærer L. Petersen i Ammendrup, der var en kendt og temmelig fanatisk politiker af decideret venstreorientering, havde givet 3 kr. til riffelforeningen.¹⁴⁾

Det følgende år spurgte Hammerich amtet, om Høbjerg skytteforening, som havde tilladelse til at holde skydeøvelser, også havde lov til at anskaffe en riffel til at udøve disse skydeøvelser med. Amtet svarede diplomatisk, at der ikke måtte anskaffes flere rifler, end staten tildelte overbestyrelsen. Hvorvidt overbestyrelsen betænkte Høbjergskytterne med en riffel, eller om de måtte nøjes med tilladelsen til at holde skydeøvelser uden skydevåben, forlyder der ikke noget om.¹⁵⁾

Disse specielle forhold er kun en brøkdel af de forretninger, der blev foretaget i birkeretten. En indberetning fra 1902 fortæller, at

der i årene 1896-1901 var forekommet 261 private retssager, 168 private politisager, 134 fogedforretninger, 46 tvangsauktioner, 234 frivillige auktioner, 106 skifteforretninger, 119 notarialforretninger, 7 landvæsenskommissionsforretninger, 5730 tinglæsninger, 256 offentlige politisager, 54 fogedforretninger i offentlige sager. Indberetningen melder desuden, at der ved embedet var 1 bereden betjent, 1 gående, der dog holdt hest for egen regning, og 1 ekstraordinær politifunktionær.¹⁶⁾

Sagerne var af mangehånde arter. De fleste private retssager var gældssager, om 22,64 kr., om 18,66 kr., om hundredvis af beløb i samme størrelsesorden. I de private politisager dominerer mindre slagsmål og injuriersager.

Blandt sager, der vakte særlig opmærksomhed, var en voldtægts-sag fra 1884. En tjenestepige blev voldtaget af sin husbonds søn. Sagen kom for retten og fik det for pigen højst uheldige udfald, at voldtægtsudøveren blev frikendt, mens hun blev idømt 2 års forbedringshus for falsk forklaring for retten, idet hun havde aflagt ed på, at hun var uberørt før voldtægten, hvad hun senere måtte fragå. Sagen blev appelleret og endte hos højesteret, der idømte den unge mand, hvis skyld var uomtvistelig, 6×5 dages vand og brød, mens pigens straf blev nedsat til 3×5 dages vand og brød. Dommen gav anledning til et voldsomt angreb på Hammerich i »Socialdemokraten«, der insinuerede, at han var en god ven af den unge mands fader, og at han ved ufine forhørsmetoder havde fået pigen til at aflægge falsk forklaring, og at han havde krævet edsafleggelsen på et urimeligt tidspunkt. Bladet kaldte sagen for en skandale for retsplejen og erklærede, at Hammerich havde gjort sig til en fabel for dommerstanden. Hammerich svarede med et sagsanlæg mod »Socialdemokraten«, og i dommen hed det, at sagens behandling havde været lovlig, hvorfor angrebene var uberettigede, og redaktionen idømtes en bøde på 400 kr.¹⁷⁾

Holbo herred i litteraturen

Mens poesien i det 18. århundrede om end ikke just havde blomstret, så dog levet rundt i herredets præstegårde, synes muserne stort set at have svigtet herredet i det 19. Men da det ikke selv formåede at fostre poeter, kom andre det til hjælp, så det fik en plads på det litterære danmarkskort, selv om det langtfra kom til at høre til dets rigeste provinser.

De romantiske digtere, som ellers digtede så ofte til Nordsjællands pris, kom kun sjældent til disse egne, og det tiltrods for, at en bog, der godt kunne tjene som en vejviser til det poetiske Danmark, Christian Molbechs »Ungdomsvandring i mit Fødeland«, giver en henrevet skildring af en vandring gennem Gribskov fra Nødebo til Esrom. »Med sandhed kan sige, at denne vej er en af de skønneste, som Danmark, så rig på naturskønhed, har at opvise.« Søen optager ham dog mere end skoven. »Jeg finder, at det hele syn, som denne sø med dens omegn frembyder, har noget mere stort og opløftende ved sig end de fleste andre af Sjællands søer, selv når den, som da jeg denne gang så den, ikke er oprørt af stormen - - Hvad er søerne ved Lyngby, Frederiksdal og Farum, i hvor meget de end forskønne disse egne, imod hiin, der i dens store omfang former næsten alle de skønheder, som man hist må søge i det enkelte.«

Søren Kierkegaard var en af de første blandt litteraturens store, der fandt til herredet. Han boede ved Gilleleje, og hans vandringer langs stranden førte ham til Gilbjerg hoved. »Dette punkt har bestandig været et af mine yndlingssteder,« skriver han i sin dagbog den 29. juli 1835. »Herfra har jeg set havet kruses ved en sagte luftning, set det lege med småstenene; herfra har jeg set dets over-

flade forvandles til et uhyre snefog og hørt stormens bas begynde at fistulere.« Men Kierkegaard søgte ikke naturen for at beskrive den; hvad han ønskede var, at dens indtryk skulle åbne nye horisonter i hans eget indre. Fra Gilbjergshoved »skuede (jeg) ud over mit forbigangne liv, - - når havets magt og elementernes kamp erindrede mig om min intethed, og på den anden side fuglenes sikre flugt erindrede mig om Christi ord »Ikke en spurv falder til jorden uden Eders himmelske faders vilje«, da følte jeg på én gang, hvor stor og hvor ringe, jeg er.« Og 2 dage senere nedskrev han som resultat af sine filosofiske vandringer langs Gilbjergkysten: »Hvad er sandhed andet end leven for en idee.« Senere blev det Gribskov, der drog Kierkegaard; han søgte dens ensomhed, og han fandt et paradoks; »der ligger i Gribskov et sted, som kaldes Ottekrogsvejen, kun den finder det, som søger det værdeligen, thi intet kort angiver det. Men hvorledes kan et sted, hvor otte veje mødes, være en krog, og hvorledes kan et sted, hvor alle veje mødes, være ensomt og ukendt.« Her var nok at gruble over. »Otte veje og ingen rejsende.« Her kunne den ensomme ret være ensom, og han fandt, »at verden og alt, hvad derudi befindes, aldrig tager sig bedre ud, end når det ses fra en krog.« »Så har jeg da ofte søgt ud til min afkrog.« Og her kunne han leve i sin erindring. »O, venlige ånd, du, som bebod disse steder, hav tak, at du altid fredede om min stilhed, hav tak for hine timer, tilbragte med erindringens syssel, hav tak for dit skjulested, som jeg kalder mit! Da vokser stilheden som skyggen, som tavsheden vokser: en besværgende trylleformel.«

Den gamle ruin Søborg med dens bevægede fortid kunne ikke ligge ubenyttet i romantikkens dage; naturligt nok blev det B. S. Ingemann, der tog den i brug. I »Valdemar Sejrs« finder det bevægede møde mellem den fromme Dagmar og den hårde, af fængskabet så hærgede, bisp Valdemar sted på Søborg slot. I »Erik Menveds Barndom« får vi et glimt af hertug Valdemar og drost Abildgaard i deres behagelige fængsel, men højdepunktet er skildringen af Morten Madsvend og Jens Grand og ærkebispens berømmelige flugt. Her havde Ingemann fundet et stof, der passede som hånd i handske til hans drastiske fortællerevner.

Ottekrogsvejen i Gribskov med mindedyssen for Søren Kierkegaard.

Det kan dog ikke nægtes, at det var en anden borgruin, Gurre, der først og fremmest fængslede digterne. Om den skrev de alle sammen: J. L. Heiberg, Christian Winther, Carsten Hauch, H. C. Andersen, J. P. Jakobsen og Drachmann, og den lå udenfor herredets grænser.

Fr. Paludan Müller skriver også om Gurre, men kun i forbigående; den 8. juli 1853 tilbragte han og fru Charite en yndig dag ved Nakkehoved, og Holbo herred er smukt repræsenteret i et digt, hvori han takker sin muse for de herligheder, hun har vist ham.

Hvor Kattegattets vindpust mødte Sundets
og bragte sjæl og legem friskheds bad,
hvor mangan høj dit øje åbnede udsigt
til Sverrigs kyst og Øresundets skibe,
til Frederiksborgs de skovomkranste tårne
til Kullens blåligdunkle skarpe bjergryg,
hvor endelig til alle sider rester
af fortids liv og dåd dig vinkede til mig,
hvor Gurre, Nakkehoved, Asserbo,
hvor Søborg, Esrom kloster du har gæstet
og med de døde gennem mindet talt.

Holbo herred havde endnu et sted, der også kunne fange dig-
ternes opmærksomhed. Det var Helene kilde. Her var et dunkelt
sagn, her var gamle traditioner og nutids brogede folkeliv knyttet
sammen. Endnu søgte folk til kilden omkring St. Hans, og af
Tisvilde kildemarked stod der gny viden om.

H. F. Ewald var den første, der benyttede det. »Svenskerne på
Kronborg« indledes med en skildring af en kildefest. Vi hører
sagnet, vi ser sceneriet med syge og krøblinge, med markedsgæster
og munterhed. Få år efter skildrer Vilhelm Bergsøe egnen og kilde-
festen i »Bruden fra Rørvig«.

I Esbønderup præstegård voksede den fremragende skolemand
Johannes Helms op. Han betrødte nogle gange forfatterbanen.
Sangen »Jeg elsker de grønne lunde« gjorde hans navn kendt.
Barndomsegnens indtryk skildrede han i romanen »Grib, en for-
tælling fra kulsvierlandet i Kapertiden.«

»Grib« udkom i 1893. Samme år kom en anden bog fra egnen,
Zakarias Nielsens »Kulsviere«. Zakarias Nielsen var lærer ved
Nejlinge skole i årene 1864-68. Han kom i disse år befolkningen
på nært hold, han oplevede kulsviernes hverdag og hørte dem for-
tælle om forfædres bedrifter. I »Kulsviere« forsøgte han en lille
menneskealder senere at samle folkelivet og sagnene omkring en
kærlighedshistorie. Helten, Svend Børgesen, er en legemliggørelse
af kulsviernes særegenheder. Han har alle deres dyder og lyder til
overmål, og heltinden, Anne, giver ham ikke meget efter. Selvom

overdrivelserne trækkes fra, har Zakarias Nielsen dog i bogen formået at tegne et broget billede af kulsvierfolket.

Senere har Georg Nordkild gået i Zakarias Nielsens fodspor og skildret kulsvierne i en række romaner. Nordkild kender sin egen sproget, sagnene, og han kender, hvad der op mod vore dage endnu fandtes af kulsviere. Hans grundlag er således det bedst mulige, men i sine bestræbelser for at få fat i det karakteristiske skyder han utvivlsomt over målet. Hans helte skal stå sig mod Zakarias Nielsens drabelige kulsviere, og han gør dem derfor mere »kulsvierske«, end de nok nogen tid har været.

Holger Drachmann boede og vandrede i Nordsjælland, han skrev om Gurre og Fredensborg; han blev nært knyttet til Havreholm. Han var vel den, der gennem sine Hornbækskildringer først og fremmest åbnede københavnernes blikke for nordkystens herligheder; Holbo herred har han vel ofte besøgt, men mærkbare spor i hans produktion har det ikke sat.

Et åbent blik for det nordsjællandske landskab kommer frem hos Viggo Stuckenberg.

Store skove, grønne sletter
mellem skovene små byer
skinnende som lyse skyer,
der den dunkle himmel pletter.

Gennem skovenes susen hører han sagnene om Tovelille, om den hellige Helene og om Hørsholms arme dronning.

Sammen med Ingeborg Stuckenberg og Johannes Jørgensen vandrede han i Gribskov. En efterårsdag ved Gribsø havde de tre en oplevelse, der satte dem i en egen stemning. Såvel Johannes Jørgensen som Stuckenberg har søgt at udtrykke den. Johannes Jørgensen beretter: da »det mørknede langsomt, faldt de store vintervåde skoves dybe stilhed over os. Ingen af os sagde noget. Og med ét rejste der sig langt borte i den store skov et sus af vind, et pust af nattens ånde, et tungt, slæbende suk, der under den grå himmel gik hen over de tusinder og atter tusinder nøgne toppe, steg og blev stærkere og tydeligere, altsom det nærmede sig, nåede

os endelig og ruskede i træerne lige over os, for atter at svinde, atter at blive svagere og svagere og til sidst dø hen langt bort i den øde skov.

Vi så alle tre på hverandre, da den sidste lyd var forsvunden, men ingen af os mælede et ord. Så kom toget, og vi vendte hjem som fra en fest, en højtid, en kirkegang hos naturen.«

Mens oplevelsen giver Johannes Jørgensen en fornemmelse af ubestemt højtid, er Stuckenbergs opfattelse af stærkere art:

- mens inde fra stammernes stille øde
et ensomt klagende suk
drog ud over søen.
Der stod for min sjæl den efterårsaften
et eneste billed - døden.
Larmløs kølig en støvfin regn,
der daler gennem den klamme luft
og lægger sin duggende ånde
over en stilnet sø,
mens skoven, efterårsøde,
ruger i evig skumring
rundt om det sovende vand.

Siden har mange digtere fundet vej til sommerlandet og forsøgt at fæstne dets stemninger i vers og prosa. Bedst er det vel lykkedes for Hans Hartvig Seedorff Pedersen i »På Tibirke kirkegård«.

Thi landet ligger, hvor før det lå
med bakker bag vejenes bugter.
Og »Sandflugts-træet« det abildgrå
står atter med vilde frugter.
Og blev end somren så våd og sval,
som ventet af skræpper og nælder,
på Silkeborg og i Hejredal
står lyngen med kimende bjælder.

Sommerlandet

Havet og kysten havde hidtil ikke spillet nogen større rolle i herredets historie. I visse perioder havde fiskeriet nogen betydning, men kun én enkelt by, Gilleleje, var en egentlig fiskerby, og den del af befolkningen, som udelukkende levede af fiskeri, udgjorde ikke mange promille. Gennem 1800-årene voksede fiskeriet noget, såvel ved Gilleleje som ved Rågeleje og Tisvildeleje, men det skulle være på en ganske anden måde, kysten kom til at spille den store rolle, nemlig som ferieland, fornemmelig for københavnere.

Allerede ved kilderejserne til Helene grav var der vel tale om en vis form for turisme; forfattere og malere kom derop for at studere såvel naturen som det brogede folkeliv, der udfoldede sig omkring kilden. Også andre steder langs kysten blev besøgt; Søren Kierkegaard boede som før meldt i 1835 ved Gilleleje. I 1870'erne viste Holger Drachmann ved sin digtning vejen til nordkysten, og mens man før hovedsagelig havde søgt til skoven, begyndte strandene nu at tiltrække folk.

Drachmann holdt mest til ved Hornbæk, men boede også i kortere perioder ved Tisvildeleje, hvor der i halvfjerdserne ved sommertid samledes en lille kunstnerkoloni.¹⁾

Efterhånden blev kysten også besøgt af andre end kunstnere. Da mulighederne for at få ophold var små - der fandtes kun kroer i Tisvilde og Gilleleje, iøvrigt måtte man leje sig ind hos fiskerne - begyndte enkelte at bygge huse til sommerbeboelse. Det første sommerhus ved Gilleleje blev bygget af arkitekt Carl Lendorf øst for lejet, og det fulgtes af enkelte andre i de følgende år, bl. a. »Stonehill«, bygget af fabrikant John Petersen.²⁾

1896 kom så Gribskovbanens forlængelse til Gilleleje. Den var ventet med længsel. En journalist skrev i denne anledning, at tid-

ligere havde Gilleleje været en lille, stille flække. Men folkene deroppe var ikke glade for det idylliske præg, der var over deres lille by; de vidste, at marehalsklitterne kunne blive guld værd den dag, da ikke længere dagvognen, men et prustende lokomotiv kunne føre de fremmede ud til kysten. De havde agiteret i blade, i rigsdag og amtsråd og omsider nået deres mål.

»Og man må lade folkene i Gilleleje, at de var parate til at tage mod den nye tid - - -. Der, hvor for et par år siden en smal sti snoede sig gennem marehalm og sand til strandkanten, der fører nu en bred vej fra stationsbygningen ned til de to store badehoteller, som købmand Hansen har rejst i vinterens løb.«³⁾

Forfattere, kunstnere og videnskabsmænd udgjorde endnu et stærkt indslag i sommergæsternes skarer; nordmænd, svenskere og finner fandt derned. Blandt gæsterne fra halvfemserne nævnes den norske forfatterinde Magdalene Thoresen, den svenske Ellen Key, og den finske redaktør Axel Lille.⁴⁾

Sommergæsterne bragte Gilleleje mange, navnlig økonomiske fordele. 1899 skriver en anden journalist om de ændrede forhold. For fem år siden var der få københavnere, som kendte Gilleleje af andet end navn; men da hotellet og banen kom, indtraf den store forandring. Nu kniber det med at skaffe plads til de mange sommergæster lørdag-søndag. Hver stue, der kan lejes i fiskernes hytter, bliver optaget.⁵⁾

I forbindelse med jernbanen og de efter 1902 bedrede havneforhold førte det til en kraftig befolkningstilvækst (se s. 245). Denne følte imidlertid ikke som et ubetinget gode. 1906 ansøgte borgerne om at få en sognefoged i byen, da Gilleleje by i den sidste halve snes år var vokset betydeligt, og da mange fremmede eksistenser var kommet dertil, for en del af tvivlsom værd, hvorved der var skabt en følelig uro og usikkerhed i byen.⁶⁾ Nu og da opstod der også visse spændinger mellem de forskellige grupper, der ved sommertid befolkede byen: de fastboende, sommerhusejerne, de mere flygtige gæster, som boede på badehotellet eller kroen, og endelig en fjerde kategori, søndagsgæsterne, der kun kom på få timers besøg ved stranden. I 1910-11 opstod således tit konflikter om badeforholdene.

Fra Gilleleje havn.

1910 klager en sommerhusejer over, at man har set herrer og damer bade sammen ganske nøgne, og bagefter tager de solbade til almindelig forargelse. Hans hustru havde spurgt nogle af solbaderne, om de ikke generede sig. De havde svaret nej og tilmed sagt, at hvis det generede hende, kunne hun bare gå sin vej. En fisker kunne slet ikke komme til sin stejleplads på grund af de badendes skamløshed.

Birkedommeren fandt en politiundersøgelse nødvendig. Betjenten mødte op og erfarede nye enkeltheder. Han fandt 3 personer,

der tog solbad; disse var dog alle fuldt påklædte, men der blev sagt, at man ofte så folk tage solbad kun iført badedragt og for damernes vedkommende tillige badelagen, hvad der gjorde det generende at passere stranden. Den omtalte fisker bekræftede, at han havde set letpåkledte mennesker ved stranden, men det havde dog ikke generet ham, og han mente iøvrigt, at hvis man ikke ville se på de badende, kunne man blive borte fra de steder, hvor de lå, da det var langt fra offentlig vej og sti. Betjenten fandt derfor ingen grund til at skride ind. Da øvrighedsaktionen udeblev, satte de utilfredse selv 8 tavler op med forbud mod badning fra åben strand og ophold på stranden. Disse fik dog en krank skæbne; nogle af dem blev revet ned, og andre blev oversmurt med grøn sæbe, så de blev helt ødelagte. Efterårets komme standsede midlertidigt fejden.⁷⁾

Året efter kom det til en ny konflikt; denne gang var den forårsaget af byens egne beboere. En gårdejer fra Esrom og hans familie følte sig generede, da de gik ud på havnemolen, idet de så nogle drenge og unge mænd bade fra molen uden badedragt. Han krævede de pågældende draget til ansvar. Igen blev der foretaget politiuundersøgelser. På sin første ekspedition erfarede politibetjent Petersen fra toldkontrollør Koch, at mennesker her i hundredvis badede fra åben strand, men de holdt sig ved stranden, så de ikke kunne genere folk på offentlig vej og sti. Der kom nu forslag om, at der blev bygget et skur ved molen, hvori de badende kunne klæde om, og at der blev sat skilte op med forbud mod at bade uden badedragt. Landbetjenten måtte atter ud at sondere terrænet, og han mødte påny modstand hos toldkontrollør Koch, der hævdede, at molen var det eneste sted, hvor byens folk kunne bade, da stranden altid var optaget af fremmede badegæster, desuden var molen hverken offentlig vej eller sti, den tilhørte vandbygningsvæsenet, og ingen andre end havnefogden havde noget at gøre der. Det kunne vel forbydes at bade uden badedragt ved molen, men et sådant forbud ville blive mødt med misfornøjelse af beboerne. Strandfogden og sognefogden indtog en lignende holdning. De kunne ikke udtale sig om forholdene ved molen, da de aldrig kom der, og det ville være umuligt at konstatere, hvem der

var blevet klaget over, da mange badede her uden at have anelse om, at de gjorde sig skyldig i noget, der kunne krænke andre.

Forslaget om at opføre et omklædningskur nåede dog til sognerådet, der afviste det med den begrundelse, at hverken byens beboere eller havnebestyrelsen havde interesse for det.⁸⁾

Spadserende på molen havde således stadig risikoen for at forarges under deres spadseren.

Imidlertid voksede sommerhusenes antal stadig, og stedse mere af stranden blev privat ejendom. Selve adgangen til stranden blev et problem. Allerede i 1913 måtte man tage fat på det. Da det hed sig, at mange private lodsejere lod stranden afspærre, foretog amtet en undersøgelse af forholdene. Ved denne fandt man imidlertid ingen afspærringer, og sagen blev stillet i bero.⁹⁾

Imidlertid blev der grebet ind af Foreningen for naturfredning, og det lykkedes denne at få gennemført, at færdsel langs stranden var tilladt overalt, mens derimod kun lodsejerne kunne give tilladelse til ophold på og badning fra private strandgrunde.

De sidste årtier

I afsnittet om befolkningsudviklingen er forholdene gennem de sidste årtier allerede skildret på et centralt område. I det følgende skal enkelte andre linier trækkes op, men om en mere indgående skildring kan der ikke blive tale, da ændringerne i denne tid har været flere og større end forhen gennem århundreder. Det gælder for kulturlandskabet med bebyggelse og opdyrkning, for samfærdselsmidlerne med veje og transportmidler, for erhvervslivet og for folks dagligliv.

Bag de store ændringer ligger først og fremmest teknikkens stærke udvikling. Man behøver blot at tænke på dagliglivet på en bondegård i begyndelsen af århundredet sammenlignet med nu. Dengang kunne en gård give fuldt arbejde til fem-seks mand, ikke fordi driften var mere intensiv, men fordi det tekniske udstyr var så beskedent. Nu kan én mand ved hjælp af traktor, mejetærsker, malkemaskine m. m. klare det samme, selvom udbyttet af såvel markbrug som af kreaturhold er vokset stærkt.

Dengang var bebyggelsen overalt præget af beboernes nære tilknytning til landbruget. I nogle landsbyer er dette præg endnu tydeligt, men mange steder har bebyggelsen skiftet karakter. En række byer er blevet stationsbyer eller badebyer, og andre har fået så mange nybygninger, at deres gamle landsbypræg delvis er udvisket.

For at tage et par konkrete eksempler: Først forretningsbygningerne. Dengang fandtes nogle få og små høkerforretninger og enkelte brugsforeninger; de fleste af dem havde til huse i lave, strå-tækte bygninger; nu er der et mylder af undertiden stærkt specialiserede butikker. Og skolerne: dengang benyttede man endnu de

gamle rytterskoler, eller skolebygninger, der ikke skilte sig væsentligt fra rytterskolerne; nu: de store centralskoler.

Det offentlige transportvæsen bestod dengang af Gribskovbanen til Gilleleje med stikbanen til Helsinge, samt nogle primitive dagvogne. Nu, foruden de udbyggede jernbaner, et snævert net af rutebiler. Dengang blev de smalle og om vinteren opkørte biveje befærdet af hestekøretøjer i ny og næ; nu suser tusinder af last- og personbiler daglig ad herredets veje, der allerede i høj grad er udbyggede for bilkørslen, og som i en nær fremtid vil blive det i endnu højere grad.

Det væsentlige træk i den økonomiske udvikling er som tidligere påpeget landbrugets relative tilbagegang. Stadig færre mennesker finder beskæftigelse i og udkomme af landbruget. Industri, håndværk, omsætning og transport vinder frem på landbrugets bekostning.

Socialt er de afgørende træk den almindelige stigning i velstand og levestandard, samt udjævningen af de stærke skel indenfor befolkningen. Den udprægede fattigdom, der prægede forrige århundrede, er forsvundet.

Besættelsestiden føjede nye afsnit til herredets historie. Som rimeligt var, fik Gribskovveggen sine særlige illegale styrker med navnet: Kulsvierbataillonen, og Gribskov blev skuepladsen for mange drastiske begivenheder, navnlig koncentreret om de våbenkastninger, der fandt sted her. Fra den politiløse tid kan nævnes overfaldet på Nordsjællands bank i Helsinge, hvor revolverrøvere foretog et af besættelsestidens største kup ved at røve 190.000 kr. Røvernes glæde over det gode udbytte blev dog kun kort, idet Helsingeboerne og folk fra omegnen forfulgte dem så energisk, at de to foretrak at begå selvmord, mens den tredje blev fanget.

Retsreformen 1919, hvor dommer- og politimesterembederne blev adskilte, medførte, at Holbo herred i politimæssig henseende blev lagt under politimesteren i Hillerød, mens birket vedblev at bestå som en særlig retskreds.

Da en række retskredse i 1926 som følge af sparekommissionens arbejde blev nedlagt - i Nordsjælland således Halsnæs-Frederiks-

værk birk og Hørsholm birk, var Kronborg vestre birk også i farezonen, men takket være en energisk indsats fra egnens befolkning lykkedes det at bevare den.

Blandt Holbo herreds særlige problemer i den sidste menneskealder har ferielandets udvikling stået i første række. Hidtil har det væsentligt berørt kystsognene: Tibirke, Vejby, Blistrup, Gilleleje og Søborg, og til en vis grad også Esbønderup og Græsted, men i de seneste år er det også ved at blive aktuelt for Ramløse og Annisse.

Baggrunden er på den ene side den, at herredet har en kyststrækning som af let forståelige grunde virker tiltrækkende på sommergæster fremfor mange andre sjællandske strande, og på den anden at sommerferie og ferierejser ikke længere er forbeholdt særligt begunstigede.

I et tidligere afsnit er denne udviklings begyndelse skildret.

Den gik en tid lang relativt langsomt. L. L. Hammerich har skildret udviklingen ved Tisvildeleje: »Det varede overhovedet længe, før der rigtig begyndte at komme folk til egnen. Banen gik kun til Helsinge. Biler var der ingen af, og halvanden mil ad de læløse veje, gumpende på en ofte åben bonde-vogn med svage fjedre eller uden fjedre, var der mange, der ikke kunne lide. Bedre at cykle uden for megen bagage.

Før den første krig var der - de to teglstenshuse iberegnet - måske fem sommerboliger på selve kysten mellem Rågeleje og Tisvildeleje. Ganske langsomt kom der flere, gerne lave træhuse, der ikke slog i landskabet, ofte med læhegn af graner, senere undertiden med en have, møjsommeligt aftvunget den ubarmhertige blæst og den uegnede jord.

Omkring 1920 blev banen forlænget til Tisvildeleje, og i de næste ti år groede sommerhusene frem, først ret sindigt, en 10-20 stykker om året.«¹⁾

Som ved Gilleleje og Tisvildeleje gik det andre steder langs kysten, ved Salgårdshøj, Rågeleje, Udsholt strand, Smidstrup strand, Gilbjerg, Hulerød, Villingebæk. Tempoet kunne være forskelligt de forskellige steder, men overalt voksede sommerhusene

frem; under den anden verdenskrig og i årene derefter øgedes byggeriet, de seneste år har bragt en foreløbig, men næppe endelig kulmination.

Sommerhusbebyggelsen har rejst adskillige problemer. Der er først de landskabelige; ødelægger sommerhusbebyggelsen landskabet?

L. L. Hammerich skildrer i sin ovenfor anførte kronik landskabet ved Tisvilde, som det før tog sig ud i en malers (Hans Nikolaj Hansens) øje: Han så »nær for sig en grøn eng og brun mose med smalle, hvide, bugtede veje, der forsvandt bag stråtækte huse og gårde, oftest kulsvierrøde, langs bølgende kornmarker, mellem blide og vigende bakker. Blikket gik vejløst helt ud til en stribe skummende hav og en anelse af det gråblå Kullen. Over menneskeboligerne knejsede den lange Vejby kirke; men bakkerne var endnu stærkere, undertiden kronet af en kæmpehøj eller to eller flere. Der var enkelte hvide skyer og over det hele skæret af den gyldne vestensol.«

Hammerich konstaterer, at det er blevet væsentligt anderledes. Der er forsonende træk: beplantninger, hegn, haver. »Alt det er godt, er fortræffeligt. Og de, der ikke har kendt andet, kan ikke se, at landskabet har mistet sit eget ansigt; savner ikke de lange, rolige bakker, de vide udsyn, vil finde det helt urimeligt, om nogen falder på at sammenligne egnen med en elskelig gammel glathåret kone, der er kommet til midler og har ladet sig permanente hos en tilfældig frisør.«

Gennem naturfredninger har man søgt at bevare nogle af de mest karakteristiske kystpartier, som de oprindeligt var. Blandt fredningerne kan nævnes det store område »Rusland« ved Villingerød, fyrbakkerne ved Nakkehoved, Gilleleje strandbakker, Gillebjergstien, skrænter ved Rågeleje, ved Salgårdshøj, ved Helene kilde og Tibirke bakker. Sidst er store områder ved Heatherhill fredet.²⁾

Har herredet tabt i landskabelig henseende ved sommerhusbebyggelsen, har det vundet i andre. Økonomisk er gevinsten betydelig. Mange har afhændet lidet givende jorder til pæne priser,

selvom det ofte er grundspekulanter, som har taget de helt store gevinster hjem. Hoteller, pensionater og ferie hjem har haft store muligheder, og i de 3-4 sommer måneder, da herredets befolkning flerdobles, har forretningsdrivende af de fleste arter gyldne tider fra kysten og langt ind i herredet. Græsted og navnlig Helsingør har udstrakt handel med feriegæster, og hvad var Gilleleje og Tisvildeleje vel blevet til som byer betragtet uden sommerens store muligheder for forretninger? Selve sommerhusbyggeriet har selv sagt givet håndværkere i hundredvis arbejde gennem det meste af året, og pengestrømmen fra gæsterne forgrener sig ad mangfoldige kanaler videre ud i herredet.

Sommerhusbyggeriet har stillet de pågældende kommuner overfor store tekniske problemer med nye vejanlæg, kloakering, anlæg af vandledninger og andre tekniske installationer. Den stærke biltrafik til kysten har desuden gjort spørgsmålet om særlige bilveje og parkeringspladser aktuelt.³⁾

Sommerhusene har endvidere budt på det store problem, at de i en stor udstrækning har spærret adgangen til stranden, såvel for herredets befolkning, som for endagsgæster. Strandgrundene er for en stor del kommet i privat besiddelse; færdsel er vel tilladt på dem, men ophold og badning er forbudt. Dette gælder dog ikke stranden vest for Tisvildeleje, og ved Rågeleje har Heatherhillfredningen nu skabt fri strand over en betydelig strækning..

Man er indstillet på, at fremtiden vil medføre et stærkt forøget byggeri. »Hele Nordsjælland bliver et bylandskab«, kunne der nylig skrives, uden at nogen fandt det rimeligt at modsige det, og der er næppe tvivl om, at Holbo herred vil komme stærkt med i denne udvikling på godt og ondt.

»Endnu for får år siden,« skriver Hammerich, »var Nordsjællands Kattegatskyst og egnene indenfor et stort, frisk naturligt ferieland. Og nu: »Se, alt dette vil jeg give dig.« Har vi taget mod gaven, som en tåbelig dreng behandler et stykke legetøj? skrammerer det pæne ydre, flået i det, delvis ødelagt det?«

På det sidste har man forsøgt at regulere udviklingen. Byggeriet er henvist til bestemte områder, mens andre skal forblive frie. Li-

geledes har man talt om en samlet egnsplan for hele Nordsjælland, således at landsdelens muligheder som grønt område for hovedstadsområdet's befolkning udnyttes, uden at det går for hårdt ud over landskaber og natur.

Holbo herred vil givet blive inddraget i denne plan. Om det vil lykkes at forene den nye tids krav med de gamle værdiers beståen er et stort spørgsmål.

Tidstavle

- O. 1000 Herredet kristnes. De første kirker bygges. Kirkesognene dannes.
- O. 1100 Det ældste Søborg bygges.
- 1139 Bisp Rik dræbes i Ramløse.
- O. 1140 Rydningen i Ørwith er i gang.
- O. 1150 Esrom kloster grundlægges af ærkebisp Eskil.
- 1161 Valdemar d. Store erobrer Søborg fra ærkebisp Eskil.
- O. 1163 Bisp Absalon grundlægger Asserbo kloster.
- O. 1175 Æbelholt kloster grundlægges i Tjæreby, får snart meget gods i Holbo herred.
- 1200-1215 Esrom klostres gods udvides stadig, bl. a. ved Niels Grevesøns gave.
- 1224 Abbed Vilhelm, Æbelholt kloster, (+ 1203) helgenkrones.
- 1285 Holbo herred nævnes for første gang.
- 1295 Ærkebisp Jens Grand flygter fra Søborg.
- O. 1300 Esrom kloster får meget jordegods, bl. a. fra Jon Litle, Niels og Atte Attesen og Jacob Herbjørnsen.
- O. 1330 Knud Porse og hertuginde Ingeborg besidder Søborg.
- O. 1340 Hårde kampe om Søborg, slottet ødelægges delvis.
- 1344 Valdemar Atterdag får Søborg i sin besiddelse.
- 1366 Valdemar Atterdag erhverver gods i herredet.
- O. 1400 Dronning Margrethe får Annisse og andet gods i herredet.
- O. 1450 Oxeslægten kommer til Asserbo.
- 1491 Strid mellem Oluf Oxe og Poul Laxmand om Asserbo.
- 1499 Esrom klostres birk oprettes.
- 1502 Poul Laxmand myrdes; hans gods i Holbo herred inddrages under kronen.
- 1536 Gilleleje nævnes første gang.
- O. 1536 Søborg slot bliver øde.
- 1559 Søborg nævnes sidste gang som købstad.
- 1561 Esrom nedlægges som kloster og bliver ladegård under Krogen.
- O. 1562 Holbo herred indrettes til kongelig vildtbane.
- O. 1580 Gilleleje og andre fiskerlejer har blomstringstid.
- O. 1580 Sandflugten ved Tibirke bliver en alvorlig fare. Asserbo og Torup ødelægges.

- 1612 Tibirke lægges sammen med Vejby under én præst på grund af sandflugtens ødelæggelser.
- 1617 St. Helenes kilde nævnes for første gang.
- O. 1645 Stor interesse for St. Helene kilde. Christian IV bygger gård i Tibirke til brug ved kildebesøg. Ole Worm besøger kilden.
- 1657-60 Den svenske besættelse. Ødelæggelser i herredet.
- 1682 Udarbejdelsen af den store matrikel begynder.
- 1686 Holbo herred forenes med Kronborg birk.
- O. 1695 Sandflugtens ødelæggelser bliver stadig større. Arresøs afløb trues med lukning.
- 1708 Forholdene i Holbo herred undersøges af en kommission.
- 1719 Arresøkanalen graves.
- 1721 Kronborg rytterdistrikts birk oprettes.
- 1725 Arbejdet med sandflugtens dæmpning under ledelse af Röhl påbegyndes.
- 1735 Sandflugten er under kontrol, faren for yderligere ødelæggelser er afværget.
- 1745-46 Den første store kvægpest kommer til herredet.
- 1781 Udsiftningen begynder.
- 1784 Den lille landbokommission nedsættes.
- 1789 De nye skoleplaner for Frederiksborg amt sættes i kraft.
- 1794 Udtørringen af Søborg sø begyndes.
- 1800-14 Kulsvidningen har en blomstringstid.
- 1849 Kronborg vestre birk oprettes.
- 1858 Tinghuset i Helsingø tages i brug.
- O. 1860 Herredet får faste post- og dagvognsforbindelser.
- O. 1860 De religiøse vækkelser vinder indpas i herredet.
- 1880 Jernbanen Hillerød-Græsted tages i brug.
- 1878-85 Politisk røre under provisorietiden.
- 1883-90 Andelsbevægelsen bryder igennem.
- 1896 Jernbanen Græsted-Gilleleje tages i brug.
- 1897 Jernbanen Kagerup-Helsingø tages i brug.
- O. 1900 Turist- og badelivet ved nordkysten er under udvikling. Gilleleje bliver badeby.
- O. 1910 Automobileerne kommer til herredet i større tal, men møder vanskeligheder.
- 1920 Helsingø-Tisvildebanen tages i brug.

Henvisninger

Anvendte forkortelser:

- D kanc.: Danske kancelli.
DRB.: Danmarks riges breve.
EB.: Esrombogen (Codex esromiensis, udg. af Oluf Nielsen).
E sj L.: Eriks sjællandske Lov.
HT.: Historisk Tidsskrift.
KB.: Kancelliets Brevbøger.
Kr. Sk.: Kronens Skøder, udg. af Rigsarkivet.
Rep.: Repertorium diplomaticum regni danicie mediævalis.
RA.: Rigsarkivet.
Rtk.: Rentekammeret.
SRD.: Scriptores rerum Danicarum.
V sj L.: Valdemars sjællandske Lov.
ÆB.: Æbelholtbogen, udg. i Scriptores rerum Danicarum, VI.
Årb Frborg.: Fra Frederiksborg Amt.

Hvor intet andet er anført, findes arkivalierne på landsarkivet for Sjælland.

OLDTIDEN

- 1) Vilhelm la Cour: Sjællands ældste Bygder, s. 198 ff.; Kort I og II; J. Brøndsted: Danmarks Oldtid. I, Kort over sten- og bronzealderhøje.
- 2) Vilhelm la Cour: anf. st., s. 202 f.
- 3) G. Kunwald: En Oldtidsvej ved Tibirke Bakker. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1944, s. 79 ff.
- 4) Ejnar Dyggve: Hvorhen førte Oldtidsvejen i Tibirke. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1955, s. 61 ff.

BEBYGGELSEN

Oplysningerne om bebyggelsesforekomster og stednavne er hovedsagelig hentede fra Henrik Pedersen: De danske Landbrug, s. 10 ff. Om landsbyer og enkeltgårde se Svend Aakjær: Bosættelse og Bebyggelsesformer i Danmark i ældre Tid. Bidrag til Bondesamfundets Historie, II, s. 122 ff.

HERREDET

- 1) Kristian Hald: Vore Stednavne; Nudansk Ordbog.

- 2) Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog. Indledning, s. 60 ff.
- 3) Svend Aakjær: Om det olddanske Herred og Sogn. Festskrift til Kristian Erslev, s. 12 ff.
- 4) Poul Johannes Jørgensen: Dansk Retshistorie, 2. udg., s. 235 ff.
- 5) Vilhelm la Cour: Hedenske Hel­ligdomme i Danmark. Herredssting og Herredshelligdom. Festskrift til Johannes Steenstrup, s. 3 ff.
- 6) Ingvar Andersson: Skånes Historia till Saxo och Skånelagen, s. 323.

SOGENE OG KIRKERNE

- 1) ÆB., SRD. VI, s. 135.
- 2) DRB. I. 4, no. 150-152.
- 3) Svend Aakjær: Om det olddanske Herred og Sogn. Festskrift til Kristian Erslev, s. 18 ff.
- 4) Ludvig Helweg: Den danske Kirkes Historie I, 8.
- 5) Svend Aakjær: Hoveri, Hovgård og Hov. Danske Folkemål 1929, s. 25 ff.
- 6) Erik Arup: Danmarks Historie I, s. 150; Hal Koch: Den danske Kirkes Historie I, s. 290.
- 7) KB. 1559 16/4.
- 8) Sjællands stifts landebog 1567, udg. af Svend Gissel, s. 169 f.
- 9) EB. no. 108.
- 10) DRB. II 5, 1299-1305, no. 119. EB. no. 148.
- 11) DRB. II 5, 1299-1305, no. 40.
- 12) DRB. II 10, 1328-32, no. 132.

HOLBO HERRED I HISTORIEN

- 1) C. M. Schmidt: Søborg. Fra Nationalmusæets Arbejdsmark, 1930,

s. 18; Jørgen Paulsen: Hjemstavnsbog for Frederiksborg Amt, 1945, s. 57 ff.

- 2) EB. no. 6.
- 3) EB. no. 117.
- 4) EB. no. 1.
- 5) EB. s. 295.
- 6) EB. no. 108.
- 7) Hans Olrik: Asserbo. Årb Frborg, 1908, s. 103; Poul Nørlund: Sorø. Klosteret. Skolen. Akademiet I, s. 59.
- 8) EB. no. 99.
- 9) Danske Helgeners Levned, udg. af Hans Olrik, s. 267, 283, 251 ff.; Hans Olrik: Abbed Vilhelm af Æbelholt. Nordsjællands Helgen, Årb Frborg, 1912, s. 97 ff.
- 10) DRB. I 5, 1211-23, no. 7; EB. no. 146.
- 11) EB. no. 109, no. 92; DRB. II 6, 1306-1312, no. 17.
- 12) DRB. II 5, 1299-1305, no. 119, 158, 287.

TINGET

- 1) Se Carl Neergaard: Thinghøje og Thingdysser, Årbøger for Nordisk Oldkyndighed, 1902, s. 292 ff.
- 2) K. Sørensen Thestrup: Relation om Tingene, s. 38.
- 3) E sj L. II, 29.
- 4) E sj L. II, 49.
- 5) E sj L. II, 52, 36.
- 6) Danmarks gamle Love, ved Erik Kromann under medvirken af Stig Juul. Indledning X.
- 7) E sj L. I, 18.
- 8) E sj L. I, 11.
- 9) E sj L. III, 36.
- 10) E sj L. III, 33.
- 11) E sj L. I, 32.

- 12) E sj L. III, 1-4.
- 13) V sj L. 206.
- 14) V sj L. 214.
- 15) E sj L. II, 74.
- 16) E sj L. III, 8.
- 17) E sj L. III, 12.
- 18) E sj L. III, 49.
- 19) E sj L. II, 52.
- 20) E sj L. III, 49.
- 21) E sj L. III, 48.
- 22) V sj L. tyveretten.
- 23) DRB. II, 3, 1281-1290, no. 162.
- 24) DRB. II, 5, 1299-1305, no. 158.
- 25) EB. no. 132.
- 26) EB. no. 165.
- 27) Rep. II, no. 7349, 7350.
- 28) William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, s. 249 ff.
- 29) Rep. II, no. 7349, 7350.
- 30) J. L. A. Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Domme I, s. 24 f.
- 31) Rep. I, no. 4375.
- 32) EB. no. 237.
- 33) EB. no. 238.
- 34) EB. no. 239.
- 35) EB. no. 241, 242.
- 36) EB. no. 126.
- 37) K. Erslev og E. Møllerup: Frederik I's danske registranter, 1523-32, 29/8 1526.
- 5) Erik Schalling: Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid, s. 39 ff.
- 6) Kong Valdemars Jordebog, udg. af Svend Aakjær, s. 27.
- 7) Rep. I, no. 2804.
- 8) Rep. I, no. 3081.
- 9) EB. no. 177.
- 10) C. F. Wegener: Om Udgravningen af en Asserbos og Søborgs Ruiner, s. 235.
- 11) Kr. Erslev og W. Møllerup: Frederik I's danske Registranter 7/8 1526, 2/8 1529.
- 12) Roskildebispens Jordebøger og Regnskaber, udg. af C. A. Christensen, s. 75.
- 13) Saksens Danesaga, oversat af Jørgen Olrik, s. 225, 266, 375.
- 14) Erik Scalling: anf. st. s. 61 ff.
- 15) EB., no. 63.
- 16) EB., no. 80.
- 17) EB., no. 1.
- 18) EB., no. 80.
- 19) EB., no. 80.
- 20) EB., no. 87.
- 21) EB., no. 90.
- 22) EB., no. 90.
- 23) Sorø Klosters Gavebog. SRD. IV, s. 469.
- 24) DRB., I 5, 1211-1223, no. 5.
- 25) EB., no. 90.
- 26) EB., no. 99.
- 27) EB., no. 108.
- 28) EB., no. 2.
- 29) EB., no. 3.
- 30) EB., no. 14.
- 31) DRB., I 5, 1211-1223, no. 5-6.
- 32) EB., no. 257.
- 33) Hans Olrik: anf. st., s. 45.
- 34) ÆB., SRD. VI, s. 142.
- 35) DRB., I 5, 1211-1223, no. 205.

EJENDOMSFORHOLDENE

- 1) Årbøger for nordisk Oldkyndighed, 1847.
- 2) Kristian Erslev: Valdemarernes Storhedstid, s. 109 f.
- 3) Erik Arup: Danmarkshistorie I, s. 220 ff.
- 4) Poul Nørlund: Jorddrotter på Valdemarstiden. Festskrift til Kristian Erslev, s. 159 f, 169 f.

- 36) DRB., I 4, 1200-1210, no. 150-152.
- 37) DRB., I 4, 1200-1210, no. 91.
- 38) ÆB., SRD. VI, s. 156.
- 39) ÆB., SRD. VI, s. 154.
- 40) DRB., II 1, 1250-1265, no. 340.
- 41) DRB., III 3, 1281-1290, no. 162.
- 42) Sjællands stifts landebog, udg. af Svend Gissel, s. 168 ff.
- 43) ÆB., SRD., VI, s. 37.
- 44) Johannes Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, s. 20 f.; jvnfr.: Svend Aakjær: Bosættelse og Bebyggelsesformer i Danmark i ældre Tid. Bidrag til Bondesamfundets Historie II, s. 145.
- 45) DRB., I 5, 1211-1223, no. 7; EB., nr. 143.
- 46) DRB., I 5, 1211-1223, no. 8-9; EB., no. 144, 147.
- 47) DRB., I 5, 1211-1223, no. 164; EB., no. 145.
- 48) EB., no. 149.
- 49) DRB., II 5, 1299-1305, no. 339; EB., no. 101.
- 50) EB., no. 100.
- 51) DRB., II 2, 1266-1280, no. 387; EB., no. 133.
- 52) DRB., II 5, 1299-1305, no. 27; EB., no. 115.
- 53) DRB., II 6, 1306-1312, no. 91.
- 54) Poul Nørlund: Sorø. Klostret. Skolen. Akademiet. S. 64 f.
- 55) DRB., III 1, 1340-1343, no. 204; DRB., III 2, 1344-1347, no. 87.
- 56) Rep., I, no. 2506; Danmarks ældste Archivregistraturer, I, s. 41.
- 57) Rep. II, no. 4072.
- 58) Rep. II, no. 7373, 12985.
- 59) EB., no. 177.
- 60) ÆB., SRD., V, s. 145 f.
- 61) DRB., II 3, 1281-1290, no. 169; EB., no. 152.
- 62) DRB., II 3, 1281-1290, no. 168, 425; EB., no. 158.
- 63) DRB., II 5, 1299-1305, no. 40.
- 64) DRB., II 5, no. 119, 158, 287; EB., no. 148, 150.
- 65) DRB., II 6, 1306-1312, no. 21; EB., no. 127.
- 66) EB., no. 129-132.
- 67) EB., no. 134-137, 139.
- 68) EB., no. 139, 164.
- 69) EB., no. 118.
- 70) ÆB., SRD., VI, s. 157.
- 71) ÆB., SRD., IV, s. 157.
- 72) RA reg. 108.

HOLBO HERRED

I SENMIDDELALDEREN

- 1) DRB., III, 1, 1340-1343, no. 134.
- 2) DRB., III 1, 1340-1344, no. 175.
- 3) C. F. Wegener: anf. st. s. 305; Niels Stenfeldt: Søborg Slot og By. Årb Frborg., 1920, s. 56.
- 4) Sjællandske årbog 1344; C. F. Wegener: anf., st. s. 307.
- 5) H. Olrik: anf. st., s. 45 f.
- 6) C. F. Wegener: anf. st., s. 232 f; Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af gamle danske Domme, s. 23 ff.

DE FORMUENDE BØNDER

- 1) Hans Knudsen: Tre dokumenter vedkommende Trygge eller Try Herred i Sjælland, Nye danske Magazin: VI, s. 230 ff.; O. Nielsen: De »rige« Bønder i Nordsjælland i Kristiern den Andens Tid. Danske Magazin: 5 rk., 2 bd., s. 38 ff.

SØBORGS FALD

OG ESROMS NEDGANG

- 1) Kr. Erslev og W. Møllerup: Fre-

- derik I.s danske Registranter 1523-32, s. 427, 463.
- 2) C. F. Wegener: anf. st., s. 333 ff.
 - 3) KB., 1577 1/11.
 - 4) C. F. Wegener: anf. st., s. 338.
 - 5) P. V. Jacobsen: Det danske Købstadsvæsen, H. T. V, s. 21 f.
 - 6) KB., 1559 16/4.
 - 7) KB., 1562 28/4.
 - 8) C. F. Wegener: anf. st., s. 344.
 - 9) C. F. Wegener: anf. st., s. 345.
 - 10) Kr. Erslev og W. Møllerup: Danske Kancelliregistranter, 1535-50, 1538 28/10.
 - 11) KB., 1559 7/10, 1561 4/7.
 - 12) KB., 1562 5/5.
 - 13) C. J. Brandt: Om Lundekanniken Christiern Pedersen og hans Skrifter, s. 336, 342 ff.

VILDTBANEN

- 1) Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, s. 60, 282; Kr. Erslev og W. Møllerup: Danske Kancelliregistranter, 1535-50, 1541 14/8.
- 2) KB., 1560 10/2; Kr. Sk. I, s. 65.
- 3) KB., 1560 10/2; Kr. Sk. I, s. 63 f.
- 4) Kr. Sk., I, s. 66.
- 5) KB., 1560 10/2.
- 6) KB., 1560 7/5.
- 7) KB., 1560 28/6.
- 8) KB., 1560 28/6.
- 9) KB., 1561 1/1.
- 10) KB., 1562 24/4.
- 11) KB., 1605 26/2.
- 12) KB., 1580 7/8, 27/5.

FISKERIET

- 1) Roskildebispens jordebøger og regnskaber, udg. af C. A. Christensen, s. 75 f.; Johannes Steenstrup: Nogle Træk af Fiskerbe-

folkningens Historie, H. T., 7 rk., VI, s. 141 ff.; Bjarne Stoklund: Bonde og Fisker. Handels- og Søfartsmusæets årbog, 1959, s. 101 ff.

- 2) Åbent brev af 1536 5/4. Helsingør Bys Papirsbreve, 1509-1616. Se også H. C. Terslin: Bidrag til Gillelejes Historie i det 16. Århundrede. Fra det gamle Gilleleje, 1933, s. 27 f.
- 3) KB., 1559 16/4.
- 4) KB., 1563 24/2, 28/12, 1564 1/9, 1565 14/1.
- 5) KB., 1567 25/4.
- 6) KB., 1580 24/5.
- 7) KB., 1580 24/12.
- 8) RA., Kronborg lensregnskaber, 1582/83; jvnfr. Thomas B. Bang: Bidrag til Gillelejes Historie, Årb Frborg, 1917, s. 59 ff.
- 9) KB., 1585 6/2, 5/5, 1586 6/2, 1/4.
- 10) KB., 1605 16/5.
- 11) Thomas B. Bang: anf. st., s. 61 f.
- 12) Sjællands bispearkiv: Holbo herredsbog, 1647-1708, fol. 46.

HERREDSTINGET

- 1) KB., 1556 7/2.
- 2) KB., 1574 13/1.
- 3) KB., 1574 28/3.
- 4) KB., 1577 22/3.
- 5) KB., 1586 24/12.
- 6) KB., 1580 24/12.
- 7) KB., 1605 26/2, 30/3.
- 8) KB., 1614 27/6.
- 9) KB., 1615 4/3.
- 10) RA., Kronborg lensregnskaber, 1631/32, bilag no. 64.
- 11) RA., Kronborg lensregnskaber, 1637/38, sagfaldsliste.
- 12) RA., Kronborg lensregnskaber, 1653/54, tingsvidne.

- 13) RA., Kronborg lensregnskaber, 1637/38, 1651/52, sagesaldslistes.
- 14) Sjællands bispearkiv: Holbo herredsbog, 1647-1708, fol. 2 ff.
- 15) RA., Kronborg lensregnskaber, 1631/32, bil. 64.
- 16) Om bøderne se i Kronborg lensregnskabers sagesaldslistes for de pågældende år.
- 17) KB., 1629 5/11.
- 18) KB., 1631 9/12.
- 19) KB., 1633 15/4.
- 4) RA., Kronborg lensregnskaber, 1592/93; afslag i landgilden. Sjællands bispearkiv: Holbo herredsbog 1647-1708, fol. 46.
- 5) KB., 1577 23/7, 1578 1/8.
- 6) KB., 1596 7/10.
- 7) KB., 1605 7/4.
- 8) Sjællands bispearkiv, Holbo herredsbog, 1647-1708, fol. 15.
- 9) KB., 1613 4/4.
- 10) KB., 1632 23/4.
- 11) KB., 1636 16/10.
- 12) KB., 1641 28/10.
- 13) KB., 1642 23/4.

ST. HELENE KILDE

- 1) C. E. Werlauff: Historiske An tegnelse til Ludvig Holbergs atten første Lystspil, s. 320.
- 2) Erich Hansen: Fontanalia sacra, se: H. C. Terslin: Fra det gamle Gilleleje, 1959, s. 61.
- 3) M. Mackeprang: Ole Worms Beskrivelse af Helene Kilde og Helene Grav i Tisvilde; Fra Arkiv og Museum IV, s. 156.
- 4) M. Mackeprang: anf. st., s. 159.
- 5) M. Mackeprang: anf. st., s. 149 ff.
- 6) Erich Hansen: anf. st., s. 60 ff.
- 7) Jens Lauritzen Wolff: Encomion regni Daniae, s. 522.
- 8) Arent Berntsen: Danmarchis oc Norgis fructbar Herlighed, s. 26.
- 14) M. Mackeprang: anf. st., s. 157 f.
- 15) RA., Kronborg lensregnskaber, 1652/53; kongebrev 1652 5/10.

BØNDERNE OG ESROM

- 1) KB., 1598 3/10, 1603 30/3.
- 2) RA., Kronborg lensregnskaber: Ekstraskattemandtal 1613; jvnfr. Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, s. 319.
- 3) RA., Kronborg lensregnskaber, 1618/19.
- 4) På grundlag af Kronborg lensregnskaber de pågældende år. Jvnfr. Gunnar Olsen: Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610-60, HT. 10 rk. VI, s. 440-444.
- 5) Gunnar Olsen: anf. st., s. 446.
- 6) KB., 1602 6/1.
- 7) KB., 1623 19/4.
- 8) KB., 1642 23/4.
- 9) RA., Kronborg lensregnskaber, 1624/25; landgilderegister.
- 10) RA., Kronborg lensregnskaber, 1625/26; tingsvidne af Holbo herredsting 1625 8/9.
- 11) KB., 1631 1/2.

SANDFLUGTEN

- 1) Frederiksborg-Kronborg amters arkiv: Kommissionsforretning over flyyesanden på Kronborg amt 1735, s. 47 ff.
- 2) Sjællands bispearkiv, Holbo herredsbog, Præsteindberetning 1690, fol. 67 a.
- 3) RA., Kronborg lensregnskaber 1592/93; Afslag i landgilden.

- 12) KB., 1640 22/10, 1641 9/10, 1642 31/, 1642 20/10.
- 13) RA., Kronborg lensregnskaber, 1651/52; landgilderegister; kongebrev, bilag no. 12.
- 14) RA., Kronborg lensregnskaber, 1625/26; afslag i landgilden.
- 15) RA., Kronborg lensregnskaber, 1629/30; landgildenedsættelser.
- 16) KB., 1643 20/1.
- 17) RA., Rtk. 1660-79 IV. 2. 15². Kommissionsakter vedrørende overtilsyn med kgl. slotte og gårde på krongodset, som adeligt og gejstligt gods. A I. Sjælland og Møn.
- 18) Kronborg len: Skifteprotokol 1640-42, 1655, s. 328 ff.
- 19) Kronborg len: Skifteprotokol 1640-42, 1655, s. 314.
- 20) Kronborg len: Skifteprotokol 1640-42, s. 350.

BEFOLKNINGSFORHOLD

1645-60

- 1) RA., Kronborg len: ekstraskattemandtal; hovedskat 1645.
- 2) Sjællands bispearkiv, Holbo herredsbog, fol. 56.
- 3) RA., Militære regnskaber, IV d. 40 c. Landkommisær Ove Juels regnskab for hovedskatten til jul 1660 af Sjællands stift, Holbo herred.
- 4) Jvnfr. Finn Askgaard og Gunnar Olsen: En kamp for livet, s. 169, 174.

MATRIKULERINGEN

- 1) Efterfølgende skildringer er bygget på undersøgelser i Holbo herreds markbøger, modelbøger og

matrikler. RA., no. 48-60, 62. 1696. 1795.

- 2) Sjællands bispearkiv, Holbo herredsbog, 1647-1708, præsteindberetning 1708, Esbønderup sogn.
- 3) RA., D kanc.: D 102. Jessens relationer, Kronborg amt.
- 4) Tabellerne udarbejdet på grundlag af tallene i Henrik Pedersen: De danske Landbrug, på grundlag af Chr. V. matrikel 1688.

FÆLLESKABET

Afsnittet udarbejdet på grundlag af Græsted sogns skrå eller bye vedtægt og Rostgaards skrå i Poul Bjerger og Thyge J. Søegaard: Danske Vider og Vedtægter, I, s. 40 ff. og s. 61 ff.

HELENE KILDE

- 1) Kronborg amtstue: Protokol for uddelingen af Helene kildes blokpenge, 1666-1782; jvnfr. Erhardt Quistgaard: Helene Kilde Blokkes Penges Uddeling. Fra anno 1666 til 1782. Årb Frborg 1934, s. 98 ff.
- 2) Frederiksborg-Kronborg amter: Diverse Breve og Dokumenter 1700-82. Kroer 1721-58.

KOMMISSIONEN 1708

- 1) RA., Rtk. Sjællandske renteskriverkontor. Kommissionen af 7. juni 1708 til at undersøge, hvad årsagen kunne være til de på vores (Kongens) beholdene gode udi Frederiksborg og Kronborg amter år efter andet tilvoksende restancer af skatter og afslaget på landgilden så og hvorledes slig afgang udi vores intrader heref-

- ter så vidt muligt kunne forebygges, dens arkiv samt dens indstilling 1708. Klage fra Jens Pedersen, Smidstrup.
- 2) Komm. 1708: Breve til komm. fra Ramløse indsiddere.
 - 3) Komm. 1708: Breve til komm. fra Valby mænd.
 - 4) Komm. 1708: Kommissionens betænkning.

SANDFLUGTENS KULMINATION OG DÆMPNING

- 1) K. Rockstroh: Om Frederiksværkegen for 200 År siden. Årb Frborg, 1911, s. 46.
- 2) Edvard Holm: Sandflugtens Dæmpning i Tisvildeegnen 1724-38. Årb Frborg 1907, s. 4.
- 3) Frederiksborg-Kronborg amter: Protokol over kommissionsforretning over flyvesanden på Kronborg amt, 1735; kopi af kommissionsbetænkning 1704 1/9, s. 48 ff.
- 4) Kommissionsprotokol 1735, s. 56 ff.
- 5) Sjællands bispearkiv, Holbo herredsbo. Indberetning fra Vejby-Tibirke 1708, fol. 106.
- 6) K. Rockstroh: anf. st., s. 54.
- 7) K. Rockstroh: anf. st., s. 64 f.
- 8) K. Rockstroh: anf. st., s. 82.
- 9) Niels Pedersen: Kirken i Tibirke, s. 30.
- 10) Edvard Holm: anf. st., s. 6; Niels Pedersen: anf. st., s. 30.
- 11) Edvard Holm: anf. st., s. 8.
- 12) Frederiksborg-Kronborg amter: Kopibog for erklæringer og breve til kollegierne. Erklæring fra amtmand F. v. Gram, 1724 6/11.
- 13) Edvard Holm: anf. st., s. 9.
- 14) Frederiksborg-Kronborg amter:

- Kopibog 1725 11/6.
- 15) Frederiksborg-Kronborg amter: Kopibog 1725 22/11.
 - 16) Edvard Holm: anf. st., s. 13.
 - 17) Edvard Holm: anf. st., s. 14.
 - 18) Frederiksborg-Kronborg amter: Kopibog 1728 15/11.
 - 19) Frederiksborg-Kronborg amter: Kommissionsprotokol 1735, s. 69.
 - 20) Frederiksborg-Kronborg amter: Kommissionsprotokol 1735, s. 112 ff.; jvnfr. Edvard Holm: anf. st., s. 16.

KRIGSJORDEBOGEN OG RYTTERDISTRIKTET

- 1) Kronborg amtstue: Krigsjordebog 1718.
- 2) F. Skrubbeltrang: Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik. HT., II rk. I, s. 279.
- 3) F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, s. 23.
- 4) F. Skrubbeltrang: anf. st., s. 46, 53.
- 5) F. Skrubbeltrang: anf. st., s. 91.
- 6) RA., Regnskaber: Kronborg rytterdistrikts regnskaber, 1733-36, jordebogsregnskab 1733/34.
- 7) RA., D. kanc.: D. 102 A. Jessens relationer. Esbønderup-Nødebo sogne.
- 8) RA.: Regnskaber: Kronborg Rytterdistrikts regnskaber, 1733-36, jordebogsregnskab 1733/34.
- 9) RA.: Regnskaber: Kronborg Rytterdistrikts regnskaber. Jordebogsregnskab 1734. Andragende til sessionen.
- 10) RA.: Regnskaber: Kronborg rytterdistrikts regnskaber, 1733-36. Regimentsskriverens andragende 1736.

STAVNSBÅND OG KVÆGPEST
 Oplysningerne om kvægpesten byg-
 ger på Frederiksborg-Kronborg am-
 ter: Breve og dokumenter vedrørende
 kvægpesten på Frederiksborg-Kron-
 borg amter 1745-47, 1749-51 og 1762-
 63.

RETSUDVIKLINGEN

- 1) RA.: D kanc. C 30: Betænkning-
 ger fra landsdommerne i Dan-
 mark om herredes og birkers re-
 duktion m. m. Jvnfr. M. Lebeck:
 Jyllands gamle retskredse, Jyske
 Samlinger: 5 rk. 11 bd., s. 174 ff.
- 2) Frederiksborg-Kronborg amter:
 Kopibog.
- 3) Frederiksborg-Kronborg amter:
 Breve og dokumenter vedrørende
 skov- og jagtvæsenet, 1703-86.
 Skov- og jagtsessionen 1715,
 1718-24.
- 4) Kronborg amtstue: Regiments-
 skriverens sessionsmemorialproto-
 kol 1718-31, fol. 184 b.
- 5) Kronborg amtstue: Regiments-
 skriverens sessionsmemorialproto-
 kol, fol. 184 b, fol. 243 b.
- 6) Kronborg rytterdistrikts birk: Ju-
 stitsprotokol 1743-48, fol. 3 f.
- 7) Kronborg rytterdistrikts birk: Ju-
 stitsprotokol 1743-48, fol. 4 ff.
- 8) Kai Hammerich: Den danske
 Dommerstand, s. 73 ff.
- 9) Kronborg rytterdistrikts birk:
 Auktionsprotokol, 1724-41.
- 10) Kronborg rytterdistrikts birk:
 Skøde- og panteprotokol, 1739-
 69.
- 11) Kronborg rytterdistrikts birk:
 Justitsprotokol 1759-68, fol. 49 b
 ff.
- 12) Kronborg rytterdistrikts birk:

Forhørsprotokol 1786-1802, fol.
 49 ff.

FÆLLESSKABETS OPHÆVELSE

- 1) RA.: Landvæsenskontoret: Ind-
 komne betænkninger over spørgs-
 mål til landvæsenets fremtarv og
 nytte i henhold til kommissio-
 nens cirkulære af 3. dec. 1757,
 1757-60. A. Sjælland, Kronborg
 amt.
- 2) Olga og Christian Sørensen: Den
 første udskiftning af Gilleleje
 Overdrev. Fra det gamle Gille-
 leje, 1939, s. 25 ff.
- 3) Frederiksborg-Kronborg amter:
 Udskiftningssager: Ramløse sogn.
- 4) Frederiksborg-Kronborg amter:
 Udskiftningssager.
- 5) W. A. Hansen: Beskrivelse af de
 efter en kongelig Kommissions
 Forslag på Frederiksborg og
 Kronborg Amter foretagne Ind-
 retninger, s. 1.
- 6) W. A. Hansen: anf. st., s. 15 ff.
- 7) W. A. Hansen: anf. st., s. 23 f.
- 8) W. A. Hansen: anf. st., s. 54.
- 9) W. A. Hansen: anf. st., s. 94.
- 10) W. A. Hansen: anf. st., s. 102.
- 11) Talen er trykt i »Minerva«, 1788.
- 12) Jens Holmgaard: De nordsjæl-
 landske landboreformer og stats-
 finanserne. Erhvervshistorisk år-
 bog, 1954, s. 57 ff.
- 13) W. A. Hansen: anf. st., s. 86.
- 14) W. A. Hansen: anf. st., s. 88.
- 15) W. A. Hansen: anf. st., s. 89.
- 16) Johs. T. Christensen: En for-
 svunden Landsby. Årb Frborg,
 1911, s. 22 ff.
- 17) Niels Amstrup: Den ældste tør-
 lægning af Søborg sø, Årb
 Frborg, 1955, s. 100 ff.

STATUS 1831

- 1) G. Sarauw: Frederiksborg amt, s. 73 ff., 135.
- 2) G. Sarauw: anf. st., s. 160.
- 3) G. Sarauw: anf. st., s. 168 ff.
- 4) G. Sarauw: anf. st., s. 195.
- 5) G. Sarauw: anf. st., s. 202.
- 6) G. Sarauw: anf. st., s. 220.
- 7) G. Sarauw: anf. st., s. 238.
- 8) G. Sarauw: anf. st., s. 269.
- 9) G. Sarauw: anf. st., s. 279 f.
- 10) G. Sarauw: anf. st., s. 148.
- 11) G. Sarauw: anf. st., s. 141 ff.
- 12) G. Sarauw: anf. st., s. 320 f.

KULSVIERNE

- 1) L. P. Petersen: Kulturbilleder fra Nordsjælland, s. 11.
- 2) KB., 1566 1/2, 1567 19/3.
- 3) V. Seeger: Fra Kulsvierlandet, s. 34 f.
- 4) V. Seeger: anf. st., s. 36.
- 5) V. Seeger: anf. st., s. 37 f.
- 6) Gregers Begtrup: Beskrivelse af Landbrugets Tilstand i Sjælland og Møen, 2. bd., s. 330, 446 f.
- 7) G. Sarauw: anf. st., s. 327.
- 8) A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik, II bd., s. 344 f.
- 9) Georg Nordkild: Et Par Ord ved Kulmilerne i Grib Skov. Årb Frborg, 1939, s. 166; A. Uhrskov: Fra Land og By, s. 11 ff.
- 10) A. Uhrskov: Handel, Håndværk og Fiskeri, s. 8 ff.

KIRKE OG PRÆSTER

- 1) Niels Stenfeldt: Fra Holbo Herred. Årb Frborg, 1922, s. 142 ff.
- 2) Niels Stenfeldt: anf. st., 1922, s. 148 ff.
- 3) Niels Stenfeldt: Landemodeakter

I, s. 322. Håndskrift på landsarkivet for Sjælland).

- 4) Vilhelm Andersen: Illustreret dansk Litteraturhistorie II, s. 207; Holger Hansen: Fra Helsinges Præstegård. Fra Arkiv og Musæum II, s. 375.
- 5) Holger Hansen: anf. st., s. 377.
- 6) Sjællands bispearkiv: Kopibog, s. 92. 1743 27/8. Jvnfr. Ferdinand Petersen Blidstrup: Præsten Schiwe i Vejby-Tibirke. Årb Frborg, 1922, s. 121 ff.
- 7) Villads Christensen: Et Præstedynasti i Græsted. Årb Frborg, 1951, s. 45 f.
- 8) A. Uhrskov: Lidt præstehistorie fra Ramløse. Kultur og Folkeninder III, s. 28.
- 9) Sjællands bispearkiv: Biskop Balles visitatsbøger. Fjerde og Femte visitatstur 1799-1803, 3. sept. 1801; H. F. Garde: Optegnelser om Holbo herred. Ramløse.
- 10) Sjællands bispearkiv: Biskop Balles visitatsbøger. Fjerde og Femte visitatstur, 3.-15. sept. 1801.
- 11) J. P. Mynsters visitatsbøger 1835-1853, udg. af Bjørn Kornerup, II, s. 241 ff.

SKOLEVÆSENET

- 1) Bjørn Kornerup: Til Rytterskolernes Forhistorie. Årb Frborg, 1921, s. 29 ff.
- 2) W. A. Hansen: anf. st., s. 106.
- 3) Joakim Larsen: Skolereformen af 1789. Årb Frborg, 1914, s. 2 ff.
- 4) Joakim Larsen: anf. st., s. 6 ff.
- 5) Joakim Larsen: anf. st., s. 15.
- 6) Sjællands bispearkiv: Biskop Balles visitatsbøger 1799-1807, 3-15, september 1801.

- 7) J. P. Mynsters visitatsbøger 1835-53, udg. af Bjørn Kornerup, s. 241 ff.
- 8) Anders Uhrskov: To Nordsjællænderes Erindringer. Lars Larsens Livserindringer, s. 18 ff

BIRKETINGETS OPGAVER

- 1) Kai Hammerich: Den danske Dommerstand, s. 100, 120.
- 2) Kronborg (rytterdistrikts) birk: Justitsprotokol, 1810-16, fol. 200 b f., 6/5 1812.
- 3) Kronborg birk: Domprotokol, 1836-42, fol. 54 a.
- 4) Kronborg birk: Domprotokol, 1847-52, fol. 8 a f.
- 5) Kronborg birk: Domprotokol, 1842-47, fol. 288 a ff.
- 6) Kronborg birk: Domprotokol, 1814-23, fol. 223 a f.
- 7) Kronborg birk: Domprotokol, 1836-42, fol. 24 a.
- 8) Kronborg birk: Domprotokol, 1836-42, fol. 117 a ff.
- 9) Kronborg birk: Domprotokol, 1836-42, fol. 134 b f.
- 10) Kronborg birk: Domprotokol, 1842-47, fol. 14 b f.
- 11) Kronborg birk: Domprotokol, 1836-42, fol. 176 b ff.
- 12) Kronborg birk: Domprotokol, 1814-23, fol. 250 a ff.
- 13) Kronborg birk: Domprotokol, 1814-23, fol. 212 b ff. Forhørsprotokol, 1815-19, fol. 113 b ff., 118 a ff.

BEFOLKNINGSUDVIKLINGEN

Dette kapitel bygger på de pågældende folketællingers tal.

DEN ØKONOMISKE UDVIKLING

- 1) J. B. Krarup og S. C. A. Tuxen: Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark, s. 172, 181.
- 2) Krarup og Tuxen: anf. st., s. 171 f, s. 185.
- 3) Krarup og Tuxen: anf. st., s. 188.
- 4) A. Uhrskov: Fra Landbrugets Verden, s. 265 ff.
- 5) Kronborg vestre birk: Forbrugsforeninger angående 1884-1917; udat. vedtægt for Kagerups brugsforening.
- 6) Kronborg vestre birk: Forbrugsforeninger angående 1884-1917; vedtægter, medlemslister m. m. for diverse brugsforeninger.
- 7) P. Dahlmann Klausen: Spare- og lånekassen for Kronborg vestre birk i Helsingø, s. 32.
- 8) A. Uhrskov: Frederiksborg Amts Landboforening 1843 - 7. februar - 1943, s. 11 ff.
- 9) A. Uhrskov: anf. st., s. 256 ff, s. 253 f.
- 10) A. Uhrskov: anf. st., s. 299 ff.
- 11) P. Dahlmann Klausen: anf. st., s. 29.
- 12) N. Th. Nielsen: Helsingebogen, s. 27 ff.
- 13) N. Th. Nielsen: anf. st., s. 75 f.
- 14) Kronborg vestre birk: Journalsager 1850, no. 855.
- 15) Kronborg vestre birk: Journalsager 1878, XI, no. 76.
- 16) P. Dahlmann Klausen: anf. st.; En Banks Virke. Aktieselskabet Nordsjællands Bank i Helsingø gennem 50 år; N. Th. Nielsen: anf. st. s. 86 ff.
- 17) Kronborg vestre birk: Journalsa-

- sager 1880, XIII, no. 19, 1881, XIII, no. 353.
- 18) N. Th. Nielsen: anf. st., s. 21 ff.
 - 19) N. Th. Nielsen: anf. st., s. 91 ff.
 - 20) Kronborg vestre birk: Journalsager, 1910, VIII, 275.
 - 21) Kronborg vestre birk: Journalsager, 1912, VIII, 172.

SOCIALE FORHOLD

- 1) Erindringer og Minder. Af Christiane Larsens optegnelser. Kultur og Folkeminder, II, s. 6.
- 2) A. Uhrskov: Fra Land og By, s. 96 f.
- 3) Traps 1. udgave. Frederiksborg amt. Holbo herred.
- 4) A. Uhrskov: Fra Land og By, s. 87 ff.
- 5) N. Th. Nielsen: Helsingebogen, s. 20 ff.
- 6) A. Uhrskov: Dagligt Liv, s. 68.
- 7) A. Uhrskov: Fra Land og By, s. 90 ff.
- 8) A. Uhrskov: Skæbner, s. 35.
- 9) A. Uhrskov: Skæbner, s. 38 ff.
- 10) Det foregående er hentet fra gennemgang af Kronborg vestre birks journalsager 1850-1919, af henlagte rapporter og af undersøgelser i politi- og fogedprotokoller. Men hensyn til selvmord findes årlige oversigter i registre i Frederiksborg amts journaler.
- 11) Kronborg vestre birk: Journalsager, 1903, XI, no. 140, 1904, XI, no. 117.

DEN RELIGIØSE OG FOLKELIGE UDVIKLING

- 1) Forsamlinger og mormoner, udg. af Knud Banning, s. 76.

- 2) A. Uhrskov: To Nordsjællænderes Erindringer, s. 36.
- 3) Forsamlinger og mormoner, s. 78.
- 4) De fleste anførte oplysninger stammer fra Poul Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie, s. 479 ff.
- 5) Jens Chr. Hostrup: Senere Livserindringer, s. 149 f.
- 6) Ane i Højbjerg. Kultur og Folkeminder, V, s. 10 ff.
- 7) A. Uhrskov: To Nordsjællænderes Erindringer, s. 60.
- 8) Ane i Højbjerg. Kultur og Folkeminder, V, s. 11; A. Uhrskov: To Nordsjællænderes Erindringer, s. 62 ff.
- 9) A. Uhrskov: Fruebjergmøderne. Årb Frborg, 1953, s. 84.
- 10) A. Uhrskov: To Nordsjællænderes Erindringer, s. 62 f.
- 11) A. Uhrskov: To Nordsjællænderes Erindringer, s. 62.
- 12) A. Uhrskov: To Nordsjællænderes Erindringer, s. 68 ff.
- 13) A. Uhrskov: To Nordsjællænderes Erindringer, s. 35 f.

KRONBORG VESTRE BIRK

- 1) Schous forordninger 1848, s. 82.
- 2) Kongelige reskripter, resolutioner m. m., 1848, s. 312.
- 3) Kronborg vestre bir.: Justitsprotokol 1849-52, fol. 1.
- 4) Kronborg vestre birk: Politiprotokol under pågældende datoer.
- 5) Frederiksborg amtsråds forhandlinger 1852 31/8, 1852 30/11, 1853 24/5, 1853 31/8, 1853 30/11, 1854 31/5, 1854 29/11, 1855 10/5, 1856 28/5, 1857 28/2.
- 6) A. Uhrskov: Fra Land og By, s. 126.

- 7) A. Uhrskov: Fra Land og By, s. 137 ff.
- 8) A. Uhrskov: To Nordsjællænderes Erindringer, s. 75 ff, s. 84 ff.
- 9) Kronborg vestre birk: Dokumenter til justitsprotokollen, 5/1877; Domprotokol 1864-97, fol. 428 C ff.
- 10) Kronborg vestre birk: Dokumenter til justitsprotokollen, 78/1877.
- 11) Kronborg vestre birk: Journalsager, 1879 XI, no. 37.
- 12) Halsnæs-Frederiksværk birk: Politiprotokol 1883-87, no. 59/84, fol. 159 ff.
- 13) Kronborg vestre birk: Politiprotokol 1883-85, no. 96/1884, fol. 688 ff., 690 a f., 695 a ff., 699 a ff., 710 a ff.
- 14) Kronborg vestre birk: Journalsager 1885, VIII, no. 68.
- 15) Kronborg vestre birk: Journalsager, 1886, VIII, no. 28.
- 16) Kronborg vestre birk: Journalsager, 1902, XI, no. 7.
- 17) Kronborg vestre birk: Journalsager, 1886, VIII, no. 108.
- 4) Carl Behrens: Erindringer fra Gilleleje. Fra det gamle Gilleleje, 1933, s. 14 f.
- 5) H. C. Terslin: anf. st., 1959, s.24. 24.
- 6) Kronborg vestre birk: Journalsager 1906, VIII, no. 301.
- 7) Kronborg vestre birk: Journalsager 1910, VIII, no. 376.
- 8) Kronborg vestre birk: Journalsager 1911, VIII, no. 244.
- 9) Kronborg vestre birk: Journalsager 1913, VIII, no. 91, 116.

HOLBO HERRED

I LITTERATUREN

For dette afsnits vedkommende må først og fremmest henvises til de anførte digterværker. Desuden kan nævnes A. Uhrskov: Gribskov i dansk Åndsliv; A. Kragelund: Digteren Paludan-Müller på Nakkehoved. Fra det gamle Gilleleje, 1936; F. J. Bille-skov-Jansen: Den befriende natur. Søren Kierkegaard i Gilleleje sommeren 1835. Fra det gamle Gilleleje, 1957.

SOMMERLANDET

- 1) A. Uhrskov: To Nordsjællænderes Erindringer, s. 88.
- 2) Thora Lyththans: Det gamle Gilleleje. Fra det gamle Gilleleje, 1955, s. 60.
- 3) H. C. Terslin: Gilleleje opdages. Fra det gamle Gilleleje, 1959, s. 7 f.

DE SIDSTE ÅRTIER

- 1) L. L. Hammerich: Kronik i »Politiken«, 1959 26/7.
- 2) A. P. Larsen: Naturfredning i Frederiksborg amt. Årb Frborg, 1957, s. 96 ff.
- 3) K. L. Aagaard: Vejby-Tibirke Journalen, s. 30 ff.

Herredsfogder og birkedommere

HOLBO HERRED

1446-1449	Niels Jensen, Lavø
1492-1493	Christen
1571-	Hans Lauridsen, Mårum
1574-	Peder Madsen, Blistrup
1589-1605	Søren Rold, Holløse
1605-1614	Søren Bryde, Tågerup
1614-	Eiler Henriksen, Asminderød
1631-1637	Niels Sørensen, Fredebogård
1653-	Hans Pedersen, Ramløse
1659-1667	Søren Michelsen
1667-1686	Michel Sørensen

KRONBORG BIRK

1686-1697	Michel Sørensen
1703-1721	Søren Michelsen

KRONBORG RYTTERDISTRIKTS BIRK

1721-1741	Søren Michelsen
1741-1752	Christen Koch
1752-1756	Engelbrecht Jensen
1756-1762	Bertel Michael Rosted
1762-1785	Johan Frederik Lotterup
1785-1798	Andreas Frørup
1798-1811	Otto Lemvig
1811-1848	Herman Carl Meinig

KRONBORG VESTRE BIRK

1848-1859	Christian Paulsen Norborn Petersen
1859-1877	Peter Laurits Peterson
1877-1906	Louis Hammerich
1906-1911	Paul Sveistrup
1911-1926	Henrik Emil Jacobæus
1926-1941	Andreas Peter Larsen
1941-1956	Svend Volkersen
1956-	Arne Egeløv

